

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Mustafa KARABAĞ

YAZILI KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
URARTU MİMARİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2023

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Mustafa KARABAĞ

YAZILI KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA
URARTU MİMARİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR

MUŞ-2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET	IV
ABSTRACT	VI
ÖN SÖZ	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
TERİMLER SÖZLÜĞÜ	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL VE ASKERİ MİMARİ

1.1. SİVİL YERLEŞİMLER	13
1.1.1. Güneytepe Yerleşmesi.....	14
1.1.2. Pınarbaşı Yerleşmesi	18
1.1.3. Ayanis Köyü.....	19
1.1.4. Yoncatepe Kalesi Sivil Yerleşmesi	19
1.1.5. Körzüt Kalesi Sivil Yerleşmesi	20
1.1.6. Eski Norgüh Kalesi Sivil Yerleşmesi.....	21
1.1.7. Evler	21
1.1.7.1. Giyimli Evi	22
1.1.7.2. Gövelek Evi	22
1.1.7.3. Ağaçlık Evi	23
1.2. ASKERİ MİMARİ	23
1.2.1. Van/Tuşpa Kalesi	26
1.2.2. Yukarı Anzaf Kalesi	29
1.2.3. Ayanis Kalesi	32
1.2.4. Altıntepe Kalesi	45
1.2.5. Çavuştepe Kalesi	56
1.2.6. Yoncatepe Kalesi.....	65
1.2.7. Toprakkale	68
1.2.8. Kef Kalesi.....	70
1.3. TAHİL DEPOLARI	73
1.3.1. Ayanis Kalesi Depo Yapıları.....	74

1.3.2. Çavuştepe Kalesi Depo Yapıları	75
1.3.3. Yukarı Anzaf Kalesi Depo Yapıları	78
1.3.4. Yoncatepe Kalesi Depo Yapıları	80

İKİNCİ BÖLÜM

DİNİ MİMARİ

2.1. TAPINAKLAR	83
2.1.1. Yukarı Anzaf Tapınağı	84
2.1.2. Ayanis Kalesi Tapınağı	86
2.1.3. Altıntepe Kalesi Tapınağı.....	93
2.1.4. Çavuştepe Kalesi Tapınağı	94
2.1.5. Anzavurtepe Tapınağı	97
2.1.6. Körzüt Tapınağı.....	99
2.2. AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI	100
2.2.1. Mehr Kapı Kutsal Alanı	100
2.2.2. Analı Kız Kutsal Alanı	104
2.2.3. Yeşilaliç Kutsal Alanı	105
2.2.4. Altıntepe Kutsal Alanı.....	106
2.3. MEZARLAR	106
2.3.1. Ölü Gömme Gelenekleri	107
2.3.2. Kral I. Argişti Mezarı (Büyük Horhor)	109
2.3.3. Küçük Horhor Mezarı	111
2.3.4. İç Kale/Kurucular Mezarı.....	111
2.3.5. Neft Kuyu Mezarı.....	112
2.3.6. Oda Mezarlar	113
2.3.7. Urneler.....	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULAMA KANALLARI VE BARAJLAR

3.1. SULAMA KANALLARI	116
3.1.1. Menua Kanalı	120
3.1.2. Ferhat Sulama Kanalı	123
3.1.3. Mengene Sulama Kanalı	124
3.1.4. Orta Damla Kanalı.....	126

3.2. BARAJLAR	127
3.2.1. Keşiş Gölü Barajı	127
3.2.2. Gelincik Barajı	128
3.2.3. Argıt Barajı.....	129
SONUÇ	131
KAYNAKÇA	136
EKLER	153

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAZILI KAYNAKLAR VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA URARTU MİMARİSİ

Mustafa KARABAĞ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR

2023, 175 sayfa

İlk kez Asur kaynaklarında adına rastlanılan Urartu Devleti, M.Ö. 13. yüzyılın ilk çeyreğinde M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına kadar tarih sahnesinde varlık göstermiştir. Küçük beylikler halinde yaşayan Urartular, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında güneyden gelen Asur tehlikesine karşı birleşerek büyük bir devlet haline gelmişlerdir. Çekirdeğini Van Gölü'nün oluşturduğu, batı tarafta Fırat, kuzey tarafta Sevan Gölü, doğu tarafta Urmiye Gölü ve güney tarafta Toros Dağları'nın çevrelediği bölgede hızlı bir gelişim göstererek güçlü bir devlet konumuna gelmişlerdir. Urartu Devleti, hâkimiyeti altında olan bölgelerde çeşitli yapılar inşa etmişler ve bu sayede kültürlerini günümüze kadar ulaştırmayı başarmışlardır.

Bölgenin zorlu coğrafi şartlarına rağmen savunulması kolay, kilit noktadaki alanlara kaleler inşa edip ticaret yolu güzergâhlarını denetim altına almayı başarmışlardır. Urartular kale inşasında olduğu gibi tarımsal faaliyetlerde de gelişimlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Urartu Devleti kurulmadan önce tarımsal faaliyetler bakımından bazı kısıtlamalara maruz kalan Doğu Anadolu Bölgesi, Urartular'ın çeşitli sulama kanalları inşa etmesiyle verimli tarım arazilerine kavuşmuştur. Mimari yapılar üzerinde veya yakınlarında ele geçirilen yazıtlar ise Urartu kültürünü günümüze taşıyan unsurlar olmuşlardır. Özellikle son zamanlarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar neticesinde Urartular dünyaca tanınır hale gelmiştir. Türk arkeologların gerçekleştirdiği kazı çalışmaları sayesinde Urartu yapılarının planı, işlevi ve konumu hakkında birçok bilgiye ulaşılmış, bu da tarihi verilerin değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır.

Bu çalışmada, mevcut arkeolojik veriler ve bu konuda yazılmış eserler çerçevesinde Urartu mimarisini teşkil eden sivil mimari, kaleler, tapınaklar, açık hava

kutsal alanları, tahıl depoları, mezarlar ve sulama kanallarını incelemeye çalışacağız. Urartular'ın geniş coğrafyalara yayılmış bir uygarlık olması, bu konuda veri toplanmasını zorlaştırmaktadır. Yapılan çalışmaların uzun ve meşakkatli bir iş olduğu bilindiğinden, yapılacak olan bütün bilimsel çalışmaların Urartu Devleti'nin tanınmasına katkıda bulunacağını bilinmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Mimari, Din, Kale, Tapınak.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
URARTU ARCHITECTURE IN THE LIGHT OF WRITTEN SOURCES AND
ARCHAEOLOGICAL DATA

Mustafa KARABAĞ

Advisor: Assistant Prof. Hülya KAYA HASDEMİR

2023, Page: 175

The Urartian State, whose name is encountered for the first time in Assyrian sources, dates back to BC. In the first quarter of the 13th century BC. They existed on the stage of history until the end of the 7th century. Small principalities live Urartians, BC. In the 9th century, they united against the Assyrian Danger from the south and became a great state. They had the appearance of a strong state with a rapid expansion in the region, whose core was formed by Lake Van, surrounded by the Euphrates in the west, Lake Sevan in the north, Lake Urmiye in the east and the Taurus Mountains in the south. The Urartian State built various structures from the past that were under its domination, and in this way, they succeeded in conveying their culture to the present day.

Despite the difficult geographical conditions of the region, they managed to control the trade route routes by building castles in key areas that were easy to defend. The Urartians continued to develop in agricultural activities as well as in the construction of castles. The Eastern Anatolia Region, which was exposed to some restrictions in terms of agricultural activities before the establishment of the Urartian State, gained fertile agricultural lands with the Urartians construction of various irrigation channels. The inscriptions found on or near the architectural structures have been the elements that carry the Urartian culture to the present. Especially thanks to the archaeological studies carried out in recent years, the Urartians have been recognized all over the world. Thanks to the excavations carried out by Turkish archaeologists, a lot of information was obtained about the plan, function and location of the Urartian structures, which facilitated the evaluation of historical data.

In this study, we will try to examine the civil architecture, castles, temples, open-air sanctuaries, grain warehouses, tombs and irrigation channels that constitutes the Urartian architecture within the framework of the existing archaeological data and the works written on this subject. The fact that the Urartians are a civilization spread over wide geographies makes it difficult to collect data on this subject. Since it is known that the studies carried out are a long and arduous task, it should be known that all scientific studies to be carried out will contribute to the recognition of the Urartian State.

Key Words: Urartu, Architecture, Religion, Castle, Temple.

ÖN SÖZ

Yüksek lisans tezi çalışmam süresince bilgi ve önerileriyle beni yönlendiren ve tezimle ilgili çalışmalarında sabırla sorularımı cevaplayan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Hülya KAYA HASDEMİR'e, çok teşekkür ederim.

Öğrenim hayatımın başlangıcından bugüne kadar eğitimim için her türlü fedakârlığı yapan, en sıkıntılı zamanlarımda yanımda olan ve bugünlere gelmemde karşılığı ödenmeyecek emekleri olan anneme, babama ve Yüksek Lisans Tezimi yazmamda yardımlarını benden esirgemeyen kardeşlerime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Muş-2023

Mustafa KARABAĞ

KISALTMALAR DİZİNİ

TOD	:	Tarih Okulu Dergisi
KKTC	:	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
DSİ	:	Devlet Su İşleri
Kg	:	Kilogram
Km	:	Kilometre
Cm	:	Santimetre
m	:	Metre

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Rizalit : Bazen görsel etki bazı durumlarda ise yapı duvarlarını güçlendirmek amacıyla duvarlarda yapılan köşeli çıkıntılar.

Bulla : Eskiçağda genellikle ticari bir malın güvenliği ve açılmadığını göstermek için uygulanan, ağız kısımlarına bağlanan ip uçlarına geçirilen kil yumaklarındaki pişmiş toprak mühür baskısı.

Cella : Tapınağın en kutsal bölümü. Tanrı heykeli veya kült eşyaların yer aldığı bölüm.

Pithos : Antikçağ 'da ahşap ya da genellikle pişmiş topraktan yapılmış, içine zeytinyağı, şarap, zeytin ve tahıl konan büyük küpler.

Fresk : Islak sıva üzerine yapılan duvar resmi.

Hatıl : Hatıl, yapıda ağırlığı yatay olarak dağıtmak ve duvarların düşey doğrultudaki çatlamlarını önlemek için duvarların içine yatay olarak boydan boya uzatılan ahşap, tuğla veya beton bağlama ögesi.

İn Situ : Bir kültür varlığının kazı sırasında, toprak ya da herhangi başka bir malzemeye örtülmeden önceki özgün durumu.

Libasyon : Antikçağ'da, tanrılara veya ölen kişilerin ruhlarına yapılan sıvı sunusu.

Niş : Duvar içine açılmış oyuk.

Paye : Duvar örgüsü sistemleriyle yapılmış kare, dikdörtgen, çokgen veya daire planlı, sütun işlevi gören taşıyıcı ayak.

Revak : Yapı önlerinde sütun veya payelerin taşıdığı üstü örtülü, önü açık bölümler.

Seki : Tabandan biraz yüksek, duvara bitişik, genellikle üzerine oturmak veya eşya koymak için yapılmış geniş set.

Stel : Antikçağ'da, yekpare taştan yapılmış, mezar taşı, adak, resmi yazıt yada sınır taşı.

Urne : Antikçağ'da, ölülerin yakıldıktan sonra toprağa gömülmek üzere küllerinin bulunduğu üzeri yazıtlı, bezemeli veya sade, pişmiş toprak kap.

Sadak : İçine okların yerleştirilerek omuza asıldığı torba veya kutu.

Payanda : Duvarın dışı doğru eğimini önlemek amacıyla, karşı yönde geliştirilen destek sistemi.

Dinos : Antik Yunan'da, yüksek kaideli, kulpsuz, küresel gövdeli, tanrılara şarap sunulan pişmiş toprak kap.

Palmet : Antikçağ'da, cepheden işlenen palmiye bezemesi.

GİRİŞ

Anadolu, konumu sebebiyle her zaman dikkat çeken bir bölge olmuş ve insanlık tarihinin başlangıcından itibaren yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Geçmişten günümüze insanlar yaşadıkları coğrafyayı kendilerine göre şekillendirmişlerdir. Tarih öncesi dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'ni etkileyen en önemli unsurlar iklim ve yer şekilleri olmuştur. Buzul çağından sonra iklim şartlarının ılımanlaşmaya başlamasıyla mağaralarda yaşayan insan toplulukları görülmeye başlanmıştır. Paleolitik Çağ'da ise insanlar besin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için avcılık ve toplayıcılık yapmışlardır. Neolitik çağın başlaması ile birlikte insanlar mağaralardan çıkarak akarsu kenarlarına yerleşmeye başlamışlardır. Neolitik Çağda tarımsal üretime geçilse de Doğu Anadolu'da avcılık ve toplayıcılık kültürü devam etmiştir. Neolitik çağda Doğu Anadolu'nun önemli özelliklerinden birisi Kars, Bingöl ve Van bölgelerinin obsidyen tabakasıyla kaplı olmasıdır. Bu sebeple Mezopotamya uygarlıkları bu bölgeye sık sık sefer düzenlemişler ve buradaki değerli madenleri Mezopotamya'ya taşımışlardır. Kalkolitik Çağ ile beraber Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha çok yerleşim yeri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Mezopotamya toplumlarıyla kültürel ilişkiler artmıştır. Mezopotamya kültürlerine ait olan çanak çömlekler Doğu Anadolu'da da görülmeye başlanmıştır.¹

Tunç Çağı'na baktığımızda, Doğu Anadolu Bölgesi'nde teknoloji ve madenciliğin gelişmesiyle birlikte küçük beylikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aynı zamanda Kafkasya ve İran coğrafyasından yoğun göçler sonucu nüfus yoğunluğu artmış ve böylece kültürel etkileşim hız kazanmıştır. Bu dönemde yarı göçebe yaşam tarzı sistemine geçilmesinin ardından, aşiret beylerinin güçlenmeye başladıkları görülmektedir. Son Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'nun batı bölgelerindeki Malatya ve Elazığ gibi bölgeler Hititlerin eline geçmiştir. Doğu Anadolu'nun daha doğusundaki bölgeler ise Uruatri ve Nairi kabileleri arasında paylaşılmıştır.² Uruatri kelimesi ilk kez Asur Kralı I. Salmanassar'ın yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. I. Salmanassar bu terim altında 8 ülkeyi birleştirmektedir. Yazıtlarında, kendisine karşı ayaklanan bu bölgeye birliklerini gönderdiğinden ve onları nasıl yendiğinden söz etmektedir. Nairi

¹ Ömer Günay, *Tarih Öncesi Dönemlerde Doğu Anadolu'daki Doğal Su Kaynaklarının Toplumsal ve Kültürel Hayata Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi SBE. 2022, s. 6-9.

² Günay, *a.g.e.*, s. 9-11.

terimi ise Asur Kralı I. Tukulti Ninurta zamanında karşımıza çıkmaktadır. Bu kralın yazıtlarının birçoğunda Nairi Ülkeleri'ne yapılan seferlerden söz etmektedir.³

Doğu Anadolu'da Medler'in ve Persler'in ataları olduğu düşünülen kavimlerin İran'a gelmesi Erken Demir Çağı başlamıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu'da yerleşim merkezleri arasında, Malatya-Elazığ çevresi, Kuzeydoğu Anadolu, Van Gölü Havzası ve Doğu Toroslar gibi alanlar bulunmaktadır.⁴ Bu dönemde Doğu Anadolu siyasi hareketliliklere sahne olmuştur. Asur Devleti'nin bölgeye seferler düzenlediği sırada Uruatri ve Nairi toplulukları ayrı beylikler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hititler'in yıkılması ile güç kazanan Asur Devleti bölgeye akınlarını arttırınca Uruatri ve Nairi beylikleri birleşerek, batı tarafta Fırat Nehri, Doğu tarafta Hazar Denizi, Kuzey tarafta Gökçeöl ve Güney tarafta Toroslara kadar olan geniş coğrafyada Urartu Devleti'ni kurmuşlardır.⁵ (Ek 1)

Van şehrinde ilk bilimsel çalışmalar Alman bilim adamı F. E. Schulz'un Van' a gelmesi ile başlamıştır. Schulz, ilk olarak Paris'e gidip burada Eski Doğu Dillerini öğrenmek için eğitimler almış ve Societè Asiatique topluluğuna üye olmuştur. Bu topluluk 1826 yılında Schulz'u önce İran'a ardından Van'a göndererek çeşitli araştırmalar yapmasını desteklemiştir. 1827 yılında Van'a gelen genç bilim insanı için bu şehir odak noktası olmuştur. F. E. Schulz burada Van Kalesi'ni ve Urartu mimari yapıtlarını incelemiş ve I. Kserkses'in yazıtı da dâhil olmak üzere 42 yazıtı kopyalamıştır. Schulz'un 1828 yılında Paris'e gönderdiği bu kayıtlar 1840 yılında yayımlanmıştır. Schulz tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalar sonraki yıllarda yapılacak olan araştırmalara temel teşkil ettiği için Urartu çalışmaları için büyük önem taşımaktadır.⁶

1838 yılında Fransız mimar-arkeolog Charles Texier Van şehrini ziyaret etmiştir. Texier'in tasarladığı şehir planı, Van Kalesi'nin, şehrin o zamanki tezahürünü aktaran oymabaskıları önem arz etmektedir. Yine bir Fransız seyyah yer bilimci olan X. Hommaire de Hell ve Jules Laurens Van şehrine gelmişlerdir. Texier gibi Laurens'in

³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006, s. 29-31.

⁴ Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE. 2004, s. 11-301.

⁵ Günay, *a.g.e.*, s. 11.

⁶ Salvini, *a.g.e.*, s. 15-16.

oymabaskıları da Urartu çalışmaları için önemlidir. 1840'lı yılların sonlarında da İngiliz araştırmacı Sir Henry Layard Van kayalıklarını ziyaret etmiştir. Henry Layard, Van Kalesi'nin tasvirini ve kral I. Argiştî'ye ait odanın çizimini yapmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok seyyah Van çevresindeki eserler ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Bunlardan birisi olan Fransız Deyrolle, 1869 yılında Urartular'a ait bazı yazıtları kopyalamıştır.⁷

19. yüzyılın sonlarında Van ve yakın çevresinde bulunan eski eserlerde bir artış yaşanmıştır. Toprakkale bölgesi, en çok kaçak kazı yapılan alanlardan birisi olmuştur. Kaçak kazılar ile ele geçirilen önemli buluntular, Van ve yakın çevresindeki ilk düzenli araştırmaların başlatılması için önemli bir teşvik olmuştur. British Museum tarafından Van şehrinde araştırma yapmaları için görevlendirilen bir bilim heyeti, Van şehrindeki İngiliz konsülü Captain Clayton önderliğinde arkeolojik çalışmalara 1879-1880 tarihleri arasında arkeolojik çalışmalar yürütmüştür. Çalışmalar neticesinde Toprakkale Kalesi'nde Haldi tapınağı ortaya çıkarılmış olsa da kazı heyeti bu sonuçtan pek hoşnut olmamıştır. Bunun başlıca sebebi, Assur mimarisinde olduğu gibi gösterişli yapılarla karşılaşma beklentileri olmalıdır. Çıkarılan eserlerin bazıları depolara kaldırılırken bazıları da British Museum'da sergilenmiştir. Alman Arkeoloji Heyeti, Lehmann-Haupt ve W. Belck önderliğinde Toprakkale bölgesinde 1898 yılında yeniden kazı çalışmaları başlamıştır. Açığa çıkarılan eserler Berlin Müzesi'ne gönderilmiş ve burada sergilenmiştir.⁸

1930'lu yılların sonunda Urartu hâkimiyeti altında olan bölgelerde çalışmalara devam edilmiştir. Ancak bu sefer çalışma alanı olarak Sovyet Rusya hâkimiyetinde olan Ermenistan bölgesi tercih edilmiştir. B. B. Piotrovsky, 1939 yılında Karmir-Blur'da başladığı kazı çalışmalarını 1970 yılına kadar sürdürmüştür.⁹

Van bölgesinde araştırma yapan diğer bir bilim insanı Charles A. Burney'dir. 1956 yılında Van'a gelen Burney, Van Kalesi ve Van Kalesi Höyüğü'nde incelemeler yapmıştır. Türk bilim adamları tarafından bölgede yapılan ilk kazı çalışması ise Afif Erzen önderliğinde ve Baki Öğün, Yusuf Boysal ve Emin Bilgiç'ten meydana gelen bir kurul tarafından yapılmıştır. Bu kurul 1959-1961 yılları arasında Toprakkale ve Van

⁷ M. Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa", Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar (ed.), Urartu Doğuda Değişim, (288-335) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 296.

⁸ Tarhan, "Başkent Tuşpa", s. 297.

⁹ Salvini, *a.g.e.*, s. 19.

Kalesi'nde incelemeler yapmışlardır. 1961 yılında ise 1988 yılına kadar kazısı sürecektek olan Çavuştepe Kalesi kazılarına başlanılmıştır. Urartu araştırmacılarının ilklerinden birisi olan Afif Erzen 1967 yılında Van şehrinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi içinde Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi'ni kurmuştur. Bu olaydan sonra Van ve çevresinde gerçekleştirilen araştırma ve kazı çalışmalarında bir yoğunluk yaşanmıştır. 1976 ve 1977 yıllarında Toprakkale bölgesinde, 1972 ve 1975 yılları arasında ise Başkent Tuşpa'da kazılar gerçekleştirilmiştir. 1969 yılında da İtalyan bilim insanı olan Mirjo Salvini, Van Müzesi ve Van Kalesi'nde bulunan Urartu yazıtlarını incelemiştir.¹⁰

Van bölgesinde kazı yapan diğer bir Türk bilim insanı Tahsin Özgüç'tür. Altintepe bölgesinde kazı çalışmalarına başlayan Özgüç, Van Kalesi'ndeki kral mezarlarına benzeyen mezar ortaya çıkarmıştır. Yine 1964 senesinde Emin Bilgiç ve Baki Ögün'ün Kef Kalesi'nde yapmış oldukları kazı çalışmaları sırasında şarap depoları bulunmuştur. Kemal Balkan ise Ağrı iline bağlı Patnos ilçesinde yer alan Giriktepe ve Anzavurtepe alanında kazı çalışmaları yapmış ve I. Arğişti'ye ait olan yazıtlar ve tepenin zirvesinde bir tapınak ortaya çıkarmıştır. Bu kazı çalışmaları ve ortaya çıkarılan eserler sayesinde Urartu kültürü, mimarisi, sanatı ile ilgili bilgiler zenginlik kazanmıştır.¹¹

Urartularla ilgili şimdiye kadar yapılan yerli ve yabancı çalışmalardan bazıları şunlardır; Mirjo Salvini "*Urartu Tarihi ve Kültürü*",¹² Margaret R. Payne "*Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*",¹³ Veli Ünsal "*Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu*",¹⁴ Harun Danışmaz "*Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon*",¹⁵ Altan Çilingiroğlu "*Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*",¹⁶ Oktay Belli "*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*",¹⁷ Oktay Belli "*Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*",¹⁸ Veli

¹⁰ Pınar Albayrak, *Urartular'da Dini Yapılar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi SBE, 2014, s. 4.

¹¹ Salvini, *a.g.e.*, s. 20.

¹² Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.

¹³ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

¹⁴ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

¹⁵ Harun Danışmaz, *Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

¹⁶ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997.

¹⁷ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.

¹⁸ Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997.

Sevin “*Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altuntepe Halk Mezarlığı*”¹⁹ ve Kemalettin Köroğlu – Erkan Konyar “*Urartu Doğuda Değişim*”.²⁰ Bu alanda yazılmış doktora ve yüksek lisans tezlerinden ise bazıları şunlardır; Pınar Pınarcık “*Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası*”²¹, Betül İşleyen “*Urartu Açık Hava Tapınım Alanları*”,²² Kazım Özkan “*Urartu Krallığında Su Kullanımı ve Sulama Sistemleri*”²³ ve Erdal Özgüner “*Urartu Krallığı’nın Van Gölü Havzası’ndaki Tarımsal Faaliyetleri ve Ürünlerinin Depolanması*”.²⁴ Terimler sözlüğünde ise, Tamay Tekçam “*Arkeoloji Sözlüğü*”,²⁵ Secda Saltuk “*Arkeoloji Sözlüğü*”²⁶ ve Erkan Konyar’ın “*Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa*”²⁷ isimli eserinden yararlanılmıştır. Bu çalışmalar tez çalışmam boyunca yararlandığım başlıca kaynaklarımdır. Urartular ile ilgili çalışmalar bunlardan ibaret olmayıp burada ismine değinmediğim daha birçok eser bulunmaktadır.

Bu çalışmada Urartu mimari eserlerinin sivil, askeri ve dini ögeler başlığı altında genel hatlarıyla değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu tez yazılırken ana kaynak olarak kazı sonucu toplantıları, Urartu yazılı belgelerindeki bilgileri aktaran Margaret R. Payne tarafından kaleme alınan “*Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*” isimli kitap ile yukarıda belirtilen birçok kitap ve tezden yararlanılmıştır.

Yukarıda ismi zikredilen araştırmalara konu olan Urartular, M.Ö. 13. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi’nde küçük beylikler halinde yaşarlarken, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında büyük bir devlet haline gelmişlerdir. Bu sebeple araştırmacılar Urartu tarihini incelerken beylikler dönemi ve krallık dönemi olarak iki evreye ayırmışlardır. Beylikler döneminde bölge, kuzeye doğru hâkimiyet alanını genişletmek isteyen Asur İmparatorluğu’nun hedefi haline gelmiştir. Asur

¹⁹ Veli Sevin, *Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altuntepe Halk Mezarlığı*, Ege Yayınları, İstanbul, 2012.

²⁰ Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, *Urartu Doğu’da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

²¹ Pınar Pınarcık, *Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığının Tarihi Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi SBE., 2012.

²² Betül İşleyen, *Açık Hava Tapınım Alanları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2020.

²³ Kazım Özkan, *Urartu Krallığı’nda Su Kullanımı ve Sulama Sistemleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Batman Üniversitesi LEE., 2022.

²⁴ Erdal Özgüner, *Urartu Krallığı’nın Van Gölü Havzası’ndaki Tarımsal Faaliyetleri ve Ürünlerinin Depolanması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2019.

²⁵ Tamay Tekçam, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Basımevi, İstanbul, 2022.

²⁶ Secda Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.

²⁷ Erkan Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa Arkeolojik Rehber*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2018.

İmparatorluğu'nun, Urartuların yaşadığı bölgeye sık sık seferler düzenlediğini yazıtlardan öğrenebilmekteyiz. İlk olarak I. Salmanassar'a ait olan yazıtta Urartular, Uruatri ismi ile geçmektedir. I. Salmanassar'a ait yazıtların birinde Uruatri Ülkesi'ne karşı sefere çıktığından ve 8 memleketi zabtederek 51 şehri tahrip ettiğinden söz edilmektedir.²⁸ Asur İmparatorluğu'nun arşivinde yer alan bu yazıttan anlaşılmaktadır ki, Urartu Krallığı'nın bilinen en eski kralı Aramu ve Aramu dönemindeki başkent ise Arzaşkun'dur. Urartu Devleti'nin ilk kralının Aramu, ilk başkentinin ise Arzaşkun olduğuna dair bilgilere yine Asur yıllıklarından ulaşılmaktadır. III. Salmanassar'a ait yıllıklarda Urartu Devleti'ne karşı çıkılan seferden; “*Urartu'lu Arame'nin krali şehri Arzaşku'ya yaklaştım. Urartulu Aramu, benim güçlü, dehşet saçan silahlarımdan ve savaş gücümden korktu ve şehrini terketti*” şeklinde bahsedilmektedir.²⁹ İlk kralın isminin Aramu olması, devletin kuruluş safhasında Arami kökenlilerin daha yoğun nüfusta olduğunu düşündürmektedir. Kral Aramu dönemine ait bir yazılı belge olmadığı için kaç yıl tahtta kaldığı ve icraatları hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir.³⁰ (Ek 2)

Aramu'dan sonra Urartu krallığına Lutipri oğlu I. Sarduri geçmiştir. I. Sarduri Urartu Devleti'nin ikinci kurucusu olarak nitelendirilmektedir. M.Ö. 832-825 yılları arasında krallık yapmıştır. Bu dönemde devletin başkenti Arzaşkun'dan Van şehrinde yer alan kaleye taşınmış olup, bu kaleye Tuşpa adı verilmiştir. Asur ordusuna karşı yenilen I. Sarduri'nin, başkenti daha güvenli olduğu için Tuşpa'ya taşıdığı düşünülmektedir.³¹ Kral Aramu ile I. Sarduri arasında başka kral olup olmadığı bilinmemekle beraber, I. Sarduri'nin kaç yılında ve hangi yolla tahta çıktığı da bilinmemektedir. I. Sarduri dönemi ile ilgili yeterli derecede kaynak bulunmamaktadır. Dönem hakkında kısıtlı da olsa bilgiye ulaşabildiğimiz yegâne kaynak Madırburç Yazıtı'dır. I. Sarduri döneminde Habuşkia Ülkesi'nin tamamı olmasa da bir bölümü Urartu egemenliği altına alınmış ve böylece Urartu Devleti'nin sınırı Kelişin Geçidi yakınlarındaki Muşaşir'e kadar ulaşmıştır.³² (Ek 3)

²⁸ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 24.

²⁹ Hakan Sivas, *Urartu ile İlgili Assur Kaynakları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE., 1991, s. 74.

³⁰ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınevi, İstanbul, 2003, 201-204.

³¹ Armağan Tan, *Urartu Krallığının Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi SBE., 2010, s. 47.

³² Aizhan Yermukhamedova, *Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi SBE., 2005, s. 24-26.

I. Sarduri'nin ardından oğlu İşpuini'nin Urartu Kralı olduğu bilinmektedir. M.Ö. 825-810 yılları arasında krallık yapan İşpuini zamanında Kalecik, Aşağı Anzaf ve Zivistan gibi kalelerin inşa edildiği görülmektedir. Bu dönemde Eleşkirt, Patnos ve Ağrı bölgesine seferler düzenlenmiş olup, bu bölgeler Urartular'ın egemenliği altına alınmıştır. Kral İşpuini'nin saltanatının son on yılında yönetimi oğlu Menua ile paylaştığı görülmektedir. Bu ikili yönetim sırasında birçok reform ile monarşinin temelleri atılmıştır. Baba ve oğul kendilerini Bianili Ülkesi Kralı olarak tanımlamışlardır. Kral İşpuini, I. Sarduri zamanında alınmak istenip de alınamayan Toroslar'ın doğu kısmı ve Van Gölü havzası arasında yaşayan insan topluluklarının yönetimini ele almıştır. İşpuini'nin yaptığı en önemli faaliyetlerden birisi Tanrı Haldi kültürünü getirmiş olmasıdır.³³ İlk kez İşpuini zamanında görülen zafer stelleri³⁴ de Urartular'ın yayılım alanlarını göstermeleri bakımından önem arz etmektedir. Erçek Gölü civarında yer alan Karagündüz steli, Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan toprakların Urartu egemenliği altında olduğunu kanıtlamaktadır. Kelişin steli sayesinde de Muşşir kentinin Urartu egemenliğinde olduğu anlaşılmaktadır. İşpuini dönemine ait önemli yazıtlardan bir diğeri Meher Kapı Yazıtı'dır. Bu yazıttan Urartu dinine ait bilgiler elde edilmektedir. Kral İşpuini dönemine ait önemli yazıtlarda oğlu Menua ve torunu İnışpua'nında isimlerinin görülmesi, devleti birlikte yönettikleri düşüncesini akıllara getirirse de, isimlerinin yazıtlarda geçmesi bu düşünceye kanıt olmak için zayıf kalmaktadır.³⁵

İşpuini'den sonra Menua'nın tek başına krallık yaptığı görülmektedir. M.Ö. 810-786 tarihleri arasında krallık yapan Menua zamanında Urartu Krallığı'nın genişleme ve yükselme dönemi başlamıştır. Bu dönemde düzenlenen seferlerde artış olmakla birlikte, batıda Fırat, kuzeyde Aras Ovası egemenlik altına alınmıştır. Güneyde koloniler kurulup, güneydoğuda Manna Ülkesi tehdit edilmiş ve güneyde Asur İmparatorluğu ile komşu olunmuştur. Urartu Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken, Asur İmparatorluğunda siyasi ve ekonomik istikrarsızlık hâkimdi. Asur'un içinde bulunduğu bu durumdan faydalanmasını bilen Urartu Devleti, Yakın Doğu'da etkin bir rol oynamaya başlamıştır. Menua döneminde savunma ve ekonomik amaçlarla birçok yeni

³³ Salvini, *a.g.e.*, s. 47-48.

³⁴ Stel, Antikçağ'da yekpare taştan yapılmış mezar taşı adak, resmi yazıt ya da sınır taşı. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 287.

³⁵ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 27-28.

kale inşa edilmiştir. Bunlar arasında Kevenli, Yukarı Anzaf Kalesi, Patnos bölgesinde yer alan Yoğunhasan ve Aluduri Kaleleri, İğdır'da yer alan Karakoyunlu Kalesi ve Mağara Tepe sayılabilir. Bu dönemde yapılan önemli imar faaliyetlerinden biri de Şamram Kanalı'dır. Döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin yoğunluğundan dolayı Kral Menua büyük mimar unvanı ile anılmıştır.³⁶ (Ek 4)

Menua'dan sonra Urartu tahtına çıkan I. Arğişti M.Ö. 786-764 yılları arasında krallık yapmıştır. Bu dönemde de yayılma siyaseti devam ettirilmiştir. Ermenistan, Erzurum, Kars ve Ağrı gibi bölgeler ele geçirilmiş olup, Kuzey Suriye bölgesindeki ticareti güvende tutabilmek içinde bölgeye birçok sefer düzenlenmiştir. Sınırları Transkafkasya'ya doğru genişletmek isteyen Arğişti, Diauehi bölgesini fethetmiş ve burada Arinberd ismini verdiği bir kale inşa ettirmiştir. Bunun dışında Urmiye Gölü'nün güney tarafında bulunan Parsua ve Manna bölgelerine seferler düzenleyerek Asur İmparatorluğu'nun bu bölgelerde yayılmasını engellemek istemiştir.³⁷ (Ek 5)

I. Arğişti'nin ölümünden sonra Urartu tahtına oturan ve M.Ö. 764-734 yılları arasında krallık yapan II. Sarduri zamanında Urartu Devleti'nin yükselişi doruk noktasına ulaşmıştır. Analıkız kutsal alanında iki büyük niş³⁸ içerisinde yer alan steller, II. Sarduri'nin faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu stelden Kuzey Suriye ticaretinin denetim altına alındığı ve Malatya'nın haraca bağlandığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu dönemde Çavuştepe, Kayalidere, Tumeşki, Libliuni kaleleri inşa edilmiştir. II. Sarduri'nin Manna, Babilu, Baruata, Etiunu, Erikuahi ülkeleri ile batı yönünde seferler düzenlediği bilinmektedir. II. Sarduri güney tarafta Geç Hitit Beylikleri ile iletişime geçerek Asur İmparatorluğuna karşı bir koalisyon kurmuştur. Bu koalisyon ile Asur'un Kuzey Suriye politikasına son vermek amaçlanmıştır. Bu sırada Tukulti-api-Eşarra gerçekleştirdiği bir darbe ile Asur İmparatorluğu tahtını ele geçirmiştir. Tukulti-api-Eşarra tahta geçer geçmez M.Ö. 743 yılında Sinzi Çayı yakınlarında Urartu ordusu ile karşılaşmış ve Urartu Devleti bu savaştan sonra Kuzey Suriye ticaretinden yoksun kalmıştır.³⁹ (Ek 6)

³⁶ Pınar Pınarcık, *a.g.e.*, s. 30.

³⁷ Murat Çiftçi, *Urartu Çivi Yazılı Belgelerinde Savaş ve Propaganda Metinleri ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi TAE., 2021, s. 58-59.

³⁸ Niş, duvar içine açılmış oyuk. Bkz; Konyar, *a.g.e.*, s. 332.

³⁹ Muhammet Akdoğan, *Urartu Krallığı ve Van Gölü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2019, s. 39.

II. Sarduri'den sonra tahta çıkan I. Rusa, M.Ö. 734-714 yılları arasında 20 yıl krallık yapmasına rağmen faaliyetleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. I. Rusa'nın Gökçeğöl bölgesindeki aşiretleri hâkimiyet altına aldığı, Urartu Devleti'ne karşı başkaldıran Kral Urzana'nın yönetiminde olan Muşaşir şehrine sefere çıktığı ve Que Kralı Urikki, Tabal Ülkesi'nin kralı Ambaris ve Frig Kralı Mita'ya elçiler göndererek Asur İmparatorluğu karşısında birlikte hareket etmek istediği bilinmektedir.⁴⁰ (Ek 7) Asur kralı II. Sargon'a ait yıllıklarda bu durum; *Tabal'lı Ambaris, Hilakku Ülkesi ile birlikte Urartu'lu Ursa ve Muški'li Mita'ya benim topraklarımı ele geçirmek (teklifini ileten) bir haberci gönderdi*" şeklinde anlatılmaktadır.⁴¹ Urartu bu koalisyon sayesinde Urmiye Gölü'nün güneyindeki toprakları hâkimiyeti altına almayı planlamıştır. Fakat bu dönemde Urartu Devleti iki önemli sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlardan ilki Kafkaslar üzerinden gelen göçebe Kimmerler ve İskitler olmuştur. Urartu topraklarına giren Kimmerler kuzey tarafta yer alan kale ve yerleşim alanlarında yıkım ve tahribatlara sebep oluyorlardı. I. Rusa bu duruma kayıtsız kalamamış, bir ordu göndermiş ancak bu ordu Kimmerler karşısında yenilgiye uğramıştır. Urartular'ın karşısına çıkan ikinci sorun ise güneyde yer alan Asur İmparatorluğu olmuştur. Bu dönemde Asur tahtında Sargon bulunmaktaydı. Sargon'un amacı Batı İran'daki Urartu hâkimiyetini ortadan kaldırmaktı. Urartu Devleti Kimmer akınlarını durdurmakla meşgul iken Asur İmparatorluğu bu durumdan faydalanarak Urartu üzerine bir saldırı düzenlemiş ve M.Ö. 714 yılında Urmiye Gölü yakınlarında Urartu ordusunu bozguna uğratmıştır. Bu savaş, Kuzeybatı İran'nın Asur güçleri tarafından fethedilmesi yönünden Urartu tarihi için önem arz etmektedir.⁴²

M.Ö. 714–685 yılları arasında krallık yapan II. Argişti döneminde Urartu Devleti kendi kabuğuna çekilmiş, yeni kalelerin yanı sıra sulama kanalları, gölet ve barajlar ve inşa edilmiştir. Ekonomik yönden alınan tedbirler sayesinde devlet toparlanabilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen önemli olaylardan birisi, göçebe bozkır kavimlerinin Urartu toprakları üzerinden geçerek Batı Frigya'ya ulaşmaları olmuştur. Urartu Devleti'nde askeri seferler nedeniyle yaşanan ekonomik kayıpların telafisi için maden yatakları bakımından zengin olan Erzincan'ın doğusundaki Altıntepe'de yeni bir kale inşa edilmiştir. Altıntepe Kalesi ile hem Kuzeybatı İran'dan hem de Kafkasya'dan gelip Orta

⁴⁰ Hayrunnisa Okur, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", *TOD*, Sayı 29, 2017, s. 329-330.

⁴¹ Sivas, *a.g.e.*, s. 115.

⁴² Pınarcık, *a.g.e.*, s. 32-33.

Anadolu'nun iç bölgelerine kadar uzanan ticaret yollarının denetim altına alınması hedeflenmiştir.⁴³

II. Arğişti'nin yerine, M.Ö. 685–645 yılları arasında krallık yapan II. Rusa geçmiştir. Bu dönemde farklı bir belgeleme yönetimi karşımıza çıkmaktadır. Savaş yazıtlarının olmaması ve daha çok bina ve adak yazıtlarının olması öncelik sırasının değiştiğini göstermektedir.⁴⁴ II. Rusa yeni bir kalkınma hamlesi gerçekleştirip, ekonomi alanında ve yönetsel anlamda yenilikler yapmıştır. Bu dönemde Karmir-Blur, Toprakkale, Bastam, Kef Kalesi ve Ayanis olmak üzere toplam 5 tane yeni kale inşa edilmiştir. II. Rusa merkeze uzak olan Aras'ın kuzeyi ve Azerbaycan gibi yerlerde de imar faaliyetlerine önem vermiştir. Bu imar faaliyetlerinden II. Rusa'nın devletin yeniden yapılanmasını hedeflediği anlaşılmaktadır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik verilerden anlaşıldığına göre II. Rusa döneminde kültürel ve askeri alanda bir canlanma görülmektedir. Bu canlanmanın nedeni, Asur İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu sıkıntılı dönem ve Kimmerler'e karşı kurulan dostane ilişkilerdir. II. Rusa Kimmerler'in Gökçeöl yakınlarında yerleşmesine izin vermiş, böylece Kimmerler'in Urartu ana merkezine kadar ilerlemelerinin önüne geçmiş ve kuzeyden gelebilecek yeni kavimlerin de önünü kesmiştir. Doğu tarafta artan İskit tehdidini ise bazı anlaşmalar yaparak önlemek istemiştir. II. Rusa döneminde Kimmerler'in Manna Ülkesi'ndeki giderek artan faaliyetleri Urartu ve Asur Devleti'ni birbirine yakınlaştırmıştır.⁴⁵

III. Sarduri, II. Rusa'dan sonra tahta çıkmış ve M.Ö. 645–635 yılları arasında krallık yapmış ancak 10 yıl boyunca önemli bir faaliyet gösterememiştir. Bu dönemde Batı İran bölgesindeki atlı kavimlerin ve Medler'in güçlenmesi Urartu ve Asur İmparatorluğu'nu ittifak yapmaya sevk etmiştir. III. Sarduri zamanına tarihlenen ve Karmir-Blur'da bulunan bir mührün üzerinde III. Rusa'nın da adının geçmesi aynı dönemde her ikisinin de krallık yaptığını göstermektedir. Bu döneme ait herhangi bir yazılı belge ele geçirilememiştir. Urartu tahtına son 50 yılda sırayla Erimena, IV. Sarduri III. Rusa ve IV. Rusa'nın geçtiği tahmin edilmektedir.⁴⁶ (Ek 8)

⁴³ Hazal Ocak, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2019, s. 10.

⁴⁴ Salvini, *a.g.e.*, s. 114.

⁴⁵ Yermukhamedova, *a.g.e.*, s. 94-97.

⁴⁶ Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2013, s. 232.

Urartu Devleti'nin tarih sahnesinden nasıl silindiği henüz tam olarak açıklanabilmiş değildir. Devletin yıkılışı ile ilgili iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri, Urartular'ın M.Ö. VI. Yüzyılın başlarında yıkıldığı, ikinci görüş ise VII. yüzyılın ortalarında yıkıldığıdır. Melikişvili, Parayre, Altan Çilingiroğlu ve Afif Erzen gibi birçok bilim adamı Urartular'ın VI. Yüzyılın başında yani M.Ö. 585 yılında ortadan kalktığını kabul etmiştir. Bu görüşü benimseyen bilim insanları Asur İmparatorluğunun yıkılmasının ardından Urartu Devleti'nde yıkıldığını düşünmüşlerdir. Bu konu hakkında Melikişvili; *“Medler, Asur Devleti'ni darmadağın ettikten sonra Mana'yı ele geçirmiş, M.Ö. VI. Yüzyılın başında ise Urartu Devleti'ni yıkmıştır”* demiştir. Almanlar ise Urartu Devleti'nin M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında yıkıldığını savunmuşlardır. Bu görüşe, Bastam ve diğer Urartu kalelerinde ele geçirilen buluntular kaynaklık etmektedir. Çünkü o tarihte kalelerin büyük bir kısmı tahrip olmuş durumdaydı. Medvedskaya, M.Ö. VII. yüzyılın kırklı yıllarında Urartuların özgürlük ve bağımsızlıklarına son verildiğini söylemektedir. Her iki görüşte dikkate alındığında Urartular'ın M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında yıkılmış olduğu fikri daha güçlü durmaktadır. Çünkü gittikçe yaklaşan Med tehlikesine karşı Urartu ve Asur'un ittifak yaptığı bilinmektedir. Medler'in ise gerisinde Asur ile ittifak yapmış bir devlet bırakarak Asur'a saldıracağını düşünmek biraz zordur.⁴⁷

Urartu Devleti'nin yıkılı ile ilgili diğer bir sorun ise hangi devlet tarafından yıkıldığıdır. Yaygın olarak kabul edilen görüşe göre Urartular Medler tarafından yıkılmıştır. Ancak Van Gölü havzasında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Medler'e ait bir buluntuya rastlanılmaması uzmanların bu öneriye şüphe ile yaklaşmalarına sebep olmuştur. Diğer bir görüş ise Urartu topraklarının M.Ö. 7. yüzyılın sonu başlarında İskitler tarafından istila edildiği düşüncesidir. Piotrovsky bu fikri benimsemiş ve kanıt olarak Karmir-Blur ve Çavuştepe'de ele geçirilen İskitler'e ait bazı silah ve ok uçlarını göstermiştir. Fakat İskit askerlerinin Urartu Devleti'nde paralı askerlik yapmış olabileceği de unutulmamalıdır. Zira Urartu ordusu içinde bu dönemde çok sayıda bozkır askerlerinin hizmet ettiği bilinmektedir. Ayrıca Urartular'ın yıkılış sebebini sadece dış etkenlerde aramamak gerekir. Urartular'ın yaptığı seferler ve savaşlar devleti siyasi ve ekonomik yönden zayıflatmış ve ülke düzenini bozmuştu. Birçok bölgede isyan çıkmış, valilerin bağımsızlık düşünceleri artmıştı. Ancak Urartu Devleti bu

⁴⁷ Yermukhamedova, *a.g.e.*, s. 103-106.

isyanları bastırarak güçte değildi. Kendi içindeki isyanları bastıramayan Urartu Devleti dış düşmanlara karşı koyamamıştır. Bilinen tek gerçek şudur ki, M.Ö. 7. Yüzyılın sonlarında Urartu Devleti yıkılmıştır. Yakın bir zamanda da Babil, Med ve İskit kuvvetlerinden meydana gelen bir ordu, M.Ö. 612 senesinde Asur İmparatorluğu'na son vermiştir.⁴⁸

⁴⁸ Pınarcık, *a.g.e.*, s. 35-36.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL VE ASKERİ MİMARİ

1.1. SİVİL YERLEŞİMLER

Urartu Devleti'nde önem arz eden bir yapı gurubu da sivil mimaridir. Urartuların “Aşağı Kent” veya “Dış Kent” olarak isimlendirdiği yerleşime dair yapılan tanım şöyledir: “*Tarıma elverişli ovalarda inşa edilen ve elde edilen ürünlerin depolandığı sitadel ve bu sitadelin etrafında göç ettirilmiş insanların yerleştirildiği bir yerleşim birimi.*”⁴⁹ Urartu yerleşimlerindeki kaleler tamamen yönetici sınıfın ikameti için inşa edilmiş olup, bu alanda halk kitlelerinin konutlarına yer verilmemiştir. Halkın sadece saldırı anında kalelere sığınmasına izin verilmiştir. Halkın oturduğu alanları özgürce seçip seçemediği tam olarak bilinmemekle birlikte, yerleşim alanları içerisinde bağ, bahçe ve sulama sistemlerinin tesis edilmesi ve bu alanlara yönelik yerleşmeleri de yöneticilerin belirlediği düşünülmektedir.⁵⁰ Şehirlerin, herhangi bir saldırı anında kolay savunulması için her an sığınabilecekleri kalelere yakın yerlere inşa edildikleri görülmektedir. Bunun dışında verimli araziler ve su kaynakları da kentlerin kurulma yerlerinde belirleyici unsur olmuştur.⁵¹

İnşa edilen evlerin planları incelendiğinde krallığın ilk dönemlerinde yapılan evlerle sonraki dönemlerde yapılan evlerin arasında farklılıkların olduğu görülmektedir. Urartu evleri genel olarak bir ön avlu ve iki odadan meydana gelmektedir. Evlerin içinde ev sunakları, çöp çukurları, depo çukurları, tandırlar ve ocaklar bulunmaktadır. Uzmanlar bu evlerde yaşayanların sosyal tabakanın alt sınıflarına mensup kişilerle kaleye hizmet eden üst düzey yöneticilerden oluştuğunu düşünmektedir.⁵² Evlerin temelleri genellikle tüf taşı ile inşa edilmiştir. Duvarların inşasında herhangi bir bağlayıcı madde kullanılmamış olup bazı bölümlerin kerpiçten yapıldığı anlaşılmıştır.⁵³

⁴⁹ Rifat Kuvanç, *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2017, s. 103.

⁵⁰ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 81.

⁵¹ Ömer Katar, *Urartu Dış Kentleri Bağlamında Anzavurtepe ve Adilcevaz Keşif Kalelerinin Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi LEE., 2021, s. 18.

⁵² Katar, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁵³ Kuvanç, *a.g.e.*, s. 105.

1.1.1. Güneytepe Yerleşmesi

Ayanis Kalesi'nin doğu tarafında yer alan ve günümüzde tarımsal faaliyetlerde kullanılan Güneytepe isimli alandaki kazı çalışmalarına Urartu sivil mimarisine ait izlere rastlamak düşüncesi ile başlanmıştır. Çalışmalar neticesinde toprak altında Urartu evleri tespit edilmiştir. Evler dikdörtgen planlı olup, Urartu konut mimarisi için son derece önem arz etmektedirler. Evlerin tamamen açığa çıkarılabilmesi için iki açma açılarak çalışmalara devam edilmiştir.⁵⁴ Bu iki çalışma alanında evlere ait olduğu düşünülen bazı duvarlar araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmış olup, bir tane tandır ele geçirilmiştir. Bu tandırın içinden yanmış keramik parçaları ve taşlar çıkarılmıştır.⁵⁵

Güneytepe alanında devam edilen çalışmalarda doğu-batı doğrultulu uzanan yolun iki tarafında ev yapılarına ait olduğu düşünülen alanlar açığa çıkarılmıştır. Duvarlar ve evlerin taban kısmında sıkıştırıcı madde olarak kil tercih edilmiştir. Yolun güneyinde yer alan mekânların bir kısmı kazı ekibi tarafından açığa çıkarılmıştır. Yolun kuzey kısmında yer alan mekânların, dörtgen yapılı bir planda oldukları ve merkezi bir avluya açıldıkları araştırmacılar tarafından görülmüştür. Mekânın güneydoğusunda diğerlerinden daha büyük bir oda bulunmaktadır. Bu odanın içinde bir tane seki⁵⁶ ve bir tane kanal olduğu tespit edilmiştir. Mekânların içinde keramik parçaları, taş aletler ve demir ok uçları ele geçirilmiştir.⁵⁷

1999-2000 yılları kazı sezonunda Ayanis Kalesi'nde Güneytepe, Pınarbaşı ve Köy olmak üzere üç farklı alanda çalışmalar yapılmıştır. 1999-2000 senelerinde Güneytepe alanında üç farklı alanda Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu başkanlığında kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Çalışmalar sırasında büyük bir mimari yapının varlığı, araştırmacılar tarafından fark etmiştir. Bunun dışında bazı duvarların sayesinde farklı bir mekân açığa çıkarılmıştır. Güneytepe alanında geçen seneler de açığa çıkarılmış olan dikdörtgen planlı yapının güney tarafında kazı çalışmalarına devam edilmiş ve iki farklı döneme ait oldukları düşünülen yapılar araştırmacılar tarafından açığa çıkarılmıştır. Bu iki yapının

⁵⁴ Eyüp Caner, *Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2018, s. 50.

⁵⁵ Altan Çilingiroğlu ve Haluk Sağlamtimur, "*Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları, 1997*", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (527-540), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Tarsus, 1998, s. 530-531.

⁵⁶ Seki, tabandan biraz yüksek, duvara bitişik, genellikle üzerine oturmak veya eşya koymak için yapılmış geniş set. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 270.

⁵⁷ Altan Çilingiroğlu ve Zafer Derin, "*Ayanis Kalesi Kazıları 1998*", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (397-408), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1999, s. 400-401.

mimari özelliklerine bakılacak olursa, her iki yapıda da kuzeydoğu-güneybatı yönlü duvarlar bulunmaktadır. Dış duvara ekli üç tane duvar açığa çıkarılmış ve bu duvarların bir mekânın duvarları olabileceği düşünülmüştür. Urartu dönemi sonrasına ait olan yapılar ortaya çıkarılmayıp taban olarak saptanmış ve bu mimari yapıların genellikle Urartu kalıntıları kullanılarak inşa edildikleri görülmüştür. Urartu dönemine ait olan yapılar genelde dikdörtgen planlıdır. Mekânların dış duvarları genellikle payanda⁵⁸ içermektedir. Bu alanlarda keramik parçaları, öğütme aletleri, kemikler araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁹

2001 yılı kazı sezonunda Güneytepe alanında, araştırmacılar tarafından JJ82 şeklinde isimlendirilen açmada çalışmalara devam edilmiştir. Yüzey toprağının altında bir duvar açığa çıkarılmıştır ve bu duvarın güneybatı tarafa doğru uzanan farklı bir duvarla birleştiği tespit edilmiştir. Bu duvarların bileştiği alanın kuzey ve kuzeydoğusunda küllü ve gri renge sahip olan bir toprağın içinden bol miktarda çanak çömlek ve hayvanlara ait olduğu düşünülen kemikler bulunmuştur. B ismi verilen duvarın küllü toprağın üzerine yapıldığı görülmüştür. Duvarların bulunduğu alanın daha önce bir sokak olduğu ancak duvarların inşa edilmesi ile kapatıldığı uzmanlar tarafından belirtilmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde mekânlar ve sokağın işlevi tam olarak anlaşılmasa da, yapıların bazılarının farklı evrelere ait oldukları tespit edilebilmiştir. Mekânların içerisinde buluntu ele geçirilememiş olup, daha çok sokak alanında yapılan kazılarda bronzdan yapılmış çiviler, ok ucu, fibula, çuvaldız, küpe, demirden yapılmış iğneler ve işleme kalemi ele geçirilmiştir.⁶⁰

2002 yılı kazı sezonunda Güneytepe alanında beş açmada kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Bu açmalar içinde dikdörtgen bir binanın varlığı tespit edilmiştir. Açılan açmalar içinde 6 oda ve bir sokağın varlığı da tespit edilmiştir. Bu odalar kazı ekibi tarafından numaralandırılmış olup, 1 nolu odanın içerisindeki gri ve küllü topraktan yangına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu oda da az sayıda keramik parçası ve hayvan kemikleri ele geçirilmiştir. Kuzey tarafta bulunan 2 nolu odaya batı duvarı

⁵⁸ Payanda, duvarın dışa doğru eğimini önlemek amacıyla, karşı yönde geliştirilen destek sistemi. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 234-235.

⁵⁹ Altan Çilingiroğlu, Eşref Abay ve Zafer Derin, “1999-2000 Yılları, Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları”, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (287-296), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 291-292.

⁶⁰ Altan Çilingiroğlu ve Haluk Sağlamtimur, “Van-Ayanis Kalesi 2001 Yılı Çalışmaları”, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (465-472), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s. 466-467.

üzerindeki kapı girişinden geçilmektedir. Bu odanın da yangına maruz kaldığı anlaşılmıştır. 3 nolu oda içerisinde in suti⁶¹ halde ele geçirilen farklı kaplara ait keramikler, bu alanın mutfak olabileceğini düşündürmüştür. Arkeologlar tarafından aynı oda içinde bir tane küllüğe rastlanması bu odanın mutfak olarak kullanılmış olma ihtimalini attırmıştır. Manyetometre çalışmaları neticesinde Güneytepe alanının güneydoğu tarafında bir yapı grubunun olduğu tespit edilmiştir. 4 tane açma açılarak araştırmacılar tarafından bu alanda çalışmalara başlanılmıştır. Bu alanlardaki kazı çalışmaları neticesinde iki temel yapı grubu tespit edilmiştir. Bu yapılar birbirinden bağımsız olup, ele geçirilen inşaat malzemelerinin çokluğundan dolayı yapıların iki katlı olduğu düşünülmektedir. Yapı içerisinde ele geçirilen tandır, kül çukurları, depolama kapları ve öğütme taşları günlük yaşama işaret etmektedirler. Ele geçirilen tunç plaka parçaları ve demir ok uçlarının günlük yaşam dışında farklı bir amaç için kullanıldıkları düşünülmektedir.⁶²

2005 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi'ndeki dış kent çalışmaları üç aşamada devam ettirilmiştir. Çalışmalar neticesinde kazı ekibi iki farklı duvarın varlığını tespit etmiştir. Bu duvarların mekânın en büyük yapısını oluşturduğu düşünülmektedir. Bu mekânın kuzey ve batı tarafında sokağa ait olduğu düşünülen alanların varlığı tespit edilmiştir. Bu alanlarda iki tane çukur belirlenmiş olup, içlerinde keramik ve kemik parçaları bulunmuştur. Yapıların birçok Urartu yapısında olduğu gibi ana kaya üzerine oturtulduğu görülmüştür.

2005 yılında bir diğer aşamada gerçekleştirilen kazı çalışmalarında 5 farklı mekâna ait olduğu düşünülen yapılar açığa çıkarılmıştır. Teras duvarının ana kaya üzerine oturtulduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Teras duvarının üzerinde bir kapı açıklığı da tespit edilmiştir. Bu kapı 1 nolu mekâna açılmaktadır. Bu mekânın tabanında taban döşemesi tespit edilmiştir. Mekânın içerisinde keramik ve hayvan kemiklerinden başka, in suti halde öğütme taşı, çömlükler ve pithos parçaları ele geçirilmiştir. Üzerinde asası ile beraber betimlenmiş kanatlı bir cinin bulunduğu mühür, mekân içerisinde ele

⁶¹ İn situ, yerinde sabit olan anlamındadır. Eski konumunda ele geçen buluntular için kullanılan terim. Bkz; Saltuk, *a.g.e.*, s. 84.

⁶² Altan Çilingiroğlu, “*Van-Ayanis Kalesi 2002 Yılı Kazısı*”, 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt (413-420), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, s. 413.

geçirilen en ilginç buluntudur.⁶³ Kanatlı cinler, Asur İmparatorluğu başta olmak üzere Mezopotamya sanatında sıklıkla görülen varlıklardır. Urartu Devleti'nin özellikle çağdaşı olan Asur İmparatorluğu'ndan etkilenecek bu sembolleri sanatına eklemiş olabileceği düşünülebilir. Kanatlı cinler Assur İmparatorluğu'nda Lamaşşu olarak isimlendirilen değişik yaratık figürleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kartal başlı, insan gövdeli figürlerin yanı sıra insan başlı ve gövdesi hayvandan oluşan figürler de bulunmaktadır. Hükümdarlar bu korkutucu figürleri yaptırarak saraya gelen elçilere ve düşman devletlere korku salmak istemişlerdir. Bunun dışında bu figürleri kötü ruhlara karşı koruyucu bir güç olarak da algılamışlardır.⁶⁴

2005 yılında çalışılan alanlardan biri de, araştırmacılar tarafından OO96 açması ismi verilen alandır. Alandaki çalışmalar esnasında döküntü taş gruplarına denk gelinmiştir. Bu döküntü taşlarının altında bir duvarın olduğu tespit edilmiştir. Bu duvar aşamalı olarak inşa edilmiş olup, kuzeydoğu yönünde uzanan bir duvar ile birleşmektedir. Devam eden çalışmalar neticesinde bir mekân ve bu mekânın sıkılaştırılmış toprak kullanılarak elde edilmiş tabanı da ortaya çıkarılmıştır. Taban üzerinde in suti durumda bir tane kama ve kürek ele geçirilmiştir.⁶⁵

2006 yılında OO96, OO97 ve OO95 isimli açmalarda kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Çalışmalar neticesinde iki tane duvar açığa çıkarılmış olup, bu duvarların köşe yaptığı yerde çok sayıda keramik parçaları ve kemik ele geçirilmiştir. Kazı ekibi bu açmaların birinde Urartu dönemine ait bir oda mezar ortaya çıkarmıştır. Taş duvarlı ve dikdörtgen planlı olan mezarda insan iskeleti tespit edilmiştir. Mezarın içinde bir tane testi, bronz bir kemer ve 17 adet bronz küpe ele geçirilmiştir.⁶⁶

2007 yılı kazı sezonunda Güneytepe alanındaki kazı çalışmaları altı farklı açmada devam ettirilmiştir. Çalışmalar esnasında taş temelli bir mekân açığa çıkarılmıştır. Alan içerisinde bol miktarda keramik ve kemik parçası ele geçirilmiştir. Bunların dışında iki farklı duvarın varlığı da araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. 2008 yılında

⁶³ Altan Çilingiroğlu ve Aylin Ü. Erdem, “*Ayanis Kalesi Kazıları, 2005*”, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (123-136), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, s. 128-129.

⁶⁴ Kibar Akdağ, *Yeni Asur Sanatının Urartu Sanatına Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi LEE., 2021, s. 48.

⁶⁵ Çilingiroğlu ve Ü. Erdem, *a.g.m.*, s. 129-130.

⁶⁶ Altan Çilingiroğlu ve Aylin Ümit Erdem, “*Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008*”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (1-26), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Denizli, 2009, s. 6-7.

Güneytepe alanındaki kazı çalışmalarına on farklı açmada devam edilmiş ve iki farklı mekânın varlığı tespit edilmiştir. Araştırmacılar tarafından bu mekânlara ait oldukları düşünülen bazı duvarlar açığa çıkarılmış ancak tamamı açığa çıkarılmadığı için boyutları belirlenememiştir.⁶⁷

1999 yılı kazı sezonunda meydana çıkarılan sokağın devamını bulabilmek amacıyla kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Çalışmalar sırasında 1999 yılında açığa çıkarılan duvarın güneybatı-kuzeydoğu yönünde devam ettiği görülmüştür. Açmanın kuzey tarafında ise yeni bir duvar açığa çıkarılmıştır. Bu iki duvarın sokağın sınırlarını belirlediği düşünülmektedir. Taban seviyesine ulaşılmasıyla bu alandaki çalışmalar sona erdirilmiştir. Çalışmalar neticesinde bu alanda küçük boyutlu birçok mekânın olduğu anlaşılmıştır. Bu mekânlarda ele geçirilen kap ve pitoslardan dolayı araştırmacılar tarafından mekânların depo olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Sadece iki mekân tam olarak açığa çıkarılabilmektedir. Çalışmalar esnasında boncuklar, kemik aletler, mühür ve Mısır mavisini ele geçirilmiştir. Mısır mavisinin bir Urartu kalesinde ele geçirilmesi Urartular'ın uzak diyarlar ile olan kültürel ilişkileri bakımından önem arz etmektedir. Bunlar dışında bol miktarda keramik parçaları, kemik parçaları ve metal amorf parçaları ele geçirilmiştir.⁶⁸

1.1.2. Pınarbaşı Yerleşmesi

Kazı ekibi 1998 yılında Ayanis Kalesi'ndeki çalışmalara Pınarbaşı ve Güneytepe alanlarında sürdürmüştür. Pınarbaşı'nda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında payandalı dış duvara sahip olan bir yapının bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Kuzey, doğu ve güney tarafta yer alan mekânlar, bir ana salona girişi sağlamaktadırlar. Duvarları dik bir açığa sahip olan bu yapı, anıtsal bir yapıya benzemektedir. Bu yapının planı ve kullanılan malzemeler göz önüne alındığında, binanın idari bir görev için inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Ana kayanın içine açılan temel yataklarına oturtulan taş duvarların çevresindeki çukurluklar killi ve küçük taşlı toprak ile doldurulmuştur. Yapı içerisindeki mekânların birinde Roma dönemine ait olduğu düşünülen bir pithos⁶⁹ mezar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarın içinde kolye uçları, gerdanlığa ait boncuk, demir yüzük, bronz yüzük, kemik yüzük, kemik iğne ve iskeletin içinde bir tane gümüşten yapılmış sikke

⁶⁷ Çilingiroğlu ve Ümit Erdem, *a.g.m.*, s. 12-18.

⁶⁸ Çilingiroğlu ve Ümit Erdem, *a.g.m.*, s. 19-20.

⁶⁹ Pithos, Antikçağ'da ahşap yada genellikle pişmiş topraktan yapılmış içine, zeytinyağı, şarap, zeytin ve tahıl konan büyük küpler. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 245.

ele geçirilmiştir.⁷⁰ Pınarbaşı açmasında yer alan yapılar büyük boyutlarda olup, kalınlıkları 1.5 metreyi bulmaktadır.⁷¹

Ayanis Kalesi'nde iki ayrı alanda yürütülen dış kent kazı çalışmaları, kent yerleşiminin çok daha geniş alanlara yayılmış olduğunu göstermiştir. Güneytepe ve Pınarbaşı alanlarında açığa çıkarılan kentlerden anlaşılacağı üzere, düzgün bir kent planına sahip olan Urartu kent mimarisinde yapılar geniş caddelerin kenarlarına inşa edilmiştir. Güneytepe ve Pınarbaşı alanlarında ele geçirilen buluntular arasında farklılık olduğu gözlemlenmiştir. Güneytepe alanında anıtsal yapılar daha az iken, ele geçirilen çanak çömlekler ve küçük buluntular daha niteliklidir. Pınarbaşı'nda ise anıtsal yapılar çoğunlukta olup, ele geçirilen eşyaların kalitesi daha düşüktür. Bu farklılıktan olayı Güneytepe yerleşmesinin dış kentin de zengin insanların yaşadığı, Pınarbaşı alanında ise kent içinde idari bir yapının olabileceği tahmin edilmektedir.⁷²

1.1.3. Ayanis Köyü

1999 yılında magnetometre çalışmaları neticesinde Ayanis Köyü'nün dışında yoğun bir dış kent yerleşimi olduğu tespit edilmiştir. 2000 yılı çalışmalarında bir açma açılmış ve bir duvara denk gelinmiştir. Bu duvarın birden çok aşamaya sahip bir yapıya ait olduğu tahmin edilmektedir. Yapılan çalışmalar neticesinde yapının iki aşamalı olduğu ve anıtsal aşamadan sonra daha gösterişsiz bir yerleşim alanına dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Açmanın kuzeybatı köşesinde çok sayıda in suti halde kap ele geçirilmiştir.⁷³

1.1.4. Yoncatepe Kalesi Sivil Yerleşmesi

Oktay Belli ve Ersin Kavaklı başkanlığında 1999 yılı kazı sezonunda Yoncatepe Kalesi'nde akropolün kuzeydoğu eteklerinde gerçekleştirilen sondaj çalışmaları neticesinde sivil mimariye ait olduğu düşünülen mimari bir kompleks tespit edilmiştir. Bu sebeple nekropol alanının doğu sınırları saptamak amacıyla çalışmalara başlanılmıştır. Çalışmalar neticesinde doğu-batı doğrultulu bir mimari yapı açığa çıkarılmıştır. İlk başta buranın bir mezar olduğu düşünülmüş ancak derinliğinin az olması ve mezar armağanlarına dair hiçbir buluntunun ele geçirilememesi bu düşüncüyü

⁷⁰ Çilingiroğlu ve Derin, *a.g.m.*, s. 400-401.

⁷¹ Çilingiroğlu ve Sağlamtimur, *a.g.m.*, s. 466-467.

⁷² Çilingiroğlu ve Derin, *a.g.m.*, s. 400-401.

⁷³ Çilingiroğlu, Abay ve Derin, *a.g.m.*, s. 291-292.

değiştirmiştir. Bu sebepten dolayı alandaki çalışmalar genişletilmiş ve yeni bir açma açılmıştır. Bu açma içerisinde ki çalışmalar neticesinde üç tane odanın varlığı tespit edilmiştir.⁷⁴

Yukarıda değinilen odanın kuzeybatı tarafında farklı bir oda tespit edilmiştir. Bu oda içerisinde bol miktarda Erken Demir Çağı'na ait olduğu düşünülen çanak çömlek ele geçirilmiştir. Bu odanın doğu tarafında da bir odanın bulunduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Kuzey bölümü tespit edilemeyen bu odanın da diğer odalar gibi kötü bir işçilik gösteren duvarlar ile oluşturulduğu görülmüştür. Bu oda da Erken Demir Çağı'na ait çanak çömlekler ele geçirilmiştir. Açığa çıkarılan bu yapıların devamını bulabilmek amacıyla araştırmacılar tarafından yeni bir açma açılmış ve çalışmalara burada devam edilmiştir. Devam eden çalışmalar neticesinde yapıların bu açmada devam ettiği görülmüştür. Bunun dışında doğu-batı doğrultulu iki yeni oda daha açığa çıkarılmıştır. Bulunan odaların niteliği ve ele geçirilen çanak çömlekler bu alanların sivil mimariye ait yapılar olabileceğini düşündürmektedir. Ortak bir duvar etrafında yapılan odaların işlevi tam olarak bilinmese de aynı aileye ait bir mimari kompleks olduğu düşünülmektedir.⁷⁵

1.1.5. Körzüt Kalesi Sivil Yerleşmesi

Urartu literatüründe “Kordzot/Körzüt”, yerel halk tarafından ise “Arab-1 Zengi/Zengibar Kalesi” şeklinde isimlendirilen kale, Muradiye ilçesinin 8 km güneyinde Arapkale Tepe'nin kuzey-batı eteğinin uzantısında bir kayalık alan üzerinde kurulmuştur. Yapılan kazı çalışmaları sırasında kalenin güneydoğu, doğu ve kuzeydoğu eteklerinde aşağı şehre ait kalıntılara denk gelinmiştir. Şehrin kalıntıları ortalama 8-9 hektarlık alana yayılmış durumdadır. Bu kente ait kalıntılar iki bölüme ayrılmıştır. Doğu ve kuzeydoğu tarafta kalan bölüm Arapkale Tepe'nin etekleri üzerinde kurulmuştur. Kalenin güneydoğu eteklerinde olan bölümü, toprak üstü kalıntılar bakımından daha açık planlar gösterdiği için sadece bu alanın planı çıkarılmıştır. Fakat şehrin her iki bölümünde de yapıların tamamen taştan inşa edildiği araştırmacılar tarafından görülmüştür. Kerpiç malzeme kullanıldığına dair en küçük bir buluntuya denk

⁷⁴ Oktay Belli ve Ersin Kavaklı, “1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt (369-384), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 2000, s. 372.

⁷⁵ Belli ve Kavaklı, “1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, s. 372-373.

gelinmemiştir. Körzüt Kalesi'nde iskân planlamasının yok denilecek kadar az olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Dar ve plansız sokaklar, düzensiz yapılar burada yaşayan halkın şehircilik konusunda bilgilerinin olmadığını göstermektedir. Bu yapılarda dikkate şayan tek durum kapı girişlerinin güney tarafa dönük olarak yapılmış olmasıdır.⁷⁶

1.1.6. Eski Norgüh Kalesi Sivil Yerleşmesi

Gürpınar ilçesinin ortalama 10 km kuzeydoğusunda yer alan yerleşim, Boldağı silsilesinin doğu eteklerinin 1 km kadar kuzeyinde, kayalık bir alan üzerinde kurulmuştur. Gürpınar ilçesinin ortalama 10 km kuzeydoğusunda Erek Dağları'nın alçak uzantılarının birinin üzerinde kurulmuştur. Kayalığın kuzey tarafında Erek Dağları'nın güney uzantıları yer alırken, güney tarafında ise Boldağı'nın doğu etekleri yer almaktadır. Kale, hem Gürpınar Ovası'na giriş ve çıkışı sağlayan boğaza hâkim olup, hem de ovanın doğusunu denetim altında tutan hâkim bir noktaya sahiptir.⁷⁷

Kale alanında yapılan kazı çalışmaları sırasında kalenin kuzeydoğu ve güneydoğu eteklerinde 20 hektarlık bir alana yayılmış olan aşağı şehir kalıntılarına rastlanılmıştır. Yerleşimin kuzey kısmının Erek Dağı tarafından tamamen kapatılmış olmasından dolayı burası oldukça korunaklı bir alan olmuştur. Yerleşme alanının ortasından geçen dere alanı iki büyük parçaya ayırmaktadır. Kent yayılım alanının batı sınırında bir su kaynağı olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Körzüt Kalesi yerleşimine göre daha açık planlı olan yapılar tamamen taştan inşa edilmiştir. Yapı malzemesi olarak yine düzgün olmayan taşların kullanıldığı görülmektedir. Bu yerleşim alanı da Körzüt'te olduğu gibi şehir planlaması yönünden düzensiz bir plana sahiptir. Fakat geniş sokakları ve yerleşme birimlerinin gruplaşması yönünden daha başarılı bir plana sahiptir diyebiliriz. Yapı grupları karmaşık ve sıkışık plan göstermekle birlikte, düzenli bir plana sahip yapı gruplarının olduğu da araştırmacılar tarafından görülmüştür.⁷⁸

1.1.7. Evler

Eski Norgüh ve Körzüt Kalesi çevresindeki kent yerleşimlerine ek olarak ağaçlık, Gövelek ve Giyimli gibi yerleşim alanlarında halk tabakasına mensup kişilere ait evlerin

⁷⁶ M. Taner Tarhan ve Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4, 1976, s. 285-286.

⁷⁷ Tarhan ve Sevin, *a.g.m.*, s. 287-289.

⁷⁸ Tarhan ve Sevin, *a.g.m.*, s. 289-295.

varlığı da tespit edilmiştir. Bu evlerde temeller moloz taş kullanılarak elde edilmiş olup, taban kısımları ise sıkıştırılmış kil kullanılarak inşa edilmiştir. Temel duvarların üzerine inşa edilen duvarlar çamur kullanılarak basit ocak taşlarından yapılmıştır. Evlerin damları saz ve çamur kullanılarak yapılmıştır. Birbirine bitişik inşa edilen evler avluya benzeyen açık bir mekâna sahiptir. Evler genellikle iki odalı olup içlerinde ocak, tandır, depolama çukuru, çöp çukurları ve ev sunakları bulunmaktadır.⁷⁹

Şimdiye kadar açığa çıkarılan yerleşim alanlarından anlaşılacağı üzere, Urartular'da sivil yerleşim alanlarının bir kısmı plan bakımından yetersizdir. Bu özellikteki yerleşim yerleri fiziksel çevre ve topografik yapıya göre şekillenmiştir. Ancak bütün Urartu yapıları için bir plandan yoksun demek doğru olmaz. Örneğin Van şehrinin kuzey tarafında yer alan Zernakitepe yerleşimi düzgün bir plana sahip olup, dik kesişen cadde ve sokakları ile dikkat çekicidir. Bu yerleşim yerinde evler standart bir büyüklükte ve aynı plana uyularak inşa edilmişlerdir. Bu kategoriye giren yerleşimlerin planlanmasında devlet otoritesinin baskın olduğu, yapılardaki düzen ve iyi işçilikten anlaşılmaktadır.⁸⁰

1.1.7.1. Giyimli Evi

Giyimli Köyü, Van şehrinin 68 km güneydoğusunda, Gürpınar ilçesi sınırları içinde yer alan Güzelsu kasabasına bağlı bir köydür. Bu köyün ortalama 4 km güneydoğu yönünde bir eve ait olduğu düşünülen temel kalıntılarının olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Kazı ekibinin çalışmaları neticesinde alanın kuzeydoğu tarafında iki tane oda bulunmuştur. Evin batı tarafı ise tek bir mekândan oluşmaktadır. Boyutlarından da anlaşılacağı üzere bu mekân evin açık avlu kısmıdır.⁸¹

1.1.7.2. Gövelek Evi

Gövelek, Van şehrinin 26 km kuzeydoğu tarafında yer alan merkez ilçeye bağlı olan bir köydür. Köyün 1 km doğu tarafında büyük bir kayalığın üstünde kent kalıntısının varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Güney ve doğu tarafı kayalıklar ile çevrili olan yapılar, toprak üstü kalıntıları bakımından açık bir plan vermektedir. Bu alanda incelenen ön avlulu ev, yerleşme alanının kuzeydoğu tarafında

⁷⁹ Tarhan ve Sevin, *a.g.m.*, s. 295-296.

⁸⁰ Tarhan ve Sevin, *a.g.m.*, s. 296.

⁸¹ M. Taner Tarhan ve Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II)", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4, 1976, s. 347-349.

bulunmaktadır. Etrafında bol miktarda mimari kalıntı olmasına karşın, diğer mimari öğelerle bağlantısı olmayan bir yapı birimidir. Duvar tekniği bakımından Giyimli Evi ile aynı özelliklere sahip olup, blokların büyüklüğü ve düzgün işçiliği ile de ayrı bir özellik sergilemektedir. Dikdörtgen bir plana sahip olan ev, bir avlu ve iki odalı olarak diğer evlerden bir özellik göstermemektedir.⁸²

1.1.7.3. Ağaçlık Evi

Ağaçlık Köyü, Van şehrinin 54 km güney tarafında yer alan Çatak kazasına bağlıdır. Kalıntıların ortaya çıkarıldığı bölge Van-Çatak yol güzergâhını kuzeyden daraltan tepelerin üstünde ve bu tepelerin doğu yamaçlarında bulunmaktadır. Tepelerin eteğinde taş duvarların izleri görülebilir durumda olup, tahrip oldukları için belli bir plana sahip değildir. Tepenin üzerinde bulunan yapılar ise planları bozulmadan günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Ev, tepenin en yüksek noktasında olup çevresinde başka ev bulunmamaktadır. Duvar tekniği yönünden diğer evlerden bir özellik göstermeyen Ağaçlık Evi'ni diğer evlerden ayıran özellikleri, güney taraftaki dış duvarın dış yüzünde daha büyük ve işçilik bakımından daha nitelikli taş blokların kullanılmış olması ve yine güney duvarının doğu ve batı köşelerinde 2 tane rizalit⁸³ bulunmasıdır. Ağaçlık evi, Van ve çevresinde rizalitli yapıya sahip olan tek örnek olarak bilinmektedir. Bir avlu ve iki odadan oluşan yapının girişi doğu duvarı üzerindedir.⁸⁴

1.2. ASKERİ MİMARİ

Gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu meydana çıkarılan Urartu yapılarından saray, kent ve kale arasındaki farklılıkları saptamak uzmanlar için oldukça güçtür. Bu yapılar daha çok büyüklükleri ve taşıdıkları öneme göre birbirinden ayırt edilebilmektedir. Kalelerde yol istasyonları, hisarlar, gözetleme kuleleri gibi üs merkezleri mevcuttur. Çoğu zaman kral ikametgâhı olarak kullanılan kaleler Urartu literatüründe É.GAL⁸⁵ logogramı ile belirtilmiştir⁸⁶ Urartular'ın yerleştikleri bölge, yani Anadolu'nun doğusu, engebeli ve sert iklim koşullarına sahip bir coğrafya idi. Urartular

⁸² Tarhan ve Sevin, “*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II)*”, s. 349-350.

⁸³ Rizalit, bazen görsel etki bazı durumlarda ise yapı duvarlarını güçlendirmek amacıyla duvarlarda yapılan köşeli çıkıntılar. Bkz; Konyar, *a.g.e.*, s. 333.

⁸⁴ Tarhan ve Sevin, “*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II)*”, s. 350-352.

⁸⁵ Sümerce'de büyük ev anlamına gelen É.GAL kelimesi, Asurlar'da saray anlamında kullanılmıştır. Urartular'ında bu kelimeyi Asurlar'dan öğrendiği düşünülmektedir. Bkz; Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 45.

⁸⁶ Salvini, *a.g.e.*, s. 144.

bu sert koşullara ayak uydurmayı başarmışlar ve özellikle bayındırlık alanında özgün çalışmalar meydana getirmişlerdir. Aksi takdirde sadece büyük kaleler ve kentler kurarak, tarımcı bir toplum yapısı olmaksızın bu bölgede tutunabilmeleri oldukça zor idi. Urartular geriye birçok kaya anıtları, karayolu, su bendi, kent ve kale gibi eserler bırakmışlardır. Bunlarda yapmış oldukları bayındırlık çalışmalarına örnek olarak gösterilebilir.⁸⁷

Urartu askeri mimarisini yerleşim alanlarının genellikle stratejik yerlerine yapılan ve çeşitli büyüklüklerde olan kaleler oluşturmaktadır. Bu kaleler askeri bir üs olmanın yanı sıra yeri geldiğinde halkın sığınabildiği önemli sığınak yerleri olarak da kullanılmıştır. Urartu Devleti'nin yaşadığı coğrafyanın özellikleri ve düşman saldırıları Urartu kale mimarisini şekillendiren unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu Devleti'nin inşa etmiş olduğu kaleler dört gruba ayrılabilir. Bunları, yönetim kaleleri, savunma kaleleri, sığınma kaleleri ve garnizonlar olarak sınıflandırabiliriz. İdari merkez olan kaleler genellikle bölgenin yönetimini sağlar, çevredeki zenginlikleri toplar ve başkente gönderirdi. Kaleler genellikle verimli ovaların kenarlarında ve ovaya doğru uzanan tepelik alanlarının üzerine inşa edilmişlerdir.⁸⁸ İnşa malzemesi olarak ise andezit, bazalt ve kalker gibi taş malzemeler uzunca bir süre kullanılmıştır.⁸⁹ Kalelerin içerisinde idari yapılar, tapınaklar, işlikler ve erzak ambarları bulunmaktadır.⁹⁰ Bu başlık altında Tuşpa Kalesi,⁹¹ Yukarı Anzaf Kalesi,⁹² Ayanis Kalesi,⁹³ Altıntepe Kalesi,⁹⁴ Çavuştepe Kalesi,⁹⁵ Yoncatepe Kalesi,⁹⁶ Toprakkale⁹⁷ ve Kef Kalesi⁹⁸ gibi ön

⁸⁷ Albayrak, *a.g.e.*, s. 23.

⁸⁸ Yasin Topaloğlu, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2006, s. 78-79.

⁸⁹ Gülay Arslan, *Demir Çağ'da Anadolu Kent Kapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi SBE., 2016, s. 27.

⁹⁰ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 115.

⁹¹ Tuşpa Kalesi, Van şehrinin 5 km batısında ve Van Gölü'nün batı kıyısında yer almaktadır. Bkz; Tarhan, *a.g.e.*, s. 288.

⁹² Yukarı Anzaf Kalesi, Van Kalesi'nin yaklaşık 13 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bkz; Belli, *a.g.e.*, s. 16.

⁹³ Ayanis Kalesi, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan yüksek bir tepe üzerinde kurulmuştur. Bkz; Sefa Köse, *Ayanis Kale/Kentinin Sanal Ortamda Üç Boyutlu Yapılandırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2021, s. 62.

⁹⁴ Altıntepe Kalesi, Erzincan'a bağlı Üzümlü ilçesinin sınırları içerisinde yer alıp, Erzincan ovasını kuzeydoğu tarafına düşmektedir. II. Argiştî döneminde inşa edilmiştir. Bkz; Mehmet Karaosmanoğlu, Halim Korucu ve Mehmet Ali Yılmaz, "Altıntepe Urartu Kalesi (2012) Kazı ve Onarım Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2015, Sayı 34, s. 117.

⁹⁵ Çavuştepe Kalesi, Van-Hakkâri yolu üzerinde II. Sarduri tarafından inşa ettirilmiştir. Van şehir merkezine 26 km uzaklıktadır. Bkz; Naime Kuşman, *Çavuştepe Kalesi'nin Malzeme Teknik ve Mimari*

plana çıkan kaleler ele alınmıştır. Ancak Urartu kalelerinin bunlardan ibaret olduğu düşünülmemelidir. Bunların dışında, Anzavurtepe Kalesi,⁹⁹ Körzüt Kalesi,¹⁰⁰ Arinberd Kalesi,¹⁰¹ Armavir Kalesi,¹⁰² Karmir Blur Kalesi,¹⁰³ Bastam Kalesi¹⁰⁴ ve Hoşap Kalesi¹⁰⁵ gibi kalelerde bulunmaktadır.¹⁰⁶

Urartular'ın kale yapımında kullandıkları teknikleri üç kısma ayırabiliriz. Bunlar sırasıyla kykloplik yöntem, klasik yöntem ve uç kale yöntemidir.¹⁰⁷ Kykloplik yöntemde genellikle düzensiz büyük boyutlu taşlar tercih edilmiştir. Beş veya daha fazla kenara sahip olan taşlar arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Bu boşluklar daha küçük taşlar ile doldurulmuştur. Taş bloklar ana kaya üzerinde açılmış olan yatakların içine oturtulmuş, her taş sırası 10-15 cm içeri çekilerek içeri doğru bir eğim elde edilmiştir. Aşağı Anzaf ve Zivistankale bu yöntemle yapılmış kalelere örnek olarak

açından Günümüz Çavuştepe Köyü'ne Yansımaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2019, s. 10.

⁹⁶ Yoncatepe Kalesi, Van şehrinin 9 km güneydoğusunda bulunan Yukarı Bakraçlı Köyü'nün 1.5 km güneybatısında yer almaktadır. Bkz; Oktay Belli, "2007 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Kenti Kazıları", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (423-448), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, s. 424.

⁹⁷ Toprakkale, Van Ovası'nın kuzeyinde yer alır ve Urartular'ın ikinci başkentidir. II. Rusa döneminde kurulmuştur. Bkz; Nezih Başgelen ve Aynur Özfirat, "Erzurum'da Bir Demir Çağı Merkezi: Toprakkale", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 14, 2011, s. 143.

⁹⁸ Kef Kalesi, Bitlis iline bağlı Adilcevaz ilçesinin 6 km kuzey tarafında bulunmaktadır. II. Rusa döneminde inşa ettirilmiştir. Bkz; Ocak, *a.g.e.*, s. 39.

⁹⁹ Anzavurtepe Kalesi, Patnos'tan Karaköse'ye giden Devlet Yolu'nun sağında, Patnos'un 2 km kuzeybatısındadır. Kral İşpuini döneminde inşa ettirilmiştir. Bkz; Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anadolu*, Sayı 05, 1960, s. 133.

¹⁰⁰ Körzüt Kalesi, Van iline bağlı Muradiye ilçesinin 9 km güney tarafında Uluşar Mahallesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bkz; Erol Uslu, "Körzüt Kalesi Tapınak Alanı 2016 Yılı Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 82, 2021, s. 125.

¹⁰¹ Arinberd Kalesi, Ermenistan'ın Erivan şehrinin güneydoğusunda bulunan Gegham Dağları'nın batı uzantısını oluşturan bir yükselti üzerinde yer almaktadır. I. Arğişti döneminde inşa ettirilmiştir. Bkz; Danışmaz, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁰² Armavir Kalesi, Aras Nehri'nin 5 km kuzeyinde yer almaktadır. I. Arğişti zamanında inşa ettirilmiştir. Bkz; Engin Yıldırım, *Arğişti I Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE., 2019, s. 73.

¹⁰³ Karmir Blur Kalesi, Ermenistan'ın Yerevan şehrinin güneydoğusunda bulunmaktadır. II. Rusa döneminde inşa ettirilmiştir. Bkz; Ocak, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁰⁴ Bastam Kalesi, Kuzeybatı İran'da Khoy'un 54 km kuzeybatı tarafında, Maku'nun 85 km güneydoğusunda bulunmaktadır. II. Rusa tarafından inşa ettirilmiştir. Bkz; Nezahat Ceylan, "Urartular'ın İran'daki Krali Kenti: Bastam", *Belgü*, Sayı 2, 2015, s. 2.

¹⁰⁵ Hoşap Kalesi, Van iline bağlı Gürpınar ilçesinin sınırları içinde yer almaktadır. Van'a 60 km uzaklıkta, Gürpınar ilçesine ise 39 km uzaklıktadır. Bkz; Songül Taş, *Hoşap Kalesi Bezemeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2011, s. 3.

¹⁰⁶ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 79-117.

¹⁰⁷ Hasan Şenel, *Urartu Yazıtları ile Tasvir Sanatında Kale ve Tapınaklar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2019, s. 7.

gösterilebilir.¹⁰⁸ Klasik yöntem ilk defa kral Menua zamanından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Kale duvarları biraz dışarı çıkıntılı olarak yapılmış ve harç kullanılmadan yapılan duvarların aralarında boşluk bırakılmamıştır. Bu dönemde ilk defa bastiyon ve kurtin yapılmaya başlanmıştır. Böylece kale duvarları daha sağlam bir hale gelmiştir. Körzüt ve Anzavur Tepe kaleleri bu yöntemle inşa edilmiş kalelere örnek olarak gösterilebilir. Uç kale yönteminde ise kyklopik ve klasik yönteme göre daha küçük taşlar kullanılmış ve daha düzgün işlenmiştir. Uç kale yapıları şeklinde isimlendirilen bu yöntem ilk kez Çavuştepe Kalesi'nde görülmektedir.¹⁰⁹

1.2.1. Van/Tuşpa Kalesi

Tuşpa Kalesi, Van şehrinin 5 km batı tarafında ve Van Gölü'nün batı kıyısında yer almaktadır. Bölgenin doğu tarafı yüksek dağlarla çevrilmiş durumda olup, batı tarafı ve birazda kuzeyi Van Gölü ile çevrilmiştir. Bölgenin güney tarafında Güneydoğu Toroslari'nin uzantıları yer alır. Doğu tarafında ise Başkale Dağları ve uzantıları bulunur. Tuşpa Kalesi'nde arkeolojik kazı çalışmalarının ilk etabı 1987-1991 yılları arasında M. Taner Tarhan başkanlığında yapılmıştır. Van Ovası, bölgenin en büyük düzlük alanını oluşturmaktadır. Bu düzlük alanın batı tarafında bulunan kentin sitadel alanı, doğu-batı doğrultusunda uzanan kalker bir kayalıktan oluşmaktadır.¹¹⁰ Kayalığın güneyi sarp bir uçurumla biterken kuzey, doğu ve batı tarafındaki yükseklik kademeli bir şekilde zemine değin iner. Bu nedenle Van Kalesi'nin sitadel kısmında bulunan mimari eserlerin birçoğu, eğimin daha az olduğu kuzey tarafa yapılmıştır.¹¹¹

Tuşpa, 16 hektarlık sitadel alanına sahip olup, sitadel alanının kuzey tarafında yer alan Tuşpa Kalesi höyüğü şehrin alt taraftaki yerleşmesini oluşturur. Ayrıca kayalığın güney tarafında yapılan sondaj çalışmaları sırasında bulunan Urartu çanakları burada Urartular'ın yaşadığını kanıtlamaktadır. Günümüz verileri ile başkent Tuşpa'nın yayıldığı alanın büyüklüğü tam olarak bilinmemektedir. Ancak başkent, Eski Van kentinin yer aldığı alan ve Van kayalığının kuzeyinde yer alan höyükle birlikte yaklaşık olarak 80 hektarlık bir alana yayıldığı söylenebilir. Tuşpa Kalesi'nde Urartular'a ait izler kayalığın neredeyse tamamında görülebilir. Bunlardan Menua Şirşinisi, Hazine

¹⁰⁸ İltar Tanrıverdi, *Urartu Ordusu ve Savunması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi SBE., 2012, s. 18.

¹⁰⁹ Şenel, *a.g.e.*, s. 7.

¹¹⁰ Tarhan, *a.g.e.*, s. 288-289.

¹¹¹ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 58-59.

Kapısı, çok odalı kaya mezarları, Yeni Saray alanı, Sardurburcu ve kayalığın çoğu yerinde görülebilen nişler ve yazıtlar önemli kalıntılardır.¹¹²

Van Kalesi'nin inşa süreci Kral I. Sarduri zamanında başlamıştır. I. Sarduri döneminde inşa edilen Sardurburcu olarak isimlendirilen yapıt, kayalığın kuzeybatı tarafında yer alır. Yapının inşasında büyük kalker bloklar kullanılmış olup, blokların üzerinde 6 tane yazıt bulunmaktadır. İçerik bakımından birbirinin aynısı olan bu yazıtlar, Kral Sarduri'nin inşatta kullanılan taşları Alniunu kentinden getirttiğinden söz eder. Fakat yazıtlarda yapının işlevi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Yapının işlevi hakkında tapınak temeli¹¹³ liman seti, rıhtım, su kaynaklarını koruyan tahkimat yapısı¹¹⁴ gibi farklı görüşlerde mevcuttur. Bu yapının ne amaçla inşa edildiği net olarak bilinmemesine rağmen üzerindeki yazıtlardan anlaşıldığına göre krallığın ilk yatırımlarından birisidir.¹¹⁵

Sitadelde yapılan kazılarda iki ayrı alanda muhtemel bir saraya ait olabilecek kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntılara bakılarak kayalığın batı tarafında bulunan mekân Yeni Saray alanı, sitadelin en yüksek kısmını oluşturan alan ise eski Saray olarak, alanı olarak araştırmacılar tarafından yorumlanır.¹¹⁶ Kayalığın en yüksek noktasını oluşturan iç kale, aynı zamanda Eski Sarayında içinde bulunduğu alandır. Etrafı sur duvarları ile çevrelenen yerde, Urartular'dan sonra yoğun yerleşim olması sebebiyle tahribat fazla olmuştur. Arkeologların bu alanda gerçekleştirdiği sondaj çalışmalarında 3 sıra halinde kesme taşla yapılmış duvar kalıntısına rastlanılmıştır. Bu yapının görevini anlamak için duvarın batı tarafında kazılar yapılmıştır. Yapılan kazılar neticesinde bu mekânın bir platform olduğu anlaşılmış ve duvarında saraya ait olduğu öne sürülmüştür.¹¹⁷ Ancak bu kalıntıların saraya ait olup olmadığı kesin değildir. Çift cellalı¹¹⁸ tapınak da kalıntıların ele geçirildiği iç kalede yer almaktadır. Bu durumdan hareketle krali kentlerde tapınakların tek bir yapı olarak inşa edilmeyip, çevresinde çeşitli yapıların yer aldığı bir kompleks şeklinde planlandığı anlaşılır. Bu hususta İç

¹¹² Danişmaz, *a.g.e.*, s. 59.

¹¹³ Danişmaz, *a.g.e.*, s. 58-60.

¹¹⁴ Salvini, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁵ Danişmaz, *a.g.e.*, s. 60.

¹¹⁶ Tarhan, *a.g.e.*, s. 319.

¹¹⁷ M. Taner Tarhan ve Veli Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1991*”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (407-429), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 408-409.

¹¹⁸ Cella, tapınağın en kutsal bölümü. Tanrı heykeli veya kült eşyaların yer aldığı bölüm. Bkz; Konyar, *a.g.e.*, s. 331.

Kale’de yer alan ve saray alanı olduğu ileri sürülen mekânların bir tapınak alanına ait olabileceği unutulmamalıdır.¹¹⁹

İç Kale’de önemli yapılardan biri de iki odalı bir mekândır. Bu yapıdan günümüze sadece anakayaya oyulmuş temel izlerinin kaldığı görülmektedir. Bu izlere göre mekânın ilk odasına 1.20 m eninde bir kapı aracılığıyla girilmektedir. Başka bir odaya girişi sağlayan bu odanın güney taraftaki duvarında bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Ancak odanın büyüklüğü net bir şekilde hesaplanamamıştır.¹²⁰ Bu mekân Prof. Dr. M. Taner Tarhan tarafından bulunduğu konum ve ölçülerinden hareketle çift cellalı tapınak olarak değerlendirilmiştir. Fakat yapının ölçülerinin birbirine benzemesi hariç tapınak olabileceği hakkında somut bir delil yoktur.¹²¹

Yeni Saray olarak isimlendirilen alan sitadelin batı tarafında yer alır. Mekânın doğu tarafı batı hendeği, batı tarafı I. Arğişti’ye ait kaya mezarının yer aldığı bir açıklıkla biter. Güney tarafı ise uçurumla sınırlanır. Bu alanda yapılan kazı çalışmalarında 12 odalı olduğu ileri sürülen bir yapının temelleri meydana çıkarılmıştır. Araştırmacılar açığa çıkarılan odaları saraya ait odalar olarak değerlendirmiş ve I nolu odada ele geçirilen pitoslardan yola çıkarak buranın depo yapısı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Beş, altı, yedi ve sekiz nolu odalarda drenaj organizmasının bulunması bu alanların önemini arttırmaktadır. Odaların taban kısımlarında kuzey ve güney tarafa doğru uzanan ve anakayanın oyulması ile elde edilmiş olan atık su kanalları açığa çıkarılmıştır. Bu sebeple odaların saraya ait banyo ve mutfak alanları olduğu düşünülmektedir.¹²² 12 nolu alan içerisinde in suti halde ele geçirilen¹²³ üç tane adak levhasının benzer şekillerine Ayanis Tapınağı’na açılan kapının köşe temellerinde¹²⁴ ve Altıntepe¹²⁵, Anzavurtepe¹²⁶, Toprakkale’de tapınak temellerinde rastlanmıştır. Bu

¹¹⁹ M. Taner Tarhan ve Veli Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1988*”, XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I (355-375), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 1990, s. 361.

¹²⁰ Tarhan ve Sevin, a.g.m. s. 361.

¹²¹ Danişmaz, a.g.e., s. 62.

¹²² M. Taner Tarhan, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1987*”, X. Kazı Sonuçları Toplantısı I (369-432), T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara, 1989, s. 374-378.

¹²³ Tarhan ve Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1988*”, s. 357.

¹²⁴ Yusuf Boysal, “Anzavur’da Defincilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri”, *Belleten*, Sayı 25, 1961, s. 200-201.

¹²⁵ Mehmet Karaoşmanoğlu ve Diğerleri, “*Altıntepe Kazısı 2003*”, 26. Kazı sonuçları Toplantısı I (127-138), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 2005, s. 128.

¹²⁶ Boysal, a.g.m., s. 200-201.

husus yukarıda bahsi geçen mekânın önemli bir yapı sınıfında olduğu iddiasını desteklemektedir.¹²⁷

Tuşpa Kalesi, Urartu kaleleri arasında içinde en çok yazıtın bulunduğu kaledir. Yazıtların birçoğu bozulmamış halde ele geçirilmiştir. Bu yazıtlardan anlaşıldığına göre Urartu Krallığı'nda imar faaliyetleri kral I. Sarduri zamanında başlamıştır. İşpuini ve Menua zamanlarında şirşini, depo yapıları ve tapınak inşalarıyla imar faaliyetleri sürdürülmüştür. I. Argiştı zamanında ise Horhor Mağarası mezarı inşa edilmiştir. Yine yazıtlara bakıldığında bu yatırımların kral II. Sarduri döneminde bittiğini göstermektedir. Van Kalesi'ndeki yoğun Ortaçağ iskânı Urartu kalıntılarının tahribine neden olmuştur. Bu nedenle Urartu döneminden günümüze insanların tahrip edemediği temel izler ve kaya işlikleri ulaşmıştır. Kaya ustalığının en güzel örneklerinden birini oluşturan kaya mezarları başkent Tuşpa'da yer alır. Bu özellik başkentlere devletin yönetildiği yer olmasının yanı sıra ayrı bir önem kazandırmaktadır. Bu önem yazılı belgeler de görülmektedir. Krallar yazıtlarında başkenti kendileriyle ilişkilendirmişlerdir. Yazıtlarda krallar Bianili Ülkesi'nin kralı ünvanının ardından Tuşpa şehrinin kahramanı ünvanını kullanarak başkente atıfta bulunmuşlardır.¹²⁸

1.2.2. Yukarı Anzaf Kalesi

Yukarı Anzaf Kalesi, Van Kalesi'nin yaklaşık 13 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Oval bir plana sahip olan yerleşimin sitadel kısmı yüksek bir alana, kral İşpuini'nin oğlu Menua tarafından kurulmuştur. 6 hektar genişliğinde bir alana yayılan sitadelin etrafı surlar ile çevrilmiştir. Güney ve güneydoğu tarafta yer alan ve alt yerleşme şeklinde isimlendirilen alanın güney taraflarında sur duvarlarının ve doğu kapısının varlığı tespit edilmiştir. Kent aşağı yerleşmesi ile birlikte yaklaşık 20 hektarlık bir alana sahiptir.¹²⁹

Yukarı Anzaf Kalesi'nin yaklaşık olarak 800 m kuzeyinde kral İşpuini zamanında kurulan Aşağı Anzaf Kalesi bulunmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi'nin alt yerleşmesinin sınırları net olarak bilinmemektedir. Alt yerleşme Aşağı Anzaf Kalesi'ne değin ulaşıyorsa, Yukarı Anzaf Kalesi'nin başkent Tuşpa'dan doğu yönüne giderek Urmiye Gölüne ulaşan yola hâkim bir noktada yer aldığı söylenebilir. Anzaf Kalesi'nde

¹²⁷ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 63.

¹²⁸ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 71-73.

¹²⁹ Belli, *a.g.e.*, s. 16-19.

arkeolojik kazı çalışmaları 1991-2007 yılları arasında Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında yapılmış ve ilk kazı çalışmaları sitadel alanında başlatılmıştır. Sitadel alanına giriş, kuzeydoğu tarafta bulunan güney ve kuzey kapı şeklinde isimlendirilen iki farklı kapı ile sağlanmaktadır. Bir kule ile desteklenen bu kapılardan güney taraftaki kapı saray ve tapınağa, kuzey taraftaki kapı ise depo, atölye ve farklı alanlara geçişi sağlamaktadır.¹³⁰

Sitadele ait surların batı tarafında sura bitişik olarak yapılmış depo ve birçok farklı alan bulunmaktadır. Giriş kapıları olmayan bu alanların birden fazla kata sahip olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Muhtemelen bodrum olduğu düşünülen bu mekânlara giriş, üst taraflarından merdiven yardımı ile sağlanmaktaydı. Tapınak kompleksi sitadel alanının güney tarafında yer almaktadır. Yukarı Anzaf'ın tapınak bölümü diğer kentlerde görülen, avlu ve mekânlardan oluşan bir tapınak kompleksi olarak planlanmıştır. Fakat Ortaçağ zamanında tahribata uğramış olması yapının anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Tapınağın duvarları üzerinde birbirinin aynısı olan dört yazıt yer almaktadır. Bu yazıtlarda İşpuini oğlu Menua'nın Tanrı Haldi adına bir kale ve susi yaptırdığından bahsedilmektedir.¹³¹

Yukarı Anzaf Kalesi'nde çalışılan alanlardan bir diğeri sarayın içinde bulunduğu kısımdır. Saray kompleksi tapınak alanından daha aşağı seviyede bulunmaktadır. Saray kompleksinde gerçekleştirilen kazı çalışmaları neticesinde koridorlar, kabul salonu, depo yapıları gibi alanlar açığa çıkarılmıştır. Saraya ait depo odaları kuzeybatı tarafta yer alır. Büyük salona ise ana koridorun batı taraftaki bittiği yerden açılan bir kapıyla varılır. Kuzey tarafında 5 tane oda olan salonda 7 tane sütun kaidesi araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Odalardan 6, 7, 8 ve 9 şeklinde numaralandırılanlar, kuzey taraftaki duvarlarından 4 farklı odaya girişi sağlamaktadır.¹³² Dikdörtgen bir plana sahip olan odalar güney-kuzey yönünde uzanmaktadır. Depo görevi üstlenen yapılar odaların

¹³⁰ Belli, *a.g.e.*, s. 20-25.

¹³¹ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹³² Oktay Belli ve Alparslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 26. Kazı Sonuçları Toplantısı I (175-188), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 2004, s. 177.

en batısında ve en doğusunda yer alır. Üzerlerinde ölçek işareti, damga ve çivi yazısı olan pitoslar boğaz kısımlarına kadar gömülü halde ele geçirilmiştir.¹³³

Saray kompleksinin koridorunda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında bulla¹³⁴ ve kil tablet araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Bullaların üzerinde yazı ve mühür bulunurken, kil tabletlerin üzerinde 16 kişiye verilen mızrak, yay ve okların listesi bulunmaktadır.¹³⁵ Bulla üzerinde bulunan yazılar tam olarak anlaşılmasa da araştırmacılar, Alispia ve Gulili isimli görevlilere verilen vazifelerin yazılı olduğunu düşünmektedirler.¹³⁶ Saraydaki en önemli yapılardan biri kabul salonudur. Dikdörtgen planlı olan kabul salonu güney-kuzey doğrultusunda uzanmaktadır. Kuzey taraftaki duvarı iki farklı odaya açılmaktadır. Salonun bazı duvarlarında kırmızı boya ile yapılan sıva tespit edilmiştir. Kapının üzerinde yer alan milden kapının tek kanatlı bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır.¹³⁷ Salon alanına girişi sağlayan diğer bir kapı da koridorun batı taraftan bitiminde yer alır. 50 cm büyüklüğünde olan salona açılan kapının eşik taşı pürüzsüz bir şekilde yapılmıştır. Salonda devam ettirilen kazı çalışmalarında üzeri çivi yazılı 10 tane sütun kaidesi ele geçirilmiştir.¹³⁸

Yukarı Anzaf Kalesi'nin içinde bulunan çeşitli mimari yapılardan anlaşılacağı üzere krali bir yapıdır. Kazı çalışmaları esnasında ele geçirilen yazıtlar bu kaleyi Kral Menua'nın yaptırdığını işaret etmektedir. Depo odalarında ele geçirilen pitosların üzerinde mühür ve ölçek işaretlerinin olması, bu depoların bir plan üzerine doldurulduğunu düşündürmektedir. Ancak henüz depo yapıları açığa çıkarılmadan Körzüt ve Anzavurtepe kentleri dışındaki bütün krali kentlerde ele geçirilen pitosların üzerinde çivi yazısı ve ölçek işaretlerine rastlanılmıştır. Yukarı Anzaf Kalesi'nin

¹³³ Oktay Belli ve Alparslan Ceylan, "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (275-286), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 276.

¹³⁴ Bulla, Eskiçağ'da genellikle ticari bir malın güvenliği ve açılmadığını göstermek için uygulanan, ağız kısımlarına bağlanan ip uçlarına geçirilen kil yumaklarındaki pişmiş toprak mühür baskısı. Bkz; Konyar, a.g.e., s. 331.

¹³⁵ Oktay Belli ve Alparslan Ceylan, "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 24. Kazı Sonuçları Toplantısı II (393-404), Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s. 395.

¹³⁶ Danışmaz, a.g.e., s. 77.

¹³⁷ Oktay Belli, "2006 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", 29. Kazı Sonuçları Toplantısı I (171-192), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kocaeli, 2007, s. 174-175.

¹³⁸ Oktay Belli, "2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı I (449-470), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, s. 452-453.

yönetim merkezi olduğuna dair veri veren bulla ve kil tabletler kazı çalışmaları sırasında ele geçirilmiştir.¹³⁹

1.2.3. Ayanis Kalesi

Ayanis Kalesi, Van ilinin 32 km kuzey tarafında, Van Gölü'ne kıyısı olan aynı isimli köyün kuzey tarafında bulunmaktadır. Ağartı Kalesi ismi ile de bilinmektedir. Kalenin üzerinde kurulduğu tepe batıdan doğuya 400 m, güneyden kuzeye 150 m ölçülerinde olup, Van Gölü'nden yüksekliği ise 250 metredir. (Ek 9) Kalede kazı çalışmaları 1989 senesinde Altan Çilingiroğlu başkanlığında başlamıştır. İlk kazı sezonunda kalenin beş ayrı yerinde kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu kalede yürütülen kazı çalışmaları aşağıdaki gibidir.¹⁴⁰

Ayanis Kalesi'nde çalışmalar sur duvarları alanında başlamıştır. Kalenin doğu yamacında bir duvar kalıntısının olduğu yüzeyden tespit edilmiş ve bu alanda yürütülen kazı çalışmaları üçtaş sırasına sahip olan bir teras duvarının varlığını kanıtlamıştır. Yüksekliği 150 metreye ulaşan bu duvarın iki taş sırası kadar daha derine gittiği tespit edilmiştir. Blok taşlarının düzensiz olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Duvar inşa edilirken ilk taş sırası taş yatakları üzerine dizilmiştir. Ana kayanın üstünde bir blokaj bulunmaktadır. Üstteki taş dizisinin bazı kesimlerinde löyferin olduğu da görülmektedir. Duvarın batı tarafa döndüğü kenarı boyunca istilacıların yaşadığı yerleşmeler bulunmaktadır.¹⁴¹

1990 yılı kazı sezonunda bu alanda yapılan çalışmalar ile 36.50 metrelik bir kısmı meydana çıkarılan sur duvarının birinci taş sırası bir Urartu mimarisinin genel özelliği olarak anakaya üzerine oturtulmuştur. Duvar üç sıra olmakla beraber bazı durumlarda dört sıra yüksekliğe kavuştuğu görülmektedir. En üst taş sırasının üzerinde ele geçen löyferler bu taş duvarların yüksekliğinin gerçek olduğunu kanıtlamaktadır. Güney-kuzey yönleri doğrultusunda uzanan ve bu alanda dik açılı girinti ve çıkıntılar yapan duvar, kaba ocak taşlarından inşa edilmiştir. Duvarın güneye uzanan bölümünün tahrip edilmiş olması izlenmesini kesintiye uğratmıştır. Bu yüzden uzmanlar kazı çalışmalarını kuzey yönünde sürdürmüştür. Bu mekânda yapılan çalışmalar sırasında bulunan

¹³⁹ Danişmaz, *a.g.e.*, s. 78-79.

¹⁴⁰ Tuğçe Tırış, *Ayanis Kalesi'nde IX Nolu Alan'da Ortaya Çıkarılan Çanak Çömlek Deposunun Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE., 2019, s. 9.

¹⁴¹ Altan Çilingiroğlu, "*Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları*" *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (201-208)*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1990, s. 201-203.

Urartular'a ait çanak ve çömlekler kırmızı perdahlıdır. Bunların dışında tunçtan ve demirden yapılmış ok uçları da bulunmuştur.¹⁴²

Savunmayı daha güçlü hale getirmek amacı ile belirli aralıklarda bastiyon ve kuleler inşa edilerek güçlendirilen sur duvarı kalenin kuzeybatı köşesine kadar uzanmaktadır. Bu aşamada kurt dişi görünüm vererek batı tarafa dönmektedir. Aynı yöntem ile batı yönünde ilerleyen sur duvarı dört taş sırası yükseklikte olup, bazı durumlarda beş taş sırasına kadar yükselmektedir.¹⁴³

Doğu sur olarak isimlendirilen alandaki çalışmaların hedefi sur ve kuzey ve güney yönlerindeki uzantılarını ortaya çıkarmaktır. Araştırmacılar kazı çalışmalarına ilk önce güney yönünde başlamıştır. Fakat buradaki fazla tahribattan dolayı surun ucu ortaya çıkarılamamış ve çalışmalara kuzey tarafta devam edilmiştir. Bu kısımdaki çalışmalarda surun kerpiç üst yapısı ile alakalı önemli bilgilere ulaşılmıştır. Kerpiç kısım ile taş temel kısmı birleştirmek amacıyla taş temeller üzerinde yassı plaka taşlardan yararlanılmıştır. Kalenin kuzeydoğu taraftaki köşesinde sur duvarı kurt dişi yaparak batı tarafa dönmektedir. Kireç taşı blokları ile inşa edilen sur duvarları batı tarafta da devam etmektedir. Arazide bu duvarın kalıntısı araştırmacılar tarafından yer yer gözlemlenmektedir.¹⁴⁴

Ayanis Kalesi'nde çalışma alanlarından bir diğeri araştırmacılar tarafından güney sur duvarı şeklinde isimlendirilen alandır. Bu alandaki çalışmalar sur duvarının güney yamaçta yer aldığı fikrini haksız çıkartmamış ve üç günlük kazı çalışması sonunda sur duvarının 7 metrelik bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Siyah andezit taşından yapılan ve ana kaya üzerine oturtulan bu duvar üstün bir işçilik ile örülmüştür. Rustikalı olarak inşa edilen bu duvarlar Urartu mimari yapıları içinde mühim bir yere sahip olacak kalitedir. Üzerlerinde löyfer olan ve dört dizisi ortaya çıkarılan taş bloklar dikdörtgen bir şekle sahiptir. Güney tarafta bulunan sur duvarlarında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda yetmiş beş tane tunçtan yapıma ok ucu ele geçirilmiştir.

¹⁴² Altan Çilingiroğlu, "Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991", XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I (431-440), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992, s. 31-32.

¹⁴³ Altan Çilingiroğlu ve Gülriz Kozbe, "Ayanis Kalesi Kazısı, 1992", XV. Kazı Sonuçları Toplantısı I (445-456), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 445.

¹⁴⁴ Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994", XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (363-379), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s. 363.

Mahmuzlu ve mahmuzsuz üretilen bu ok uçları iyi korunarak günümüze kadar ulaşmışlardır.¹⁴⁵

1989 yılında bulunan ve ufak bir bölümü açılan güney sur duvarlarındaki çalışmalar 1990 yılında üç farklı aşmada devam ettirilmiştir. Kalenin en yüksek yerinden 20 m aşağıda bulunan sur duvarlarının doğudaki bir bölümünün tahrip olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Bunun üzerine sur duvarlarının batı tarafa doğru izlenilmesi sürdürülmüş ve 1990 senesinde çalışmaların neticesinde 15.60 m sur açığa çıkarılmıştır. Andezit taşından dikdörtgen taş blokları ile inşa edilen sur duvarları ana kayanın üstüne oturtulmuştur. Kar ve yağmur sularının dışarı atılabilmesi için surun içinde kanallar ve ana kayanın üstünde drenaj kanalları açılmıştır. Ana kaya üstünde yer alan çatlaklar duvarın inşasında kullanılan andezit taş bloklarının yontulmasından arta kalan atıklar ile doldurulmuştur. Sur duvarlarının inşasında kullanılan bu taş malzemeler Ayanis Kalesi'nden 35 km uzaklıkta yer alan Timar Köyü'ndeki taş ocaklarından sağlanmıştır.¹⁴⁶

1992 yılı kazı çalışmalarında güney suru olarak bilinen alandaki çalışmalar iki farklı aşmada devam ettirilmiştir. Ana kayaya açılmış olan sur yataklarının üstünde bulunan taş blokları yer yer tek taş dizisine kadar inmektedir. Bunun sebebinin Ortaçağ'da yapılmış olan tahribat ve taş sökme işlemleri olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁷

Ayanis Kalesi'nde ki çalışma alanlarından biri de anıtsal kapı alanıdır. Araştırmacılar tarafından meydana çıkarılan kalenin anıtsal kapısı bugüne kadar bilinen örnekleri bakımından, bilhassa Urartu yapıları için ilgi çekicidir. Andezit taş blokları ile kaplanmış olan kapı geçidi 4 metreden fazla açıklığa sahiptir. Nadir rastlanan misallerden olan kapının iç avlusu 1994 yılında açığa çıkarılmıştır. 1993 kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan kapı sürgüsü, ahşap kapı kanatlarını arkadan desteklemektedir. Bu kapı sürgüsü demir ve ahşaptan yapılmış olup, yaklaşık olarak 20 kg ağırlığındadır. 1993 yılı buluntularının en önemlisi inşa kitabesidir. Üzerinde 14 satır yazı bulunan kitabe, andezit taşlardan yapılmıştır. Ele geçirilen kitabede, kalenin

¹⁴⁵ Çilingiroğlu, "Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları", s. 201–203.

¹⁴⁶ Çilingiroğlu, "Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları 1990-1991", s. 433.

¹⁴⁷ Çilingiroğlu ve Kozbe, *a.g.m.*, s. 446.

isminin Eiduru Dağı'nın önündeki Rusahinili olduğundan bahsedilmiş ve kalenin II. Rusa döneminde yaptırıldığı yönünde bilgiler olduğu görülmüştür.¹⁴⁸

1994 yılında devam ettirilen kazı çalışmaları neticesinde kapı odasının içinde çok sayıda yanmış hatıllar¹⁴⁹ ele geçirilmiştir. Yanmış ahşap hatılların, kapı odasının üst katını taşıyan yapı unsurları olabileceği araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir. Kapı odasının kuzey tarafında doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün kerpiç duvar kapı yapısından kalenin iç noktalarına erişimin nasıl olacağı konusunda soru işareti oluşturmuştur. Kapı odasının doğu taraftaki duvarında, doğudaki farklı bir mekâna girişi sağlamak için yapılmış olan iki basamaklı bir kapı geçidi araştırmacılar tarafından meydana çıkarılmıştır. Bu kapı aracılığıyla varılan mekânın tabanı sıkıştırılmış kilden yapılmış olup, oda içerisinde amorf keramikler ve in situ durumda Urartu kapları ele geçmiştir.¹⁵⁰

1995 yılı kazı çalışmalarında kapı içi odasının kuzey tarafında yer alan ve kapı içi odasının doğu tarafında yer alan iki farklı alanda çalışmalara yoğunlaşmıştır. Kapı içi odasının kuzey tarafında yapılan sondaj çalışması ile önceki yıl kapı içi odasının kuzey tarafında ele geçirilen kerpiç duvarın diğer yüzünü ortaya çıkarma hedeflenmiştir. Arazinin doğuya doğru eğiminin azalmasından dolayı çalışmalar batı yönünde sürdürülmüştür. Kuzey taraftaki alanda yapılan çalışmalarda toprağın çok sert ve yoğun kerpiç döküntüleri ile dolu olduğu görülmüştür. Çalışmalar sırasında araştırmacılar yangın tabakasına gelmişler ve bu mekânda fazlaca amorf, yanmış ve yanmamış keramikler ele geçirmişlerdir. Aynı mekânın doğusunda, güneydeki kapı içi odasının doğu duvarının devamı olduğunu düşündüren bir duvar meydana çıkarılmıştır. Yangın tabakasının da bu duvara bitişik olduğu görülmüştür. Çalışmalar esnasında yukarıdan düştüğü anlaşılan üstü kırık bir pithos ele geçmiştir. Başka buluntu olarak ahşap hatıllar, bronz parçalar, ok uçları ve tahıl kalıntıları ele geçirilmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁸ Tırış, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁴⁹ Hatıl, yapıda ağırlığı yatay olarak dağıtmak ve duvarların düşey doğrultudaki çatlamlarını önlemek için duvarların içine yatay olarak boydan boya uzatılan ahşap, tuğla veya beton bağlama ögesi. Bkz; Saltuk, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵⁰ Altan Çilingiroğlu, "Van Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994", 17. Kazı Sonuçları Toplantısı I (363-378), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s. 364-365.

¹⁵¹ Altan Çilingiroğlu ve Haluk Sağlamtemir, "Van-Ayanis Kalesi Kazıları 1995", XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (363-378), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996, s. 363-364.

Kalenin giriş alanının tamamen ortaya çıkarılması gayesiyle kazı çalışmalarına devam edilmiştir. 1994-1995 senelerinde meydana çıkarılan kapı iç odası temizlenip, çalışmalara devam edilmiştir. Kapı odasındaki tabanı temizleme işi sırasında söve taşı civarında başlayan ve alanın kuzey köşesine doğru yükselen bir sıra plaka taşta denk gelinmiştir. Plaka taşların alanın tabanının altından geçip kale dışına kadar varan kanalın üstünü örttükleri görülmüştür.¹⁵²

Ayanis Kalesi'ndeki çalışma alanlarından biri de payeli salon ismi verilen mekândır. Payeli salon denilen mekânın sıkılaştırılmış tabanı güney tarafa eğimlidir. Bu taban üzerinde ele geçirilen yanmış hatıllar birbirlerine kenetlenmiş halde bulunmuştur. Uzmanlar hatılların özelliklerinden ve kullanım alanlarından yola çıkılarak bu alanın iki katlı bir yapı olduğunu ve saray veya toplantı salonu olarak kullanıldığını düşünmektedir. Yürütülen çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan tabanın içinde ince dal, saman ve bölümler halinde yongaların görülmesinden dolayı dam örtüsü olarak işlev gördüğü düşünülmektedir.¹⁵³

1993 yılı kazı sezonunda II nolu payeyi ortaya çıkartmak amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Payenin güney kısmında rizalit yer almakta ve tüm paye¹⁵⁴ taş bloklarının içe çekilerek yapıldığı araştırmacılar tarafından görülmüştür. Üç andezit taş sırasından oluşan payenin yangına maruz kalarak tahrip olduğu görülmüştür. Payeli salonun kuzeyinde kerpiç duvar üzerinde bir kapı açıklığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bu açıklığın yan mekânlara geçiş için kullanıldığı düşünülmektedir. Çalışmalar esnasında bulunan mavi, kırmızı, kahverengi ve beyaz renge ait boya kalıntıları kuzey duvarının boyanmış olduğu düşüncelerine kanıt oluşturmuştur. Boya kalıntılarının dışında 3 adet miğfer, 30 tane demir mızrak ucu ve 25 tane demir ok ucu ele geçirilmiştir. Alanın güneydoğu köşesinde tunç kalkan ile sadak¹⁵⁵ bulunmuştur.¹⁵⁶

1993 yılı kazı sezonunda devam edilen kazı çalışmalarında III nolu paye bulunmuştur. Kazı ekibi payenin çevresinde yanmış ahşap hatıllar ve küçük buluntulara rastlamıştır. Salonun kuzey tarafında bulunan ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda

¹⁵² Altan Çilingiroğlu ve Zafer Derin, “Ayanis Kalesi Kazıları-1996”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı I (591-606)*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 592-593.

¹⁵³ Çilingiroğlu ve Kozbe, *a.g.m.*, s. 446-447.

¹⁵⁴ Paye, duvar örgüsü sistemleriyle yapılmış kare, dikdörtgen, çokgen veya daire planlı, sütun işlevi gören taşıyıcı ayak. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 235.

¹⁵⁵ Sadak, içine okların yerleştirilerek omuza asıldığı torba veya kutu. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 265.

¹⁵⁶ Çilingiroğlu, “*Van Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994*”, s. 365.

uzanan kerpiç duvarın devamı açığa çıkarılmıştır. Açığa çıkarılan bu duvarın tamamının tahrip olmadığı araştırmacılar tarafından görülmüştür. Duvarın üzerinde mavi sıva bulunmaktadır. III nolu payenin doğu tarafında bulunan iki rizalitin arasına sıkıştırılmış taban üzerinde bulunan kırılmış bir küvet araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Bu küvetin, kesin olmamakla birlikte alanda düzenlenen merasimlerde kullanıldığı düşünülmektedir. Bunların dışında kuzey taraftaki duvarının ön kısmında ve tabanın üstünde 5 tane demir ok ucu ve 10 tane tunç ele geçirilmiştir.

1993 yılı kazı çalışmalarında bol miktarda bir beyaz bir siyah renkte olan iç içe girmiş kırık ve tam halde taş halkalar bulunmuştur. Kırık halka parçalarından anlaşıldığına göre halkalar beyaz tebeşir taşından yapılmıştır. Uzmanlara göre halkaların taban döşemesi olarak kullanılma ihtimalleri zayıftır. Kesin olmamakla birlikte araştırmacılar bu halkaların duvar süsü olarak kullanıldığını düşünmektedirler. Bu halkaların dışında demir çiviler, demir ok uçları, taş boncuklar, heykelcik eli, 2 tane bulla, güneş kursuna ait altın kanat parçası ve 3 tane altın rozet bulunmuştur.¹⁵⁷

1995 yılı kazı sezonunda yürütülen çalışmalarda 4 ve 5 nolu payeler açığa çıkarılmıştır. 4 nolu payede bulunan bazalt taşları yoğun bir yangına maruz kaldıkları için parçalanmış durumda ele geçirilmiştir. 5 nolu paye yapım tekniği bakımından 1994 yılında ortaya çıkarılan 2 nolu paye ile benzerlik göstermektedir. 4 ve 5 nolu payeler arasında üst kattan düştüğü tahmin edilen ve tahrip olmuş olan 3 tane sadak, 1 tane bronz kalkan, 1 tane bronz mızrak ucu, 3 tane demirden yapılmış ok uçları ve 63 tane demir mızrak ucu ele geçirilmiştir. Düşük kerpiçler arasında ele geçirilen bu buluntuların ikinci kata ait oldukları düşünülmektedir. Bu mekânda kireç taşından yapılmış huni şeklinde bir taş meydana çıkarılmıştır. Bu taş kaldırıldığı zaman yumuşak bir toprak içerisinde, kuzey ve güney kısımlarında kumtaşı bloklardan yuva üzerine oturtulduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Bu boşluk kalenin batı yönüne doğru devam etmektedir. Bu alanda bir kanalın olabileceği düşünülmektedir.¹⁵⁸

1996 yılı kazı sezonunda, payeli yapının bir kısmını daha meydana çıkarmak maksadı ile çalışmalara devam edilmiştir. Kuzey duvarı şeklinde isimlendirilen kerpiç duvarın doğu istikametinde bir kısmı ayıklanarak açığa çıkartılmış olup, duvarın üstünde yine boya kalıntılarının olduğu görülmüştür. Bu mimari yapıya bakıldığı zaman

¹⁵⁷ Çilingiroğlu, “*Van Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994*”, s. 365-366.

¹⁵⁸ Çilingiroğlu ve Sağlamtemir, *a.g.m.*, s. 365-366.

yangın geçirdiği ve tekrar sıvanarak boyanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu mekânın doğu-batı yönündeki duvarı güney tarafa dönerek köşe yapmış ve bir kapı açığa çıkarılmıştır. Kapı girişinin tabanında su mermerinden iki parça olarak yapılmış iki tane eşik taşının kullanılmış olduğu görülmektedir. Duvar üzerindeki izlerden anlaşılacağı üzere kapı girişi de mavi renge boyanmıştır. Yangından sonra kapı girişi sıvanarak daraltılmış olup, mavi boyanın üzerine de ikinci bir boya yapılmıştır.¹⁵⁹

Kapının her iki yanında iki tane altlık ortaya çıkartılmıştır. Bu buluntuların üst kısımlarında bir delik bulunmaktadır. Bu altlıkların işlevi hakkındaki şimdilik tek ipucu hemen yakınında ele geçirilen demir mızrak ucudur. Mermer bloğu üzerine mızrak ya da ahşap, yapay ağaç dikildiği, böylece kutsal mekâna girerken bu mızrakların ya da ağaçların içinden geçilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu alandaki önemli buluntulardan birisi de doğu kapısının önünde bulunan iki tane tunçtan diskidir. Boyutları aynı olan bu disklerin üzerinde Argiştî oğlu II. Rusa'ya ait yazıtlar görülmektedir. Yapının yıkıntı toprağının içerisinde de birçok küçük buluntu ele geçirilmiştir. Bunlar arasında keramik parçaları, altın rozet, altın varak parçaları, taş kap parçaları, taş halkaları, taş boncuk, bulla, amorf tunç ve demir parçaları, demir ok uçları ve mızrak uçlarını sıralayabiliriz. Yine bu alanda ele geçirilen iki tane tunç kılıca ait parçalar dikkat çekmiştir.

III ve IV nolu payelerin güney tarafında doğu-batı yönünde uzanan derin boşluğun bir kanal olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Bu kanal doğuya doğru biraz eğimle derinleşerek devam etmektedir. Kanalın iki paye arasında kalan bölümünde tek sıra halinde kerpiçler bulunmaktadır. Kanalın alt seviyelerinde küçükbaş, büyükbaş ve kümes hayvanı kemikleri ele geçirilmiştir. Kanalın üzerinde yer alan ve kanala paralel olarak uzanan ahşaplar muhtemelen kanalı kapatmak için kullanılmışlardır. Payeli alanın tabanı özenli olarak yapılmış olup, kerpiç blokları ile kaplıdır. Kazısı yapılan VI nolu alanda Urartu sonrasına ait buluntulara denk gelmiştir. Ortaçağ'a ait olan bir duvar ve yine bu döneme tarihlendirilen bir avlu duvarının bir kısmı da açığa çıkartılmıştır.¹⁶⁰

Ayanis Kalesi'nde çalışılan alanlardan biri de araştırmacılar tarafından Ortaçağ'a ait olduğu düşünülen mezarlık alanı olmuştur. 1992 yılı kazı sezonunda kalenin doğu

¹⁵⁹ Çilingiroğlu ve Derin, *a.g.m.*, s. 593-594.

¹⁶⁰ Çilingiroğlu ve Derin, *a.g.m.*, s. 593-596.

tarafında yeni bir çalışma alanı tespit edilmiştir. Tespit edilen yeni alanda bir deneme açması açılmış ve 1.30 m derinliğe kadar herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. Ancak bu seviyeden sonra Ortaçağ'a tarihlendiği düşünülen gömüler bulunmaya başlanmıştır. Birisi çocuk olmak üzere toplam 6 adet toprak gömü meydana çıkarılmıştır. Bu gömülerin bulunması ile kalenin bu alanının Ortaçağa ait mezarlık alanı olduğu söylenebilir. Bu mezarlar kayıtlara geçirilip kaldırıldıktan sonra kazı çalışmasına devam edilmiştir. -8.00 m'den itibaren önemli kalıntıların olduğu gözlemlenmiştir. Yanmış durumda olan hatıl parçaları, L harfi görünümünde büyük bazalt taşlar ve bir tane bazalt eşik taşı bulunmuştur. Demir çiviler ve demir çengeller de bu alanda ele geçirilen buluntulardandır.¹⁶¹

1993 yılı kazı çalışmalarına aynı alan içinde farklı bir açmada devam edilmiştir. Çalışmalar neticesinde 12 tane basit toprak mezarlar açığa çıkarılmıştır. Ayrıca güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan bir duvar tespit edilmiştir. Duvar bu plankarenin güneydoğu taraftaki köşesinden başlayarak 3 m ilerledikten sonra batı tarafa doğru bir dönüş yapmaktadır. Batı tarafta bu kerpiç duvarın karşısında olan ve aynı yöne doğru uzanan farklı bir duvarın bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Bakıldığı zaman iki duvar arasında yoğun bir yangın tabakasının olduğu görülmüştür. 1994 yılı kazı çalışmalarında 10 tane Ortaçağ'a tarihlenen gömüt ele geçirilmiştir. Ele geçirilen iskeletlerin tümü doğu-batı yönünde uzanan basit gömüler şeklindedir. Sadece birisi hoker şeklinde yatırılmıştır. Bu gömülerin hiçbirinde ölü hediyesi bulunamamıştır. Derinlere inildikçe yangının sebep olduğu döküntü toprakla karşılaşmıştır. Çalışmalar esnasında çok sayıda düşük bazalt taş ele geçirilmiştir. Farklı boyutlarda olan bu taşların yoğun yangın sonucu çatlayarak parçalandıkları araştırmacılar tarafından görülmüştür.¹⁶²

Ayanis Kalesi'ndeki çalışma alanlarından bir diğeri araştırmacılar tarafından pitoslu koridor şeklinde isimlendirilen mekândır. Birbirlerine karşılıklı olarak uzanan kerpiç duvarların devamını açığa çıkarmak için başlanılan çalışma sonucunda batı duvarı meydana çıkarılmıştır. Doğu duvarının ise doğu yönüne doğru bir geçiş güzergâhı meydana getirdiği araştırmacılar tarafından görülmüştür. Bu kerpiç duvarların meydana getirdiği koridorda pitoslar görülmeye başlanmıştır. Pitoslu koridor olarak

¹⁶¹ Çilingiroğlu ve Kozbe, *a.g.m.*, s. 447-448.

¹⁶² Altan Çilingiroğlu, "Van Ayanis Kalesi Kazısı, 1993-1994", s. 368.

isimlendirilen bu alanda 10 tane pitos meydana çıkarılmıştır. Bu pitoslar kuzeyden güneye doğru sıralanışlarına göre araştırmacılar tarafından numaralandırılmışlardır. Pitoslara bakıldığı zaman ağız kısımlarında ip bezeme olduğu anlaşılmıştır. Buna benzer bir bezemenin pitosların gövde kısımlarında da olduğu görülmüştür. Pitosların 3 tanesinde dikkat çeken işaretler gözlemlenmiştir. Bu işaretler üçlü nokta şeklinde ve 4 sıra halindedirler. Pitoslu koridorda derine inme çalışmaları esnasında 2 ile 4 nolu pitosların arasında bazı kapların olduğu tespit edilmiştir. Bu kaplar 3 sıra olarak dizilmiş olup, kerpiç duvarına bitişik haldedirler. Bu kaplardan ikisi gövdesi yüksek dinos¹⁶³ şeklinde olup, diğerleri alışıldık ağız kenarları dışa dönük çömlek şeklindedirler.¹⁶⁴

Devam ettirilen kazı çalışmaları neticesinde pitoslu mekânın devamı olan bir alan araştırmacılar tarafından açığa çıkarılmıştır. Bu alan içerisinde Ortaçağa ait olduğu düşünülen toplam 4 tane iskelet ele geçirilmiştir. Pitoslu magazin bu alan içerisinde hiçbir köşe yapmadan devam ettiği görülmüştür. Doğu duvarı tamamen açığa çıkarılmış olup, tabanında yoğun yangın izlerine denk gelinmiştir. Ayrıca doğu duvarının tabanında yanmış hatıl kümesine denk gelinmiştir. Bunun altında ise 5 tane pitos ortaya çıkarılmıştır. Bu pitoslar da daha önce çıkarılanlar gibi sıra halindedir. Pitosların ağız kısımlarının etrafında kabartma şerit bezeme yer almaktadır. Aynı bezeme pitosların beden kısımlarında da bulunmaktadır. 12 nolu pitosun üzerinde hamur yaş iken parmakla yapılmış dikey üç dalgadan oluşan bir işaret bulunmaktadır.¹⁶⁵

Kazı çalışmasının ilerleyen günlerinde araştırmacılar pitosların taban seviyesine ulaşmıştır. Ele geçirilen pitoslardan iki tanesinin sağlam olmasına karşın bir tanesinin boyun ve ağız kısımları kırılmış haldedir. Bu pitoslar kuzey yönünden güney yönüne doğru 16, 17 ve 18 şeklinde numaralandırılmış olup, 16 nolu pitosun ağız kenarında dikey üç çizgiyi kesen yatay bir çizgiden meydana gelen bir işaret bulunmaktadır. 17 nolu pitosun ise gövdesinde at nalına benzer bir işaretin olduğu tespit edilmiştir. Pitosların arasında 3 tane depolama kabı, 1 miğfer, mobilya parçaları ve yonca ağızlı testiler, in sutu halinde bulunmuştur.¹⁶⁶

¹⁶³ Dinos, Antik Yunan'da, yüksek kaideli, kulpsuz, küresel gövdeli, tanrılara şarap sunulan pişmiş toprak kap. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁶⁴ Altan Çilingiroğlu, "Van Ayanis Kalesi Kazısı, 1993-1994", "Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1997", *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (527-540), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Tarsus, 1998, s. 368-369.

¹⁶⁵ Altan Çilingiroğlu ve Haluk Sağlamtemir, s. 369.

¹⁶⁶ Çilingiroğlu ve Derin, *a.g.m.*, s. 598-599.

Ayanis kalesinde Altan Çilingiroğlu başkanlığında devam eden kazı çalışmalarında 2009-2011 yılları arasında batı magazinleri denilen mekânda çalışmalar yapılmış ve Ortaçağ tabakası kaldırıldıktan sonra Urartu Dönemine ait mızrak parçaları ve kerpiç duvarlı mekânlar açığa çıkarılmıştır. Bu alanda tunç parçaları ve demir halka parçaları gibi buluntular ele geçirilmiştir. Magazin içerisinde bulunan depolama küplerinin düzensiz bir şekilde yerleştirildiği anlaşılmıştır. Araştırmacılar bu durumun, Urartu magazinlerinde sık rastlanılan bir durum olmadığını belirtmişlerdir.¹⁶⁷

2009-2011 kazı sezonunda çalışma alanlarından biri de payeli yapı olmuştur. Payeli yapıdaki seramik deposunu ortaya çıkarmak için çalışmalar başlatılmıştır. Seramik depoları ana kayaya oturan yüksek duvarlara sahip olan bodrum katıdır. Devam eden çalışmalar neticesinde dört tane kil tablet ve tablet yapımında kullanılan ingotlar ele geçirilmiştir. Üzerlerinde yer alan hecelerden bunların okul tableti olduğu anlaşılmıştır. 2010 yılında payeli yapı ve seramik depoları alanlarında çalışmalara devam edilmiştir. Açığa çıkarılan bir mekân içerisinde 6 tane pithosun bulunması bu mekânın doğu magazinlerinin devamı olduğunu düşündürmektedir. Pithosların ağız ve omuz kısımlarında saç örgüsü motiflerinin varlığı tespit edilmiştir. Bunların dışında mızrak ucu, kılıç sapı, üç ayaklı kandil, üç tane dirgen, iki tane saban pulluğu ele geçirilen buluntular arasındadır. 2011 yılında seramik depolarının güney tarafında yer alan mimari yapının açığa çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaçla yeni bir açma açılmış ve Ortaçağ Dönemi'ne ait künk hattına denk gelinmiştir. Ortaçağ tabakası kaldırıldıktan sonra mekânın duvarlarında Urartu Dönemi'ne ait nişlere denk gelinmiştir. Devam eden çalışmalar neticesinde seramik depolarına doğu giden bir koridor ortaya çıkarılmıştır. Koridor alanındaki çalışmalarda İskit tipi soketli tunç ok ucu ve kemik ve seramik parçaları ele geçirilmiştir.¹⁶⁸

12 Nolu Mekân: Mekânda başlanılan çalışmalar sırasında kuzey duvarının renkli boyalar ile boyalı olduğu görülmüştür. Mekânın güney duvarını bulabilmek için yeni açmalar açılmış, ancak duvar bulunamamıştır. Ortaçağ duvarının önünde yapılan seviye inme çalışmalarında büyük boyutlu andezit bloklar açığa çıkmıştır. Bu sebeple Ortaçağ

¹⁶⁷ Altan Çilingiroğlu ve Atilla Batmaz, "Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları", 35. Kazı Sonuçları Toplantıları, Cilt 1. (175-189), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğu, Muğla, 2013, s. 176.

¹⁶⁸ Çilingiroğlu ve Batmaz, "Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları", s. 177-180.

yapılarının Urartu yapılarına zarar verdiği düşünülmektedir. Bu mekânda ele geçirilen buluntular arasında taştan süsleme öğeleri, Babil çivi yazısı ile yazılmış akik bir boncuk, tunç meşale taşıyıcı, altın rozet, mantar başlı demir çiviler bulunmaktadır.¹⁶⁹

Seramik Depoları: 12 nolu mekân temizlendikten sonra bu mekânın yanında yeni bir mekân tespit edilmiş ve 13 nolu mekân şeklinde isimlendirilmiştir. Bu mekânda tamamı kırmızı perdahlı kaplardan meydana gelen yoğun seramik buluntu ile karşılaşmıştır. Bu kapların yarısı yonca ağızlı testi, diğer yarısı ise çanak, çömlek ve kâsedir. Bunların dışında üzeri bezemeli çizme şekilli bir “rhyton” ve kuş başı şeklinde başka rhytona ait olduğu düşünülen seramik parçaları ele geçirilmiştir. Bu kapların kullanılmadığı ancak ihtiyaç halinde buradan temin edildiği düşünülmektedir.¹⁷⁰

13 nolu mekânın batısında yer alan bir diğer seramik odası, mimari açıdan benzer özelliklere sahiptir. Burası devetüyü astarlı kapların oluşturduğu bir depo mekânıdır. 15 nolu mekân, 13 ve 14 nolu mekânlara benzerliğinden dolayı depo olarak düşünülmüşse de işlevinin ne olduğu henüz belirlenmemiştir. Devam eden çalışmalar neticesinde depo yapıların bulunduğu alanda bir koridor açığa çıkarılmıştır. Bu mekânlarda tunç bir bakraç kulpu, demir bir balta, bakır ingot gibi buluntular ele geçirilmiştir. Bunlar Ayanis Kalesi’nde ele geçirilen ilk bakır hammadde kalıntılarıdır. Bunların dışında tunç bir miğfer kulaklığı, demir bir pota, tunç bir halka, tunç bir kazan, üç tane demir mızrak ele geçirilen diğer buluntulardır. Mekân içerisinde ele geçirilen metal eserlerden dolayı burasını, maden ergitme ve madeni eserlerin üretimi ile ilişkilendirmek mümkün olabilir.¹⁷¹

2009-2011 yılları arasında Ayanis Kalesi’ndeki çalışma alanlarından biri de anıtsal kapının batı tarafında ve güney surlarının doğu tarafında yer alan mekândır. Yeni bir mekâna dair izler tespit edilmiş ve bu mekânı ortaya çıkarmak amacıyla yeni bir açma açılmıştır. Açma içinde mekâna girişi sağlayan bir kapı açıklığı tespit edilememiştir. Devam eden çalışmalarda iki büyük ahşap hatıl açığa çıkarılmıştır. Bu hatılların yüksek çatılı binanın üst örtüsüne ait olduğu düşünülmektedir. Devam eden çalışmalarda yıkıntıların devam etmesi bu düşünceyi güçlendirmiştir. Çalışmalar sırasında demir ok ucu, kemik obje, demir çiviler, pişmiş toprak ağırşak, depolama küpü

¹⁶⁹ Çilingiroğlu ve Batmaz, “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, s. 180-181.

¹⁷⁰ Çilingiroğlu ve Batmaz, “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, s. 182.

¹⁷¹ Çilingiroğlu ve Batmaz, “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, s. 183.

ve lenger gibi buluntular ele geçirilmiştir. Bunların dışında karbonlaşmış tahıl kalıntıları ele geçirilmiştir. Ele geçirilen kalıntılardan tahılın pithos kullanılmadan depolandığı anlaşılmıştır. Mekanın güney duvarı önünde bir sondaj çalışması yapılmış ve izolasyon sisteminin varlığı görülmüştür.¹⁷²

Yukarıda sözü edilen tahıl ambarının kuzey sınırını tespit edebilmek için çalışmalara devam edilmiştir. Bu alandaki çalışmalarda ele geçirilen buluntuların çeşitliliği dikkat çekmiştir. Buluntular arasında bronz bir kâse, demir bir keski, demir ok ucu, sarı renkli kimyasal pigmentler, parfüm şişesi ve tunç bir halka yer almaktadır. Bunların dışında kemere ait olduğu düşünülen parçalar ele geçirilmiştir. Kemer parçalarının üzerinde hayat ağacı motifi ile birçok motif olduğu görülmüştür. 23 Ekim 2011’de meydana gelen depremde Ayanis Kalesi’de zarar görmüştür. Bu nedenle 2012 yılında onarım ve koruma çalışmaları yapılmıştır.¹⁷³

2013 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi’nde kuzeydoğu suru, doğu sur duvarlarının önü ve güney sur duvarları gibi alanlarda koruma, onarım ve temizlik çalışmaları devam etmiştir.¹⁷⁴

2014 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi’nde koruma ve onarım çalışmalarının yanı sıra kazı çalışmalarına da tekrar başlanmıştır. Kalenin kuzey tarafındaki sur sistemini açığa çıkarmak amacıyla dört farklı açmada çalışmalara başlanmıştır. Akıntı toprağın kaldırılmasından sonra yoğun yangın izleri ve hayvan kemikleri içeren bir kültür tabakası ortaya çıkmaya başlamıştır. Kül ve kemik içeren bu tabakanın doğudan batıya doğru devam ettiği görülmüştür. Dört açmada ele geçirilen buluntular arasında bronz objeler, seramik parçaları, karbonlaşmış ahşap parçaları, üç tane çivi yazılı ve mühürlü bulla, silindir bir mühür ve kireçtaşı bir obje bulunmaktadır.¹⁷⁵

2015 yılı kazı sezonunda kalenin kuzey surunun açığa çıkarılması için kazı heyeti çalışmalarına devam etmiştir. Bu amaç doğrultusunda beş farklı açmada çalışmalar yapılmıştır. 5 nolu plankare içinde kemik parçaları, bronz objeler ve bulla ele

¹⁷² Çilingiroğlu ve Batmaz, “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, s. 185-186.

¹⁷³ Çilingiroğlu ve Batmaz, “Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları”, s. 175-188.

¹⁷⁴ Altan Çilingiroğlu ve Mehmet Işıklı, “2013 Yılı Ayanis Kalesi Koruma ve Onarım Çalışmaları”, 36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3 (231-244), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Gaziantep, 2014, s. 231-232.

¹⁷⁵ Mehmet Işıklı ve Mehmet Ali Özdemir, “2014 Yılı Ayanis Kalesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları”, 37. Kazı Sonuçları Toplantıları, Cilt 2 (275-286), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, s. 279-280.

geçirilmiştir. 4 nolu plankarede dolgu toprağı kaldırıldıktan sonra Urartu Dönemi'ne ait bronz bir fibula, kemik, seramik ve bronz objeler ele geçirilmiştir. 2 nolu plankarede küllü atık toprağın altından büyük kireçtaşı blok açığa çıkmıştır. Devam eden çalışmalar neticesinde sur duvarının güney tarafa doğru dönüş yaptığı görülmüş ve kemikten hayvan başı şeklinde bir obje ve bronz düğmeler, kireçtaşı düğme, çivi yazılı ve mühürlü bulla gibi buluntular ele geçirilmiştir. 2015 yılı kazı sezonunda çalışılan alanlardan biri de kalenin batı sur alanıdır. Yüzey toprağının altında löyfer taşları ele geçirilmiştir. Büyük kireçtaşı bloklarla örülmüş sur duvarı tespit edilmiştir. Sur duvarının hemen altında ise bir kanal açığa çıkarılmıştır. Çalışmalar sırasında amorf seramik parçaları, metal objeler, ok uçları, alabastron formunda küçük kaplar, taş objeler ve kemik parçaları ele geçirilmiştir.¹⁷⁶

2016 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi'nde restorasyon ve koruma çalışmalarının yanı sıra arkeozoolojik çalışmalarda yapılmıştır. Bu çalışmalarda 2014 yılı kazı sezonunda 35 bin, 2015 yılı kazı sezonunda ise 50 bin kemik parçasının ele geçirildiği ortaya konmuştur. Hayvan kalıntılarının içerisinde yedi familyaya ait yaklaşık 16 farklı hayvan türü tespit edilmiştir. Kalede yaşayan insanların daha çok koyun ve birçok memeli hayvan, tavuk ve balık tükettiği anlaşılmıştır.¹⁷⁷

2016 yılından 2020 yılına kadar çalışmalar daha çok tapınak alanında yoğunlaşmıştır. 2020 yılındaki kazı çalışmalarının amacı sitadelin güney yamacında bulunan yapıların açığa çıkarılması olmuştur. Çalışmalar neticesinde Urartu Dönemi yapısının duvar temelleri açığa çıkarılmıştır. Bu alanda çok az hayvan kemiği ve amorf seramik parçaları dışında buluntuya rastlanılmıştır. Bu alandaki yapıların işlevi henüz netlik kazanmamakla beraber boyutlarından ve konumundan dolayı kamusal nitelikli yapılar olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Mehmet Işıklı, Gülşah Öztürk ve Umut Parıltı, "Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 38. Kazı Sonuçları Toplantıları, Cilt 2 (587-595), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Edirne, 2016, s. 590-592.

¹⁷⁷ Mehmet Işıklı, Oğuz Aras ve Ayşegül Akın Aras, "Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 39. Kazı Sonuçları Toplantıları, Cilt 3 (263-273), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017, s. 268.

¹⁷⁸ Mehmet Işıklı ve Vedat Sezer, "Van Ayanis Kenti 2019-2020 Yılları Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları", 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları, Cilt 3 (61-67), T.C. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022, s. 65.

1.2.4. Altıntepe Kalesi

Altıntepe Kalesi, Erzincan iline bağlı olan Üzümlü ilçesinde yer almaktadır. Ova düzeyinden 60 m yüksekte olan, bir tepenin yamaç kısmında kuruludur.¹⁷⁹ Kalenin bulunduğu bu tepenin Eski Tunç Çağı'ndan beri yerleşim yeri olarak kullanılmış olduğu bilinmekle beraber, Urartu dönemine ait kale izleri ve kalıntıları açıkça görülebilmektedir. Altıntepe kazılarına 1959 yılının Eylül ayında Prof. Dr. Tahsin Özgüç başkanlığında başlanmıştır.¹⁸⁰

Kazı çalışmalarına kalenin giriş kısmında başlanılmıştır. Tahsin Özgüç tarafından meydana çıkarılan Urartu dönemine ait kale kapısı, defneciler tarafından tahrip edilmiş durumdadır. Kazı ekibi çalışmalara başladığında kapının eşik taşının her iki tarafında da çukurlara rastlamıştır. Bunların kalenin atık sularını dışarı atmaya yarayan kalıntılar olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır.¹⁸¹

Kale giriş kapısının avlu ile kesiştiği noktada temel duvarlarının alt yapısını görebilmek amacıyla doğu tarafa doğru 50 cm genişliğinde bir açma açılmıştır. Yüzeyde bulunan taşların altındaki büyük taşların işlenmemiş bir halde buraya konulduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Kale giriş kapısının hemen kuzeyindeki taş döşeli odada yapılan çalışmalarda, odanın duvarının büyük taşlar kullanılarak yapıldığı tespit edilmiştir. Kapı duvarının taş döşeli yerinin önünde ele geçirilen 4 tane sütun kaidesi bu alanın revaklı olabileceğini düşündürmektedir. Sütun kaidesinin bulunduğu alanda ele geçirilen büyük bir kabın dip kısmı, bu alanın zeminine işaret etmektedir. Bu büyük kabın dışında öğütme taşları da bulunmuştur. Zeminde daha derinlere inildiğinde ele geçirilen keramik parçaları ve küçükbaş hayvan kemikleri bu alanın toprakla doldurulduğunu düşündürmektedir.¹⁸²

Altıntepe Kalesi'ndeki diğer bir çalışma alanı Apadana mekândır. Apadana alanındaki kazı çalışmalarına 2004 yılında başlanmış olup yapım tekniğindeki farklılıklar ve taş işçiliği yapının iki evreli olabileceğini düşündürmektedir. Bu alanda öncelikle doğu duvarı önünde temizlik çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Apadana'nın

¹⁷⁹ Danişmaz, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁸⁰ Tahsin Özgüç, "Altıntepe Kazıları", *Belleten*, Cilt 25, Sayı 98, 1961, s. 253.

¹⁸¹ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, *a.g.m.*, s. 128.

¹⁸² Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altıntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (259-270), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, s. 260-261.

kuzeydoğu köşesindeki çalışmalara devam ettikçe iç zeminin altında farklı yapı evrelerinin varlığını gösteren kanıtlar açığa çıkmaya başlamıştır. Yine Apadana'nın içinde büyük bir yapıya ait olduğu düşünülen harçlı temel kalıntılara denk gelinmiştir. Bu kalıntıların izlenmesi ile yapılan açma çalışmasının neticesinde bir yapıya ulaşılmıştır. Bu yapının içerisinde az miktarda Bizans Dönemi seramik parçaları ele geçirilmiştir. Daha derin seviyelere inildikçe görülen erken dönem duvarı, Apadana'nın ilk yapım aşamasının Urartu dönemine ait alabileceği ihtimaline güç katmıştır.¹⁸³

2005 yılı kazı sezonunda önceki yıldan çözülemeyen, Apadana'nın kuzeydoğu köşesinin tapınak avlu duvarının güneydoğusunda kısmen üstüne oturması sorunu üzerine yoğunlaşmıştır. Bu doğrultuda yapının içinde sondaj çalışmalarına devam edilmiştir. Yapının doğu tarafında apsis dış duvarının izlenmesi neticesinde bu yapının bir kilise yapısı olduğu anlaşılmıştır. Yapının ufak taşlardan oluşan temeli Apadana'nın ilk zemini üzerine oturtulmuş ve doğu köşesine apsis yerleştirilmiştir. Apadana'nın kuzey-batı yönünde uzanan dış duvarından daha içerde olan bir duvarın varlığı tespit edilmiştir. Diğer açmalarda da bu duvarın devam ettiği gözlemlenmiştir. Açmalarda yanmış saz ve ahşap hatıl parçaları bulunmuştur. 9. açmada büyük bir kaba ait olduğu düşünülen 3 tane yanmış parça ele geçirilmiştir. 7, 10 ve 11. açmalarda zeminin altında anakayaya denk gelmesi buranın doğal bir yükselti oluşturduğu ve buna bağlı olarak Apadana'nın tapınak düzeyinden daha yüksekte olmasının sebebi anlaşılmıştır.¹⁸⁴

Apadana'nın bulunduğu alanda üç farklı döneme ait olduğu düşünülen kalıntılar ele geçirilmiştir. Bu alandaki diğer gelişme ise mekânın iç bölümünde bulunan kerpiç duvarların diplerinde, Tahsin Özgüç'ün kazıları esnasında ortaya çıkarılan ve duvarların iç yüzünü bezeyen figürlü, bitkisel ve geometrik desenli duvar resimlerinden geride kalan parçalara denk gelinmiş olmasıdır. Bu duvar resimlerinin kapı geçidinin iç bölümünde bulunması, Apadana'nın girişinin mekânın kuzeydoğu köşesinde olabilmesi ihtimalini düşündürmüştür.¹⁸⁵

Apadana alanındaki çalışmalara 2006 yılı kazı sezonunda da devam edilmiştir. Doğal yükselti önüne çekilen duvar uzantıları Apadana zemininin 1 m altından 2 veya 3

¹⁸³ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, “*Altuntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (183-190), Antalya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2005, s. 184.

¹⁸⁴ Karaosmanoğlu, “*Altuntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, s. 261-262.

¹⁸⁵ Karaosmanoğlu, “*Altuntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, s. 262.

taş sırası meydana çıkarılmıştır. Batıya doğru uzanan bu duvarın şimdiye kadar sonuna ulaşılammıştır. İlk evreye ait olan yapının güney duvarı tespit edilmiş olup, ikinci evreye ait olan Apadana duvarı ile çakıştığı görülmüştür. Böylelikle birinci aşamaya ait olan yapının 3 duvarı da açığa çıkarılmış olup, planları çizilmiştir. İlk evrede tapınak avlu duvarı ile arasında bir boşluğun olduğu tespit edilmiştir. Tarihi kesin olarak belirlenemeyen bu alanın buluntu eksikliği sebebi ile ikinci evrede bu tarafa doğru 9 metre genişletildiği anlaşılmıştır. Birinci aşamaya ait yapının kuzeybatı yönündeki yapının önünde de bazı mekânların varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.¹⁸⁶

Apadana'nın güney duvarının doğu tarafı tamamen açılmış ve buradaki toprağın dolgu olduğu anlaşılmıştır. Apadana'nın güneydeki dış duvarı da tapınak alanı düzeyinden başlamıştır. Apadana'nın güney tarafında zemin düzeyine inildiğinde güney yönüne doğru dik dik bir şekilde devam eden ve taş örgüsünden ikinci Apadana aşamasına ait olduğu düşünülen bir duvar açığa çıkarılmıştır. Tam olarak bu kenardan önceki kazı dönemlerinde açığa çıkarılan Bizans suru geçmektedir. Bu surun güney tarafında yapılan temizlik ve kazı çalışmaları esnasında bir duvar daha açığa çıkarılmıştır. Çalışmalar esnasında sarımsı bir renkte olan bir kalıntı ele geçirilmiştir. Yapı incelendiğinde ortada iki sütun kaidesine basan direkler ile çatısı taşınan geniş bir mekân olduğu tespit edilmiştir. Bu yapının Apadana'nın güney duvarına bitişik olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür.¹⁸⁷

Kazı ekibi tarafından 8 nolu alanda sürdürülen çalışmalarda, duvarın sağa ve sola doğru devam ettiği gözlemlenmiştir. Çalışmalar neticesinde yeni bir mekânın varlığı tespit edilmiş olup, yukarıda zikrettiğimiz duvarın devamı yeni mekânda da izlenmiştir. Yine araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar neticesinde büyük bir odanın varlığı tespit edilmiştir. Ele geçirilen pitoslardan bu alanın bir mutfak olabileceği düşünülmektedir. Bu mekânın üzeri hatıl ve sazlar ile kapatılmış olup, büyük bir yangına maruz kaldığı izlerden anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Mutfak alanının güneybatısındaki uzunlamasına dikdörtgen planlı duvar araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Yapının

¹⁸⁶ Halim Korucu, *Erzincan Altuntepe Urartu Kalesi İle Yakın Çevre Yerleşmeleri Tunç ve Demir Çağlar Seramiği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2012, s. 15.

¹⁸⁷ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altuntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 501-502.

¹⁸⁸ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altuntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (497-514), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kocaeli, 2007, s. 500.

batı tarafına doğru teras duvarı bitişişinde Urartu dönemi özellikleri gösteren in situ durumda bir pitos bulunmuştur. Bunun dışında seramik parçaları ile bir hayvan başının resmedildiği seramik parçası ele geçirilmiştir. Mutfak alanının güneybatı köşesinin yakınında killi toprak ile sıvanarak sertleştirilen zeminin alt kısmında düzgün taşlar ile yapılmış kanalın başlangıcı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Nitelikli bir işçilik ile yapılan bu kanal tahrip edildiği için ana kanala nereden başlandığı tespit edilememiştir. Urartu döneminde kale yapılmadan önce kanal sisteminin zemin altına bir plan ile yerleştirildiği, daha sonra üzerine yapıların inşa edildiği belirlenmiştir.¹⁸⁹

Mutfak alanının batı duvarının dışında ele geçirilen sal taşlarının işlevinin ne olduğu henüz bilinmemektedir. Terasın kuzey duvarının batı köşesi bulunmuş ve köşeden güney tarafa doğru açmalar devam ettirilmiştir. Fakat batı köşesinden başlayarak duvarın güney tarafa doğru devam ettiği araştırmacılar tarafından görölmüştür. Bundan sonra 19 nolu açmada çalışmalara başlanmış ve bu alanda sertleştirilmiş zemin ve in situ durumda bir sütun kaidesi meydana çıkarılmıştır. Kaidenin yer aldığı zeminin Apadana zemini ve tapınak düzeyinden farklı bir yükseklikte olduğu görölmektedir. 19 nolu açmanın hemen doğusunda 20 nolu açma açılmış ve burada yine duvar olabileceği düşünülen taş sırası ile karşılaşılmıştır. Diğer taraftan mutfağın doğusunda yer alan odanın doğusunda 17 ve 18 nolu açmalar açılmış ancak bunların içinde herhangi bir yapı kalıntısına denk gelinmemiştir. 17 nolu açmada Bizans Dönemi'ne ait olduğu düşünülen geniş ağızlı, iki kulplu bir mutfak kabı parçalar halinde ele geçirilmiştir. Geçmiş dönem kazı dönemlerinde Apadana içindeki bir kaidenin iki kez kullanılmış olduğunu yukarıda zikretmiştik. Bu kaidenin nitelikli işlenmiş yüzüne, kazı çalışmalarında yer alan bir işçinin tesadüfen su dökmesi üzerine resimler açığa çıkmıştır. Söz konusu resimler kırmızı boya ile silüet tarzda yapılmış olup, at üzerindeki avcının ellerinde tuttuğu ok ve yayıyla önündeki geyiğe doğru hedef aldığı görölmektedir.¹⁹⁰

Apadana'nın kuzeybatı taraftaki uzun duvarına bitişik olan tapınak avlu zemini düzeyinde iki oda meydana çıkarılmıştır. İlk dönem yapısının da bir Apadana alanı olabileceği düşünülmektedir. Genişletilmiş Apadana içinde bir sütun kaidesinin iki kez

¹⁸⁹ Mehmet Karaosmanoğlu, "Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (119-138), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, s. 122-123.

¹⁹⁰ Karaosmanoğlu, "Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 123-124.

kullanıldığı görülmüştür. Tapınak avlusundaki kaidelerde olduğu gibi toprak üzerinde kalan kısımları da kaliteli bir şekilde işlenmiştir. 5 kaide ikinci kez kullanılanla birlikte ilk dönem yapısının çatısını tek sıra halinde sıralanan 6 sütun tarafından taşınabileceğini düşündürmektedir. Fakat böyle olunca da yapının genişliği çok olduğu için tek sıra halindeki sütunun çatıyı taşıyıp taşıyamayacağı sorunu ile karşılaşılmaktadır. Yapı, tapınaktan 2 m yükseklikte olup, düzleştirilmiş doğal bir yükseltiyi de içine almıştır. Ayrıca kuzey tarafına tapınak seviyesinden iki oda eklenmişti.¹⁹¹

2008 yılı kazı sezonunda Apadana alanında çalışmalara devam edilmiş ve erken dönem yapılarını açığa çıkarma amaçlanmıştır. Daha önceki kazı çalışmaları esnasında ilk dönem yapısının kuzeyinde yer alan iki tane odanın varlığı tespit edilmişti. Doğu tarafta yer alan odanın işlevi bilinmemektedir. Batı tarafta bulunan büyük odanın içerisinde ele geçirilen kalıntılardan burasının mutfak alanı olduğu önceki dönem kazılarında anlaşılmıştı. Mutfak alanındaki açma duvarlar kaldırılınca alanın doğu köşesinde 2 tane pitos olduğu görülmüştür. Büyük olan pitos zeminin üzerine yapılmış olup, iç kısmı tandır yapımı gibidir. Diğer pitos ise zeminin alt kısmına yapılmıştır. Mekânın batısında üst kısmı kırılmış bir küpün dip kısmının yerleştirildiği bir küllük ele geçirilmiştir. Bu alan içerisinde iki tane tandır, 1 tane ocak, 4 tane pitos ele geçirilmiş ve ahşap iki direk çukurunun olduğu araştırmacılar tarafından belirlenmiştir. Direkler toprak zemine gömülmüş ve alt kısımlarına kaide konulmamıştır. Bu sebeple uzmanlar bu direklerin çatıyı taşıma gibi bir işlevlerinin olmadığını belirtmektedir.¹⁹²

İlk dönem yapılarını açığa çıkarma çalışmaları güney tarafta da devam ettirilmiştir. Genişletilmiş Apadana'nın yapımı esnasında ilk dönem yapısının kuzeybatı ve güney kısımlarında genişletme yapılmıştır. Bu kısım toprak ve taşlar ile doldurulmuştu. Dolgu toprak alınırken üzerinde hiyeroglif yazısı bulunan ve kabartma tekniği ile yapılmış hilal motifli Urartu dönemine ait kırmızı pitos parçaları ile üzerine kazınarak çizilmiş bir hayvan resimli seramik parçası ele geçirilmiştir. Açmalar genişletilince sütun kaidelerinin doğu tarafında yer alan duvar tamamen açığa

¹⁹¹ Mehmet Karaosmanoğlu, "Erzincan Altın-tepe Kalesi", *Kemalettin Köroğlu*, Erkan Konyar (ed), Urartu Doğuda Değişim (366-373), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 370-371.

¹⁹² Mehmet Karaosmanoğlu, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (17-34), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Denizli, 2009, s. 20-21.

çıkarılmıştır. Sütun kaidesinin doğusunda bulunan duvarın 5.50 m devam ettikten sonra batı tarafa doğru bir köşe yaptığı araştırmacılar tarafından görülmüştür.¹⁹³

Apadana alanında da çalışmalara devam edilmiş ve 2007 yılında Apadana'nın güney tarafında karşılaşılan duvarın nasıl bir yapıya sahip olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Ölçüleri tam olarak tespit edilemeyen odanın içerisinde 3 tane pitos ele geçirilmiştir. Zemine gömülü ve sıralanmış halde bulunan küpler bu alanda ilk dönem apadanasına bağlı bir depo binasının varlığına işaret etmektedir. Genişletilmiş Apadana'nın yapımı için ilk dönem apadanasının batı ve kuzey kısmındaki duvarlar genişletilmiş ve her iki taraftaki seviye farkı yapıların tamamen yıkılması ile doldurulmuştur. Genişletilmiş Apadana'nın duvarlarının iyi işlenmemiş olması acele ile yapıldığını düşündürmektedir.¹⁹⁴

İlk dönem Apadana'sının güneydoğu duvarı da tümüyle açığa çıkarılmıştır. Bu duvarının ilk dönem apadanasının güney duvarının orta kısmına yakın bir yerde çıkıntı yaparak devam ettiği görülmüştür. Alanın doğu köşesinde yapılan sondaj çalışmaları neticesinde ilk dönem Apadana yapısı ve genişletilmiş Apadana yapısının giriş yerlerinin daha önce belirlendiği gibi aynı yerde oldukları kesinlik kazanmıştır. İlk dönem Apadana yapısına ait kapı girişinin daha geniş olmasına karşın, genişletilmiş Apadana yapısına ait kapı girişinin yanlardan daraltılarak küçültüldüğü görülmüştür. Apadana'nın içerisinde yapılan sondaj çalışmaları neticesinde kuzeydoğu tarafta bulunan ilk evreye ait olan duvarın önünde yanmış bir tabakanın olduğu anlaşılmıştır.¹⁹⁵

2010 yılı kazı sezonunda Apadana'nın doğu köşesinde giriş kapısının yer aldığı alanda kazı heyeti tarafından çalışmalara devam edilmiştir. Kalenin girişi ve Apadana'nın doğu duvarı arasını kapsayan kale kapı avlusunun Apadana girişi önünde yer alan ön odalarında temizlik çalışması yapıldıktan sonra hatalı bulunan çizimler düzeltilmiştir. Kapı ön odasının içerisinde merdiven varlığına dair bir buluntuya rastlanılmaması, Apadana'ya girişin ahşap merdiven ile sağlandığını düşündürmektedir.

¹⁹³ Karaosmanoğlu, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 21-22.

¹⁹⁴ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (164-177), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2010, s. 164-165.

¹⁹⁵ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 165-166.

Apadananın içinde yer alan düşük kotta, ilk döneme ait alanın, biraz daraltılarak ikinci dönemde de aynı amaç için kullanıldığı araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır.¹⁹⁶

Genişletilmiş Apadana'nın batı duvarı ile ona bitişik giden Bizans kalesi sur duvarının dışında da çalışmalara devam edilmiştir. Kulenin batı duvarının dışında yapılan temizlik çalışmaları esnasında zemine gömülü halde 3 tane pitos ele geçirilmiştir. Bizans dönemi sur duvarının altında kalan bu pitoslar, tahrip edilmiş haldedirler. Pitosların batı tarafında genişletilmiş Apadana'nın batı duvarının altına doğru ilerleyen ve birinci dönem Apadana'sına ait olan depo binasının batı taraftaki duvarına paralel olan taş bir temel açığa çıkarılmıştır. Yapılan sondaj çalışmalarına rağmen bu duvarın uzantısı belirlenememiştir. Bunun yanı sıra Apadana içinde in situ halde bulunan sütun kaidelerinin diplerinde küçük açmalar açılarak kontrol edilmiş ve sütun kaidelerinin ikinci evreye ait tek kullanımlık oldukları tespit edilmiştir.¹⁹⁷

Apadana alanının güney tarafında da kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Buradaki yapılaşmanın nasıl olduğunu tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışmalar esnasında yoğun yangına maruz kalmış Ortaçağ'a ait olan bir tabaka ile karşılaşmıştır. Bu alanda genişlikleri farklılık gösteren çukurlukların olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Alanda tabanın altına inildiğinde 1.50 m dolgu ve bununda altında Apadana yapılarına ait olan duvarın temelleri bulunmuştur. Alanın batı tarafında ise ilk dönem Apadana'sının güney duvarı altına doğru devam eden bir duvar temeli ile karşılaşmıştır. Bu duvar temelinin ilk dönem Apadana'sının çevresindeki yapılaşmaya ait olabileceği düşünülmektedir.¹⁹⁸

Apadana'nın güneyindeki çalışmalar önceki yıl ortaya çıkarılan yangın tabakasını daha geniş bir alanda görmek amacıyla devam ettirilmiştir. Yangın tabakasının tespit edildiği alanın kuzeyinde araştırmacılar tarafından yeni bir açma açılmıştır. Oluşturulan bu yeni alan içerisinde kerpiç kalıntıları ve Urartu Dönemi'ne ait pitos parçaları ortaya çıkarılmıştır. Alanda batı köşe D, doğu köşe B, güney köşe C ve kuzey köşe A, şeklinde isimlendirilmiştir. A harfi ile isimlendirilen alanın içerisinde ahşap tomruklar ile çevrili,

¹⁹⁶ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altuntepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3. (303-317), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Malatya, 2011, s. 305.

¹⁹⁷ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, *a.g.m.*, s. 306.

¹⁹⁸ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altuntepe Urartu Kalesi 2013 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 140-141.

orta kısmına kırma taşlar ile dolgu yapılmış olan bir döşem bulunmuştur. Bu döşemelerin işlevi henüz tespit edilememiştir. C karesinde oval şeklinde olan ve fırın olduğu düşünülen bir döşem ele geçirilmiştir. Bu döşemin etrafı kil ile çevrili haldedir. Çevresinde görülen isli halde olan kerpiç parçaları fırının kubbeli bir yapıya sahip olabileceğini düşündürmektedir. Fırının doğusu bir tarafı işlenmiş taşlar ile sınırlanmıştır. Yine bu fırının doğusunda sıkıştırılmış toprak zemin üzerinde zemini taş döşeli bir çukur saptanmıştır. Fırının yakınlarından ele geçirilen seramiklerin çoğu parlak siyah açkılı ve kazıma çizgi bezeklidir.¹⁹⁹

Altın-tepe Kalesi'ndeki çalışma alanlarından bir diğeri Apadana'nın güneyinde yer alan sur duvarlarıdır. Sur duvarı tespiti yapılan alanların resimleri çekilmiş ve plana aktarılmıştır. Kullanılan taşların farklı işçilik sergilemesi, erken dönemde iyi işlenmiş taşlardan yapılmış sur duvarlarının büyük bir deprem sonucunda yıkılmış olabileceğini düşündürmekte ve bundan sonra gelişigüzel kırılarak elde edilen taşlar ile ve yine iyi işlenmiş taşlar ile tekrar inşa edildiğini göstermektedir.²⁰⁰ Kalenin kuzeyinde sur dışı alanda da çalışmalar yapılmış ve dört farklı alanda sondajlar açılmıştır. Gerçekleştirilen çalışmalarda Bizans sur duvarının altında kalan ve batı yönüne doğru devam eden duvarın surları desteklemek amacıyla yapılmış olduğu araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Bunun dışında Geç Demir Çağı'na ait seramik parçaları ve krom bir seramik parçası ele geçirilmiştir. Alandaki çalışmalar iç sur duvarının dış yüzünü belirlenmesi yönünde devam ettirilmiştir. Kuzey taraftan batı tarafa doğru yapılan çalışmalarda iç surun devam ettiği araştırmacılar tarafından görülmüştür.²⁰¹

Batı iç suru dışındaki kazı çalışmalarında, kanalında içinde bulunduğu terasta herhangi bir mimari yapının olup olmadığı açığa kavuşturulmak istenmiştir. Bu sebeple iki tane açma açılmıştır. 1 nolu açmada kerpiç duvar kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Bazı kerpiç parçalarının üzerinde beyaz renkle yapılmış sıvanın korunduğu görülmüştür. 2 nolu açmada da yürüme zemininin 1 m aşağısında kerpiç kalıntıları ile karşılaşmıştır.

¹⁹⁹ Mehmet Karasmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (233-246), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Edirne, 2016, s. 234-237.

²⁰⁰ Karasmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 165-166.

²⁰¹ Karasmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 306-307.

Bunun dışında in sutu halde olan iki kademeli bir dibek taşı ele geçirilmiştir. Bu dibegin içinden iki kademeli yapıldığı anlaşılmaktadır.²⁰²

Batı iç suru dışındaki çalışmalarda 1 nolu açmada duvar yıkıntısının altında herhangi bir buluntu olup olmadığını anlamak için kazıya devam edilmiştir. Duvar yıkıntısı altında yangın tabakasına denk gelinmiştir. Bu yangın tabakasının açmanın doğu sınırı altında devam etmesi nedeniyle çalışma doğu tarafa çekilmiştir. Bu alanda kuzeydoğu yönüne doğru ilerleyen bir duvar açığa çıkarılmıştır. Ancak bu duvarın işlevi hakkında henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kuzey sur dışı çalışmalarına yeni bir açmada devam edilmiştir. 2010 yılında bir bölümü tespit edilen ahşap hatıl kalıntılarının tamamı açığa çıkarılmıştır. Açmanın güneybatı kenarı boyunca ilerleyen büyük ahşap hatıla dik açılı halde olan 4 tane ahşap hatıl meydana çıkarılmıştır. Ahşap hatılların kuzey tarafında yapılan çalışmalar ile en üstteki kil zeminin altında küçük çakıl taşlarının bulunduğu ve bunların altında ise büyük taşların yer aldığı anlaşılmıştır.²⁰³

Batı iç sur dışı alanındaki çalışmalara sur önündeki yapılaşmanın nasıl olduğunu anlayabilmek için 2013 yılı kazı sezonunda devam edilmiştir. Bu duvarların bir yapıya ait olmadığı ve sur duvarına destek olması amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir. Bu alan içerisinde yer alan kanalın devamını bulabilmek için çalışmalar yapılmıştır. Kanalın önünü kesen büyük taş, bu taş ile ilişkili düzenli yerleştirilmiş diğer taşlar ve oluk şeklindeki taş, burada bir fosseptik olabileceğini akla getirmektedir. Ancak devam eden kazılarda böyle bir döşemeye ait buluntu izine rastlanılmamıştır. Alanın batı tarafına doğru ortaya çıkarılan taş izlenildiğinde eşik şeklinde olan bir taşa denk gelinmiştir. İki kesme taş bloğunun yan yana getirilmesi ile meydana getirilen ilk basamaktan sonra düz taş döşemeli bir yol meydana getirilmiştir. Bu yolu kısıtlayan büyük düz taş ile tekrar basamak yerleştirilen yol taş döşeme olarak devam ettirilmiştir. Ortaçağ surunun kestiği mekânın dışında basamak ile son bulan giriş yolu başından sonuna kadar eğim göstermektedir. Giriş ve çıkış basamakları arasına bir kapı odası yerleştirilmiştir. Urartu dönemi iç kalesine ait olan bu kapının su kaynaklarına ulaşımı sağlayan geçit olduğu düşünülmektedir. Batı iç sur duvarındaki batı kapısı ortaya

²⁰² Karaosmanoğlu ve Diğerleri, “*Altın-tepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, s. 307-308.

²⁰³ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, “*Altın-tepe Urartu Kalesi 2011 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (137-146), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çorum, 2012, s. 137-138.

çıkarılınca, bu kapının dış sur duvarında karşılığının olması gerektiği düşünülmüş ve yeni bir açma açılarak çalışmalara başlanılmıştır. Batı dış sur duvarlarının yer aldığı terasta açılan açmada kuzeydoğu yönlü 5 m açıklığı olan karşılıklı taş sırasına denk gelinmiştir. Bu durumda burada bir kapı olabileceğini düşündürmüştür.²⁰⁴

Doğu iç sur dışı çalışma alanında Tahsin Özgüç kazıları esnasında belirlenen Urartu girişinin ön kısmında bir dolgu bulunmaktaydı. Kapı girişi alanındaki kötü görüntüyü yok etmek ve bu dolgunun altında herhangi bir buluntu olup olmadığını anlayabilmek amacıyla çalışmalara başlanmıştır. Dolgu alanında, ortasında oyuk olan bir taş ocak ortaya çıkarılmıştır. Taş ocağın batısında, üzerinde 7-8 tane tamir deliği bulunan tahrip olmuş bir pitosun parçaları bulunmuştur. Urartu girişi ile Ortaçağ kale girişi arasında bulunan ve Ortaçağ kalesine ait olan gözetleme kulesinin dış duvarı açığa çıkarılmıştır. Urartu dönemine ait doğu dış suru duvarlarının belirlenmesi amacıyla kilisenin batısında yapılan çalışmalarda sur duvarlarına ait olan temel taşlar saptanabilmiştir. Bu alanda 4 tane rizalit araştırmacılar tarafından meydana çıkarılmıştır. Çalışmalar esnasında 2. ve 3. rizalitler arasında bir mezar açığa çıkarılmıştır. Bu mezarın etrafının ahşap hatıl ile çevrelendiği görülmektedir. İskelet sırt üstü yatırılmış vaziyette ve yüzü kuzeybatı tarafa dönük şekilde direk toprağa gömülmüştür. Yetişkin bir insana ait olduğu düşünülen bu mezarda herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır.²⁰⁵

2014 yılı kazı sezonunda dış sur duvarları alanında çalışmalara devam edilmiştir. Araştırmacılar tarafından A açması olarak isimlendirilen alanın içinde geç dönem duvarları takip edilmiştir. Çok derine inilmeden işlenmemiş halde olan yıkıntı taşlara denk gelinmiştir. Çalışmalar neticesinde bu duvarların bir kule yapısına ait olduğu anlaşılmış ve kulenin üzerinde harçsız düzgün taşlar kullanılarak yapılan bir alana rastlanılmıştır. İçerisinde herhangi bir buluntuya rastlanılmayan bu alanın, Ortaçağ sur duvarından alınan taşlardan meydana getirilerek kullanıldığı düşünülmektedir. Bu alanın doğusunda Ortaçağ'a ait kulenin üzerinde boyalı seramik parçaları bulunmuştur. Çalışmalara bu alanın güneyinde yeni bir açma ile devam edilmiştir. Bu açmanın

²⁰⁴ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2013 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 36. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (137-152), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Gaziantep, 2014, s. 138-140.

²⁰⁵ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altın-tepe Urartu Kalesi 2011 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 138-139.

açılmasıdaki amaç Ortaçağ dış sur duvarlarının devamını açığa çıkarmaktır. Araştırmacılar tarafından B açması olarak isimlendirilen bu alanda yüzey toprağı kaldırılınca dağınık halde kerpiç bloklar ve taşlar ile karşılaşmıştır. Hiçbir mimari özellik göstermeyen bu molozun ilk dönem kazılarına ait atık toprak olabileceğı tahmin edilmektedir. Devam ettirilen çalışmalar neticesinde güney yönüne doğru ilerleyen ve Ortaçağ kulesine bağı olan harçlı duvar ile karşılaşmıştır. Duvarın hangi yönde devam ettiğini anlayabilmek amacıyla güneye doğru C açması açılmış ve bu açmada da moloz tabakasına denk gelinmiştir. Diğer alanlar da görülen düzgün ve tek sıra halindeki taşlara bu alanda da rastlanılmıştır. Ortaçağ'a ait sur duvarının takibine devam edilmiş ve D açması açılmıştır. Bu alanda molozlar kaldırıldıktan sonra harçlı sur duvarının uzantısı ortaya çıkarılmıştır. Böylece sur duvarının uzunluğu kuzey-güney doğrultusunda toplam 15.60 metreye ulaşmıştır.²⁰⁶

2016 yılı kazı sezonunda Altintepe Kalesi'nde açık hava kutsal alanının doğusunda çalışmalara devam edilmiştir. Bu alanda 2015 yılı kazılarında Tunç Çağı yapılarının izleri tespit edilmişti. Alan içerisinde ocak, işlik, seki ve direk çukuru açığa çıkarılmıştır. Bulanık ocağın Orta Tunç Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır. Tunç Çağı yapılaşmasının doğu yönüne doğru devam edip etmediğini anlamak maksadıyla kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Alandaki çalışmalar sırasında seramik ve depo kabı parçaları ele geçirilmiştir. Kazılan alanın yamaçta yer alması ve orta boylu taşlardan oluşan moloz toprağından dolayı asıl Tunç Çağı tabakasına ulaşmadan kazı çalışmaları bitmiştir.²⁰⁷

2017 yılı kazı sezonunda Tunç Çağı yerleşim alanında çalışmalara devam edilmiştir. Güney ve kuzey köşelerde yapılan çalışmalarda duvar sıvalarının oval formu olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle odanın ana formunun da oval olabileceğı düşünülmektedir. Taş duvarın yıkıntıları mekânın içine düştüğü için alanın neredeyse tamamı moloz içermektedir. Mekân içerisinde el yapımı seramiklerle birlikte yüzden fazla küçük obsidyen ve yanmış bir odun parçaları ele geçirilmiştir. Devam eden çalışmalar sırasında ezilmiş ve yanmış bir çömleğe rastlanılmıştır. Bu çömleğin boyun

²⁰⁶ Mehmet Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altintepe Urartu Kalesi 2014 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (129-146), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, s. 131-132.

²⁰⁷ Mehmet Karaosmanoğlu ve Mehmet Ali Yılmaz, "Altintepe Urartu Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 39. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3. (387-389), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017, s.388-389.

ve ağız bölümü ile kaidesinin farklı yerlerde olduğu görülmüştür. Üzerinde delik olmasından dolayı Urne zannedilmişse de içinden kül veya kemik çıkmamıştır. Bu çömleğin batı tarafında parçalanmış halde bir çömlek daha bulunmuştur. Mekânın kuzey duvarı kısmında yapılan çalışmalar sırasında büyük bir taş açığa çıkarılmıştır. Bu taşın bitişiğinde ise U formlu oval bir külhanı olan ocak ile karşılaşılmıştır. Mekânın güney tarafında ise iki kerpiç tekne, bir pişmemiş toprak çanak ve at nalı formlu fırının kalıntıları ele geçirilmiştir. Mekânın ortalarında taşlardan oluşturulmuş kaidelerde açığa çıkarılmıştır.²⁰⁸

2017 yılı kazı sezonunda çalışılan alanlardan biri de iç kale güney sur duvarı önüdür. Bitki toprağının hemen altından Bizans Dönemi'ne ait çatı kiremidi parçaları ve harçlı sur duvarı molozları görülmeye başlanmıştır. Açmanın güney tarafında ise Urartu Dönemi'ne ait pithos parçaları ele geçirilmiştir. Kuzey tarafta 0,40 m derinliğinde bir çukurluğa den gelinmiş ancak çukurun içinden iki tane taştan başka bir şey çıkmamıştır.²⁰⁹

1.2.5. Çavuştepe Kalesi

Çavuştepe Kalesi Bol Dağı silsilesinin ova düzeyinden biri 90, diğeri 110 m yükseklikteki kalker kayalık tepeler üzerine kurulmuştur. Bir yol ile birbirine bağlanan bu iki tepeden aşağı taraftakine Aşağı Kale, daha yüksekte kurulu olan doğu taraftakine ise Yukarı Kale adı verilmiştir. Yukarı Kale Bol Dağı'nın doğu masifinden 14 m genişliğinde bir kaya hendeği ile ayrılmıştır.²¹⁰ Yukarı Kale'nin çevresi surlarla çevrili olup, güney tarafında çifte sur bedeni ve aşamalı teras duvarları bulunmaktadır. Bu kale batı surunun ön tarafında ve yaklaşık olarak surdan 5–6 m daha aşağı seviyede aşağı kaleye dönük olarak, anakayanın düzeltilmesi ile oluşturulmuş genişçe bir platform olarak görülmektedir.²¹¹ (Ek 10)

Çavuştepe Kalesi kazıları Afif Erzen başkanlığında 1961-1985 yılları arasında yapılmıştır. Kale alanındaki ilk çalışmalar, kalenin giriş kısmında başlamış ve 1962 yılında da bu alandan devam edilmiştir. Bu alanda düzgün taşlardan özenle inşa edilmiş

²⁰⁸ Mehmet Karaosmanoğlu ve Mehmet Ali Yılmaz, “*Altıntepe 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 40. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (617-625), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2018, s. 618-622.

²⁰⁹ Karaosmanoğlu ve Yılmaz, “*Altıntepe 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, s. 622-623.

²¹⁰ Ümit Sivi, *Van/Çavuştepe Kalesi 2014 ve 2015 Yılları Urartu Dönemi Çanak Çömlekleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2018, s. 23.

²¹¹ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 93-94.

sur duvarları, dıştan üç tarafı temellere kadar açılmıştır. Surların özenle inşa edilmiş olması bize bu alanın önemini vurgulamaktadır. Bu surların üç taraftan çevirdiği merdiven binası ile kuzeydoğu duvarı arasında kalan alanda bazı sondaj çalışmaları yapılmıştır. Gerçekleştirilen çalışmalarda Çavuştepe’de ilk defa fresk²¹² parçaları bulunmuştur. Mavi, siyah, sarı ve kırmızı renkler ile yapılmış olan fresklerde, bitki, yaprak ve çiçek motifleri betimlenmiştir. Bunların dışında araştırmacılar tarafından iki adet bronzdan yapılmış kapı sürgü halkası ele geçirilmiştir.²¹³ Devam ettirilen kazı çalışmalarında merdivenler araştırmacılar tarafından tamamen açığa çıkarılmıştır. Basamakların işlenişi, sahanlıklar ve çeşitli ölçülerdeki yükseklik, genişlik ve uzunluklar burada tekdüzelikten kurtulan bir açık merdiven sisteminin söz konusu olduğunu göstermektedir. Sur duvarları ile irtibatı bulunması ve bazı basamakların fazla geniş ve yüksek olması burasının resmi törenlerde ve kalenin müdafaa edilmesinde kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Temelini yerli kayanın oluşturduğu bu merdiven sistemi olasıdır ki, yerli kayanın durumuna ve eğimine göre inşa edilmiş ve böylece yelpaze şeklinde bir görünüme sahip olmuştur. Çok eğimli yerli kayaya yerleştirilmiş olan bu merdiven sisteminin sağlam olarak ele geçirilmiş olması ve basit malzeme ile yapılmış olmasına rağmen güzel bir manzara sergilemesi Urartu mimarisinin başarısı olarak kabul edilmektedir.²¹⁴

Kazı ekibi 1967 yılı arkeolojik kazı sezonunda ikinci bastiyona kadar tamamen açılan kuzey sur alanının kazısını batı tarafa doğru sürdürmüş ve doğu-batı doğrultusunda olan sur bedeninin önünü kapayan kerpiç ve moloz yığını kaldırılmaya çalışmıştır. Sur bedeninden kuzeye doğru göçen bu yığının içerisinde yer yer fresko parçalarına denk gelinmiştir. Bu fresko parçaları mavi renkte olup herhangi bir desen göstermezler. Bu sezon kazı çalışmalarında doğu suru önündeki sahanın dikkatle üzerinde durulmuş ve önemli neticeler elde edilmiştir. Ortaya çıkarılan mimari kalıntılar ve küçük buluntular kalenin tahrip olmasından hemen sonra inşa edilen ve tekrar kuvvetli bir yangın ile yok olan ikinci iskâna aittir.²¹⁵

²¹² Fresk, ıslak sıva üzerine yapılan duvar resmi. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 109.

²¹³ Afif Erzen ve Diğerleri, “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu 1962”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Sayı 12-1, s. 19-20.

²¹⁴ Afif Erzen, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 22, 1965, s. 142.

²¹⁵ Mehmet Dinç, *Çavuştepe Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2021, s. 40.

1981 yılı kazı sezonunda Çavuştepe Yukarı Kale kuzey surlarında yapılan kazı çalışmaları batı-doğu doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu seneki kazı çalışmaları sonuncunda kazı ekibi iki adet bastion, bir kurtin ve başka bir kurtinin de yarından fazlasını açığa çıkarmıştır.²¹⁶

1982–83 yıllarında kuzey surunda kazı çalışmalarına devam edilmiş ve bir mekâna ait olduğu düşünülen bir giriş parçası bulunmuştur.²¹⁷

1985 yılı kazı sezonunda kuzey sur duvarları doğu-batı doğrultusunda 1983 senesinde bırakıldığı yerden kazılmaya devam edilmiş ve 85 metreye kadar açılmış olan duvarın ucuna kadar götürülerek kuzeydoğu köşesi ile birleştirilmiştir. Böylelikle kuzey sur duvarının tamamı açılmıştır. Ancak kış aylarında fazla yağın kardan dolayı molozlar yıkılmış ve bazı sur duvarları kapanmıştır. Bu yıkıntının içinde buluntu olması olasılığı göz önüne alınarak bütünüyle kaldırılması araştırmacılar tarafından uygun görülmüştür. Bu alanda buluntu olarak keramik parçaları ve tandıra denk gelinmiştir. Bunların dışında sur duvarlarının üstünde farklı bir tamire rastlanmıştır. Bu durum bize bu kalenin Urartular’dan sonrada iskân edilmiş olduğunu düşündürmektedir.²¹⁸

Çavuştepe Kalesi’nde yürütülen çalışmalardan biri de uç kale kısmıdır. Uç kalenin kuzey kanadı duvarları 1985 yılı kazı sezonunda tamamen kazılmış ve doğu yöndeki köşe ile bağlantı sağlanmıştır. Çeşitli kaya basamaklarından yararlanılarak bastionlar içeren sur duvarı güzel kesme taşlar ile inşa edilmiştir. Bu kazı sırasında araştırmacılar tarafından küçük madeni eşyalar bulunmuştur. Bunlar arasında bronz fibulalar, yüzük ve bilezikler üstü delik küçük bir boğa başı ve birkaç tane mızrak ve ok ucu bulunmaktadır. Bunların dışında güney duvarlarının iki bastion arasındaki bölümün temelini oluşturan kayalık yerde birbiri üzerine düşmüş gri ve yeşil renkte iki tane kitabe bulunmuştur. Bunların her ikisi de III. Sarduri dönemine ait depo kitabeleridir.²¹⁹ Alanda devam ettirilen kazı çalışmalarında 4 tane sondaj çalışması yapılmış ve eğimli kısımların dolgu yöntemi ile doldurulduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Açığa çıkarılan ve

²¹⁶ Dinç, *a.g.e.*, s. 108.

²¹⁷ Afif Erzen, “1982 Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, V. Kazı Sonuçları Toplantısı (147-151), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1983, s. 147; Afif Erzen, “Çavuştepe 1983 Kazısı Çalışmaları”, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı (197-212), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 1984, s. 197.

²¹⁸ Afif Erzen, “1985 Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (305-328), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1986, s. 305-306.

²¹⁹ Afif Erzen, “Van Bölgesi 1964 Kazı Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1964, s. 98.

araştırmacılar tarafından I ve II nolu alanlar şeklinde isimlendirilen odalardan I nolu odanın zemini pembemsi bir sıva ile sıvanmış izlenimini vermekte olup, orta kısmı çeşitli boyuttaki sal taşlar ile kaplanmıştır.²²⁰

Araştırmacılar tarafından uç kale bölgesinde devam ettirilen kazı çalışmalarında II nolu mekân tamamen temizlenmiş olup yuvarlak şekilde taştan iki sütun kaidesine denk gelmiştir. Kaidelerin etrafında kalas parçalarının bulunması sütunların ahşap olduğunu göstermektedir. II. mekân tamamen temizlendikten sonra zeminin pembe-bej bir sıva ile sıvandığı görülmüştür. Batı kısımda ana kayanın bir rampa gibi bırakılmış olması ve bu rampanın bittiği yerde iki basamaklı bir kerpiç merdivenin var olması, mekâna üst kattan merdiven aracılığı ile inildiği göstermekle beraber bu alanın bir depo olduğunu tamamen açıklamaktadır.²²¹ Mekânda araştırmacılar tarafından ele geçirilen buluntuların en önemlileri mavi, kırmızı, siyah ve beyaz renkli çeşitli bitki ve geometrik desenler gösteren fresklerin dışında yürür halde bir insan figürü içeren bir parçanın bulunmuş olmasıdır. Göstermiş oldukları şekillere ve motiflere bakılarak fresk parçalarının bir kısmının duvarlara, diğerlerinin ise tavana ait olduğu araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Bir diğer önemli buluntu da zemin üzerinde ikisi iç içe geçmiş yanaklı iki bronz miğfer ile geniş kısmı doğu istikametinde olan diğer bir miğferdir. Maalesef miğferler kırık ve paslanmış bir şekilde ele geçmiştir. Bu miğferlerden birinin üzerinde aslan kabartmaları bulunmaktadır. Aynı mekân içerisinde doğu duvarı dibinde ve tam zeminde yazılı tarafı toprağa gelmiş üzerinde dört satırlık çivi yazısı olan bir kitabe araştırmacılar tarafından bulunmuştur.²²²

Önü tamamen açılan uç kalenin rizalitli bir plan gösteren çift kuleli doğu burcu, içeri doğru yaptığı dikdörtgen girinti ile sur dışı yerleşime elverişli bir durum göstermektedir. İkinci yerleşimi yapanlar bu girintiden faydalanarak, kule çıkıntılarının önüne kerpiçten duvarlar örmüşler ve burasını kapalı bir mekân haline getirmişlerdir. Ayrıca bu mekânı doğu yönüne doğru devam ettirerek binalardan bir site oluşturduklarını söyleyebiliriz. Burada önemli bir husus, kalenin tahrip edilmesinden sonra meydana gelen mimari yıkıntı molozlarını düzleme işlemi yapılarak bir düzlük

²²⁰ Afif Erzen, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 23, 1966, s. 55-56.

²²¹ Erzen, “*Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı*”, s. 56.

²²² Afif Erzen, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sayı 14-1-2, Ankara, 1967, s. 141.

ortaya çıkarılmış ve bunların üzeri sıkıştırılmış kerpiç toprağı ile kaplanarak taban elde edilmiştir.²²³

Bu bina kompleksini kuzey tarafta, doğu-batı doğrultusunda bir istinat duvarı sınırlamaktadır. Bu duvar uç kalenin önündeki alanı düzleştirmek amacı ile aşamalı teras şeklinde inşa edilen platforma aittir ve kalenin mimari bir ekidir. İstinat duvarının üst aşaması kale bedeninin kuzeydeki kule çıkıntısının doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Yassı ve orta büyüklükteki taşlar ile kuru duvar şeklinde örülmüş ve arkası moloz taşlar ile doldurularak takviye yapılmıştır. Bu duvarın temelinden, doğrudan doğruya düzleştirilmiş ana kayaya oturtulduğu anlaşılmaktadır. Ortalama yüksekliği 1 m olan bu duvar batı ucundan 2 m mesafede, kuzey tarafa doğru bir çıkıntı oluşturan dik bir payanda duvarı ile takviye edilmiştir. Payanda duvarı ana kayanın eğimine uyarak kuzey tarafa doğru alçalmaktadır.²²⁴

Geçmiş yıllarda kazılmaya başlanan, uç kale ile rampalar arasındaki alanda üzerleri yassı sal taşları ile kaplanmış basit taş sandık mezar tipinde 47 adet gömü meydana çıkarılmıştır. Uzamanlar bu gömülerin ikinci ve üçüncü iskân evlerinden daha geç bir zamana ait olduğunu belirtmektedir. Geçici bir nekropol görünümü arz eden bu alan tümüyle plana geçirilmiştir. Bu alanda ele geçirilen taş baskı mühür, bronz bir kap, keramikten ayaklı bir kupa ve farklı kemik aletler dikkat çekicidir.²²⁵

Çavuştepe Kalesi'nde kazılan alanlardan biri de devlet ahır adı verilen alan olmuştur. Kaleye çıkan iki rampanın arasında büyük taşlar ile örülmüş bu alan kayaların çevirdiği geniş bir çukur şeklindedir. Kazı ekibinin alanda yaptığı sondaj çalışmaları sonucunda bulunan kalın gübre-moloz tabakası alanın günümüze kadar gelen süreçte ağıl olarak kullanılmış olduğuna işaret etmektedir. Bu alandaki çalışmaların önemli sonuçlarından birisi, kyklopik duvarı kuzey-güney doğrultusunda bölen altı üstlü bir kanalın ortaya çıkarılmasıdır. Kanalın iç ve dış ağzında taş yuvalarının bulunması kanalın gerektiğinde kapak taşları ile kapatıldığını göstermektedir. Kanalın içinden çıkan keramik parçaları kaliteli değildir. Batı taraftaki merdivenlerin giriş ile alakası

²²³ Afif Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969, Sayı 17-2, s. 77.

²²⁴ Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", s. 78.

²²⁵ Dinç, a.g.e., s. 86.

olmadığını göz önünde bulunduran uzmanlar mekânın girişinin doğu yönünde aranmasını önermektedir.²²⁶

Çavuştepe Kalesi'nde çalışılan alanlardan bir diğeri istinat duvarlı yollardır. 1974 yılı kazı sezonunda araştırmacılar bu alanda çalışmalara başlamışlardır. Bu alan uç kale ile çifte rampalar arasındaki bölgenin yaklaşık 20.00 m güneyinde, yamaçta doğu-batı doğrultusunda uzanan birbirine paralel 3 istinat duvarının oluşturduğu teraslardan meydana gelmektedir. Bu terasların varlığı geçmiş yıllarda anlaşılmış olup, bu sezon doğu tarafındaki ana kayaya oyulmuş taş yuvalarından başlayarak batıya doğru büyük bir bölümü açığa çıkarılmıştır. İstinat duvarları büyük ve yassı taşlar ile örülmüş olup, teras şeklinde uzanan yolun genişliği de topografik açıya bağlı olarak farklılık göstermektedir. Zemin sıkıştırılmış iri micirlardan oluşmaktadır. Ayrıca yer yer kerpiç ve kaldırım niteliğinde döşenmiş sal taşlarına da denk gelinmiştir. Bunların dışında teraslar arasında tektonik bakımdan istinat duvarlarını pekiştiren dikey ara destek duvarları da bulunmaktadır. Bunların bir özelliği de terasların birbirleri ile irtibatını sağlayan ara merdivenler yerine geçmeleridir. Bu anıtsal mimari sayesinde, sur trasesi dışında kalan yamaç, istinat duvarları ile değerlendirilerek bir teraslama yapılmış, doğa şartları nedeni ile meydana gelmesi beklenen toprak kaymasını ve kaybını engellemiş, bu vesile ile büyük bir saha elde edilmiştir. Ayrıca teraslardan oluşan bu yol sistemi kaleye girişin nereden olduğu sorununa çözüm getirmekte ve girişin güney taraftan olduğu fikrini desteklemektedir.²²⁷

Aşağı kalenin doğu tarafında yer alan yukarı kale 1976 yılı kazı sezonunda esaslı bir şekilde ele alınmış ve kuzeyden güneye doğru 7 adet sondaj çukuru açılmıştır. Yapılan bu sondajların hepsinde Urartu katının üzerinde, ortaçağın son zamanlarına ait olduğu düşünülen bir yerleşmeye ait, basit taş duvarlı kalıntılar tespit edilmiştir. Bunun dışında kalenin orta alanına denk gelen kare planlı bir Urartu cellası meydana çıkarılmıştır.²²⁸Yukarı Kale'nin batı tarafında yer alan platform alanı tümüyle ana kayanın işlenerek düzleştirilmesi ile oluşturulmuş olup, Urartu kaya mimarisinin orijinal

²²⁶ Dinç, *a.g.e.*, s. 35-36.

²²⁷ Afif Erzen, "Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, Sayı 23-2, s. 45-46.

²²⁸ Afif Erzen, "Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1981, Sayı 25-1, s. 40.

buluşlarından birisi olma özelliğine sahiptir. Uzmanlar bu ana kayanın işlenmesinin iki amaca yönelik yapılmış olabileceğini şöyle belirtmektedir:

1) Platformun doğu tarafında yer alan kaya masifi bir sur trasesi şeklinde işlenmiştir. Ana kayadan önemli ölçüde faydalanılarak oluşturulan bu tahkimat sisteminin benzer bir uygulamasını Van Kalesi'nde de görmek mümkündür. Ancak orada kaya masifinin kuzey ve güneye doğru doğal olarak alçalması sur tarafının tümüyle ana kayadan işlenmesine olanak tanımamıştır. Bu sebeple kuzey ve güney tarafına aşamalı temel yuvaları açılmış ve bunların üzerine inşa edilen sur trasesi yükseltilerek tamamlanmıştır.

2) Bu platform batı tarafa doğru alçalan sırt üzerinde yer alan sağlamlaştırılmış yol ile aşağı Çavuştepe Kalesi'nin kuzeyindeki çifte rampaların birleştiği giri alanına bağlanmaktadır. Platform, tahkimat sistemini, sağlamlaştırılmış yolu, giriş alanını ve çifte rampaları kontrol altında tutmaktadır. Bu yönü ile Yukarı Kale'nin batı savunma sisteminin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.²²⁹

Yukarı Kale'de platform alanının temizlenmesi işlemine devam edilmiştir. Net olmamakla beraber Yukarı Kale'nin giriş kapısının bu tarafta olduğunu düşündürecek bazı ipuçları ele geçirilmiştir. Düzleme işlemi yapılarak düzgün bir yüzey elde etmek için uğraşılan bu alanın güney kısmında yer alan kaya parçasının bir giriş kapısı tesisatı ile alakalı olması olasıdır. Son Urartu ve Ortaçağ mimarisine dair ayrıntılı bilgiye ulaşılsa da, son Urartu katının bir yangın tabakası üzerine kurulduğu bilinmektedir. Bu yangının Urartu Devleti'ne son veren İskitler'e ait olduğu, yapılan arkeolojik kazılar sonucunda anlaşılmıştır. Son Urartu ve Ortaçağ mimarisinde kullanılan malzemeler birbirlerine çok benzemektedir. Duvarlar işlenmemiş, basit ocak taşlarının çamur ile birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Son Urartu yapılarının önemli bir özelliği, açık avluların taşla döşeli olmasıdır. Ortaçağ yapılarındaki ortak özellik ise, yuvarlak planlı ve sal taşlarından yapılmış havalandırma delikleri bulunan tandırlardır.²³⁰

1980 yılı arkeolojik kazı döneminde platform alanı tamamen kazılmış ve anıtsal kaya platformu ortaya çıkarılmıştır. Bu platformun dini bir işleve sahip olup olmadığı

²²⁹ Afif Erzen, "Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1982, Sayı 25-2, s. 66.

²³⁰ Afif Erzen, "Çavuştepe 1979 Kazıları", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı (23-25)*, T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1980, s. 23-25.

belirlenemiyor olsa da Aşağı Kale'ye çıkan rampaları, güney ve kuzey ovalarından geçen yolları gözetleyebilmesi açısından stratejik bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir. Geçmiş dönem kazılarında kaya platformundan kuzeye doğru ilerleyen sur ile kuzey sur duvarının birleştiği alandan başlayarak kuzey surları kazılmaya başlanmış ve doğu istikametinde 15 m uzunluğunda bir alan ana kayaya kadar kazılmış ve bir bastiona ulaşılmıştır. Burada ana kayadan üst düzeye olan yükseklik 3 m olup 5 taş sırası ortaya çıkarılmıştır. Buradaki duvar tekniği ve stili M.Ö. 8. yüzyıl Urartu mimari özelliğini göstermektedir.²³¹

Geçmiş dönem kazı çalışmalarında Çavuştepe Kalesi'nde iki farklı iskân katı olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştı. 1979 yılı kazı çalışmaları sırasında bu iki iskân katının dışında üçüncü bir iskân katının varlığı tespit edilmiştir. Bu katlardan 1. kat Urartu, 2. kat son- Urartu, 3. kat ise Ortaçağ'a aittir. Kalenin Urartu yerleşimine ait olan 1. katı çok fazla tahrip edildiğinden kazı ekibi tarafından mimari ayrıntıların ortaya çıkarılması güç hale gelmiştir. Yukarı Kale kazıları sırasında bulunan taştan bir sütun başlığı bu bölgenin mimarlık geleneği yönünden eşsiz bir özelliğe sahiptir. Bu tür taştan sütun başlıklarının Urartular tarafından kullanıldığına dair en küçük bir bilgi bulunmamakla birlikte, son Urartu ve Ortaçağ mimari öğelerinin zayıflığı göz önüne alındığında bu başlığın yine Urartu Krallığı dönemine ait olacağı düşünülmektedir. Bu başlık dikdörtgen prizma şeklinde bir abakusa sahiptir. Bunun altında ise yumurta dizisi şeklinde bir alan yer almaktadır.²³²

Çavuştepe Kalesi'nde kazı heyeti tarafından çalışılan alanlardan bir diğeri madencilik atölyesi olduğu düşünülen mekândır. Mabedin kuzey batısında bulunan bu mekânda havalandırma deliğine sahip olan ve maden izabesinde kullanıldığı araştırmacılar tarafından anlaşılan bir fırın ve iki adet ocak ortaya çıkarılmıştır. Bu alanda yapılan incelemeler sırasında madeni cüruf parçalarına rastlanılmış olması alanın madencilik atölyesi olabileceğini düşündürmektedir. Çalışmalar sırasında yer yer yangın tabakası ile karşılaşmış olup, belirli bir plan göstermeyen düzensiz altı adet ocak bulunmuştur. Bu ocaklar Urartu zamanına ait döşemenin içine oyularak yapılmış olup, çapları 20 ile 30 cm arasında farklılık göstermektedir.²³³

²³¹ Dinç, *a.g.e.*, s. 105.

²³² Erzen, *a.g.m.*, s. 23-25.

²³³ Dinç, *a.g.e.*, s. 108.

Çalışmalar esnasında ocaklara açılan ve döşemenin altında kuzey tarafa doğru giden 20 cm büyüklüğünde havalandırma kanallarına ulaşılmıştır. Bu kanalların hava akımını sağlamak amacıyla boru vazifesi gördükleri anlaşılmıştır. Ocaklar temizlenirken yanmış tunç parçaları, maden cüruf ve pota parçaları bulunmuştur. Yangın tabakaları içerisinde odun kömürü ile karışık taş kömürü cürufuna denk gelinmesi, izabe işlemi yapılırken taş kömürünün de kullanılmış olduğunu ispat etmiştir. Çavuştepe Kalesi'ne taş kömürünün yakın bir yöre olan Gürpınar'dan getirilmiş olabileceği düşünülmektedir.²³⁴

Afif Erzen kazılarında sonra uzun süre kazılmayan Çavuştepe Kalesi'nde kazı çalışmaları 2014 yılında Rafet Çavuşoğlu başkanlığında tekrar başlamıştır. 2014 yılında kalenin saray alanı, kuzey koridoru, güney koridoru ve tapınak gibi alanlarında çalışmalar yürütülmüştür. Saray; merkezi salon, mutfak yapıları ve harem odalarından meydana gelmektedir. Merkezi salonun içinde üç tane sarnıç bulunmaktadır. Bu alanda dolgu toprak temizlendikten sonra örme taşlardan oluşan zemin açığa çıkmıştır. Çalışmalar sırasında in situ durumda bir çömlek ile çanak-çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Saraydaki mutfak yapıları iki odadan oluşmaktadır. Mutfak yapılarındaki dolgu toprak temizlenerek zemine ulaşılmıştır. Odalardan birinde bir platform bulunmaktadır. Bu platform 87 düzgün işlenmiş taşların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. Bu odada içeriye açılan bir su akıtma oluğu tespit edilmiştir. Bunun dışında ana kayaya oyulmuş bir su teknesi ve bu tekneyle bağlantılı atık su kanalı açığa çıkarılmıştır. Sarayın harem bölümünde altı tane oda bulunmaktadır. Odalardaki dolgu toprak temizlendikten sonra çalışmalara devam edilmiştir. 3 nolu oda bir koridora benzemektedir. Ayrıca bu odada tuvalet olduğu düşünülen bir bölüm açığa çıkarılmıştır. Oda içerisinde üst kata çıkan bir merdiven yapısı kazı heyeti tarafından tespit edilmiştir. 4 nolu oda diğer odalara göre daha büyüktür. 6 nolu odada ana kayaya oyulmuş bir tekne ve bu tekne ile alakalı bir su akıtma kanalı meydana çıkarılmıştır. Harem bölümüne ait odaların taban kısımlarında küçük taş kırıklarına ait izler bulunduğu

²³⁴ Afif Erzen, “Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı (155-164)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982, s. 156-157.

görülmüştür. Harem bölümündeki çalışmalar sırasında bir çift bronz küpe ile bir tane boncuk ele geçirilmiştir.²³⁵

2014 yılı kazılarına Çavuştepe Kalesi'nde çalışılan alanlardan biri de kuzey koridorudur. Bu koridor, merkezi salondan başlar ve mutfak yapılarına kadar uzanır. Bu koridor ile bağlantılı yedi tane oda ve kuzeydoğu teras ismi verilen alan bulunmaktadır. İlk beş oda aynı boyutlarda olup, benzer bir görünüm sergilemektedirler. 2, 3 ve 4 nolu odaların kuzey koridoruna açılan girişleri varken, 5 nolu odada bir giriş kısmı tespit edilememiştir. 6 nolu odanın ise kuzey koridoruna açılan iki tane giriş kısmı bulunmaktadır. Çalışma alanlarından bir diğeri de güney koridorudur. Bu koridor merkezi salondan başlayarak İrmuşini tapınağına kadar uzanmaktadır. Bu koridor ile bağlantılı 8 tane oda bulunmaktadır. Çalışmalar sırasında ilk dönem kazılarında odaların zeminine zarar verildiği ve zeminden yaklaşık 35 cm derinliğe inildiği anlaşılmıştır.²³⁶

1.2.6. Yoncatepe Kalesi

Yoncatepe Kalesi Van şehrine 9 km uzaklıkta, Van Kalesi kayalıklarının ise 15 km güneydoğusunda bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 2051 m yükseklikte olup, basık biçimli konik bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Bu kalede kazı çalışmaları 1998-2008 yılları arasında Oktay Belli başkanlığında kazı çalışmaları yapılmış olup, ilk etapta iki açmada çalışılmıştır. Ayrıca kalenin doğu yamacında sur kalıntılarını açığa çıkarabilmek amacıyla sondaj çalışmaları yapılmıştır.²³⁷

Kazı ekibinin 1998 yılındaki kazı çalışmaları sırasında E6 şeklinde adlandırılan açmada çok sayıda Erken Demir Çağı keramiği ele geçirilmiştir.²³⁸ 1999 yılı kazı sezonunda E6 açmasında kazı çalışmaları devam ettirilmiştir. 1998 yılı kazı çalışmalarında açığa çıkarılan ve E7 açmasında devam eden Erken Demir Çağı duvarına paralel olarak uzanan farklı bir duvar meydana çıkarılmıştır. Küçük bir bölümü açığa çıkarılan duvarın farklı bir açmada devam ettiği araştırmacılar tarafından görülmüştür. Odanın içine yayılmış durumda olan kumtaşı blokları kaldırıldıktan duvarın kuzey

²³⁵ Rafet Çavuşoğlu, Bilcan Gökce ve Erol Uslu, “*Van Çavuştepe Kalesi'nde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı*”, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1 (357-364), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, s. 358-360.

²³⁶ Çavuşoğlu, Gökce ve Uslu, “*Van Çavuştepe Kalesi'nde Arkeolojik Kazılar*, 2014, s. 360-362.

²³⁷ Oktay Belli ve Ersin Kavaklı, “*1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı*”, 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (435-448), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1999, s. 435.

²³⁸ Oktay Belli ve Ersin Kavaklı, *a.g.m.* s. 435-437.

kenarında iki tane pitos ele geçirilmiştir. Devam eden çalışmalar neticesinde 13 tane pitos daha ele geçirilmiştir. Büyük oranda tahrip olmuş haldeki pitosların yakınında çok sayıda çanak çömlek ve sağlam durumda testiler ele geçirilmiştir. Bu kapların pitosların içindeki sıvı içecekleri almak için kullanıldıkları düşünülmektedir. Mekânın tabanı sıkıştırılmış kilden elde edilmiş olup, duvarlarındaki kil ile yapılmış kalın sıvadan, yoğun bir yangına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Oda içerisinde ele geçirilen pitoslar ve çanak çömlekler bu alanın bir depo yapısı olduğu fikrini güçlendirmektedir. Oda tabanında görülen kül ve kömür tabakası iki katı taşıyan ahşap hatıllara aittir. İkinci katın çökmesi sonucunda oda içerisinde bulunan pitos, çanak çömlek ve testiler tahrip olmuştur. Giriş katının duvarları sal taşlarından yapılmış olup, ikinci katın duvarları ise kerpiçten yapılmıştır.²³⁹

1998 yılı kazı sezonunda kalede çalışma yapılan alanlardan biri de yine araştırmacılar tarafından E7 açması şeklinde isimlendirilen mekândır. E6 açmasında rastlanılan dağınık haldeki sal taşlarına bu açmada da rastlanılmıştır. Bu sal taşları arasında yine dağınık halde kerpiç bloklarının olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. E6 açmasında olduğu gibi bu alanda da Erken Demir Çağı keramiklerine denk gelinmiştir. Mekânda kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan bir duvar açığa çıkarılmıştır. Sal taşlarından yapılmış olan bu duvarın E7 açması içerisindeki uzunluğu 7.65 m, kalınlığı ise 1.57 santimetredir. E7 açması içinde kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu kuzeybatı sınırı tespit belirlenemeyen bir mekân da araştırmacılar tarafından meydana çıkarılmıştır. Kalede diğer bir çalışma alanı da doğu suru alanıdır. Kalenin doğu yamaçları üzerinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde kuzey-güney yönünde uzanan kale suru açığa çıkarılmıştır. Surun mevcut belirlenebilen uzunluğu 13.50 m olup, sal taşlarından inşa edilmiştir.²⁴⁰

Kaledeki kazı çalışmaları farklı açmalar açılarak devam ettirilmiştir. Daha önce açılan açmalarda açığa çıkarılan duvarların yeni açılan açmalarda da devam ettiği araştırmacılar tarafından görülmüştür. Diğer odalarda görüldüğü gibi bu odanın duvarları da kil kullanılarak sıvanmıştır.²⁴¹ Araştırmacılar tarafından F7 ismi verilen alanda bir kapı açıklığı tespit edilmiştir. Bu kapı açıklığı dikdörtgen planlı bir odaya

²³⁹ Belli ve Kavaklı, *a.g.m.*, s. 370-371.

²⁴⁰ Belli ve Kavaklı, "1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", s. 437-438.

²⁴¹ Belli ve Kavaklı, *a.g.m.*, s. 370-371.

geçışı sağlamaktadır. Devam ettirilen çalışmalar neticesinde iki kapı açıklığı daha tespit edilmiştir. Bu odanın kapı açıklığının bulunduğu taraftaki büyük odalara geçişi sağlayan bir ön giriş odası olduğu düşünülmektedir. Alan içerisinde sıva kalıntılarına, çok sayıda kerpiç döküntüsüne ve kumtaşı bloklara denk gelinmiştir. Ayrıca bunların dışında yonca ağızlı, dikey kulplu ve geniş karınlı bir testi ele geçirilmiştir.²⁴²

E7 I alanının bir depo odası olduğu önceki kazılarda anlaşılmıştı. 2000 senesi kazı sezonunda da bu mekândaki çalışmalar devam ettirilmiştir. Odanın batı duvarının ve planının tam olarak anlaşılabilmesi için kazı çalışmalarına devam edilmiş ve batı duvarı tespit edilmiştir. Böylece odanın tamamı açığa çıkarılmıştır. Toprağa gömülü halde olan pitoslar bu alanda da görülmüştür. Batı duvarının iç yüzünde de sıva izlerinin olduğu görülmüştür. Bu alandaki duvarın ölçülebilen yüksekliği 1.95 m olup, duvarların yüksekliğinin 2 metrenin üzerinde olduğu anlaşılmıştır. Odanın diğer alanlarında görülen mıcır toprak birikintileri bu alanda da görülmüştür. Yıkıntı sal taşları ve kerpiç blokları, diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da yoğun olarak görülmüştür.²⁴³

Pitoslu depo odasının doğu tarafında, bir ön giriş odası yer almaktadır. Bu odanın doğu duvarındaki bir kapı açıklığı farklı bir odaya geçişi sağlamaktadır. Bu odanın işlevi henüz tespit edilememiştir. Bu büyük oda dikdörtgen planlı olup, iki tane kapısı bulunmaktadır. Bunlardan birisi kuzey tarafa, diğeri de doğu tarafta bulunan yapılara açılmaktadır. Doğü duvarındaki kapı açıklığı daha büyük olup, doğu tarafta yer alan odalara açılan ana kapı mahiyetindedir. Kuzey kapısının tek kanatlı, doğu kapısının ise çift kanatlı olabileceği düşünülmektedir. Bu odada herhangi bir kalıntıya denk gelinmemiş olup, bu odanın doğu ve batı taraftaki odalara geçişi sağlayan bir avlu olabileceği tahmin edilmektedir.²⁴⁴

Yoncatepe Kalesi'nde çalışılan alanlardan bir diğeri araştırmacılar tarafından avlu olarak değerlendirilen mekândır. 2002 yılı kazı çalışmalarında bu alanın tabanına inilmiştir. Alanın tabanı sal taşı levhalar kullanılarak yapılmıştır. Alanın kuzey ve batı taraftaki duvarlarının diplerinde taş ve kerpiç bloklardan yapılmış sekiler açığa çıkarılmıştır. Bu sekilerin, kerpiç blokların üst üste iki sıra şeklinde yapıldığı ve üç sıva

²⁴² Belli ve Kavaklı, *a.g.m.*, s. 371.

²⁴³ Oktay Belli, "2000 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (265-274), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001, s. 266.

²⁴⁴ Oktay Belli, "2001 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (385-392), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s. 387.

aşaması geçirdiği tespit edilmiştir. Ana giriş kapısının kuzey kısmında ise sal taşlarından elde edilmiş seki uzanmaktadır. Sal taşları kullanılarak inşa edilmiş ve birleştirici madde olarak çamur harç kullanılmış olan duvarlarda krem renginde bir sıva tabakası olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Araştırmacılar, bu alanın kapalı bir avlu olabileceğini ve tabanda denk gelinen döşeme taşlarının da sütun kaidesi olabileceğini düşünmektedirler. Avlunun batı taraftaki odalarının kapı önlerinde denk gelinen döküntülerden, bu alanın yangına maruz kaldığı anlaşılmıştır. Araştırmacılar, alan içerisinde çok sayıda hatıl parçaları, taş dolgu ve ponza taşı birikintilerine denk gelmişlerdir.²⁴⁵

1.2.7. Toprakkale

Toprakkale, Van şehrinin kuzeyinde yer alan ve 1850 m yükseltiye sahip kayalık bir tepenin üstünde kurulmuştur. Kalenin güney-kuzey yönüne doğru genişliği 60–70 metre, uzunluğu ise 400 metredir. Toprakkale'nin üzerinde kurulduğu kayalığın bir boyun ile gerisinde yer alan Zimzim Dağı bloğuna bağlı olduğu görülür. Toprakkale, Van ovasına tamamıyla hâkim pozisyonda olup, savunma imkânı yönünden Van Kalesi'nden daha üstün özelliklere sahiptir. Kuzey, güney ve batı yönlerinden Van ovasına giren anayolları kontrolü altında bulundurmaktadır. Gerisinde yüksek Zimzim Dağı ve farklı dağlar bulunmasından dolayı, düşmanlar tarafından kuşatılması neredeyse imkânsızdır denilebilir.²⁴⁶

Toprakkale'deki kazı çalışmaları Afif Erzen başkanlığında 1959-1977 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. İlk etapta kazı çalışmaları kayalık alandan başlayan araştırmacılar, kayalığın güneybatı tarafında kayaya oyulmuş olan büyük bir tesis olduğunu tespit etmiş ve çalışmalarını bu alana odaklamışlardır. Alanın batı duvarı önündeki banklara bitişik halde havuza benzer bir çukur tespit edilmiştir.²⁴⁷ Çukurun kuzeybatı köşesinde üç basamaklı bir merdiven yer almakta, doğu tarafında da bir bank bulunmaktadır. Lehmann-Haupt bu havuzun Zimzim Dağı'ndan çıkan bir kaynakla beslendiğini söylemektedir. Ancak bu kaynak suyu taşıyan bir kanalın varlığı

²⁴⁵ Oktay Belli ve Mete Tozkoparan, “2002 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (351-364), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, s. 353.

²⁴⁶ Danışmaz, a.g.e., s. 100–101.

²⁴⁷ Bülent Genç, *Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi SBE., 2015, s. 120-121.

araştırmacılar tarafından henüz tespit edilememiştir. Bazı tarihçiler tarafından banyo olarak değerlendirilen bu alanın sıcaklığının yaz aylarında bile +5 derecenin üstüne çıkmaması banyo olarak kullanılmasının imkânsız olduğunu göstermektedir. Devam eden çalışmalar sonucunda bu alanın, kayalığın içinden çıkan doğal su kaynağına havuz vazifesi görmesi için yapıldığı anlaşılmıştır. Bu doğal su kaynağı, kalenin su ihtiyacını karşıladığı düşünölmektedir.²⁴⁸

Kazı raporuna göre Toprakkale’de 1976 yılı kazı çalışmalarında ele geçirilen küçük buluntu sayısı oldukça azdır. Kayaya oyulmuş küçük odanın kuzey tarafındaki sitadelin kuzey surlarında yapılan çalışmalarda iki tane tunç şerit bulunmuştur. Bunların dışında az sayıda da keramik parçası ve üzerinde motif bulunan bir pitos ele geçirilmiştir.²⁴⁹

1977 kazı döneminde Toprakkale’deki kazı çalışmalarına Haldi Tapınağı’nın kuzeydoğusundaki alanda devam edilmiştir. Çalışmalar neticesinde bu alanda kül ve kömürden oluşan yoğun bir yangın tabaksının olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Yangın tabakasının altında ise mimari kalıntı izleri yer almaktadır. Anakayanın düzeltilmesiyle elde edilen düzgün zemin üzerinde bulunan mil yatakları dikkat çekmiştir. Zemin üzerindeki çukurlar küçük ocak taşları ve mıcır ile doldurulmuş ve istenilen düzgün zemin elde edilmiştir. Yangın tabakası içinde ele geçirilen çok sayıda demir mızrak ve ok uçları, bu kalenin istila sonucunda yıkıldığına dair kanıt niteliğindedir. Bunların dışında keramik parçaları, pitos parçaları, kırmızı keramik parçaları ve yonca ağızlı bir testinin ağız kısmı araştırmacılar tarafından bulunmuştur.²⁵⁰

Bir diğer çalışma alanı da anakayanın içine oyularak elde edilmiş olan sarnıçlı mekândır. Alt bölümde yer alan ve bir havuz görünümünü oluşturan oyuntu alanı tamamen temizlenmiştir. Havuz görünümündeki kısım ocak taşları ile doldurulmuş olup, bu taşlar atılınca içerdeki nem kesilmiş ve herhangi bir su kaynağının olmadığı açıklığı kavuşmuştur. Bu çukurluk alanın kar ve yağmur suları ile dolduğu ve uzun süre kaldığı araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Daha önce Lehmann-Haupt tarafından dile

²⁴⁸ Afif Erzen, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4, 1976, s. 15-22.

²⁴⁹ Afif Erzen, *a.g.m.*, s. 25.

²⁵⁰ Afif Erzen, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 6, 1979, s. 6.

getirilen kanalın varlığına dair izlere bu sezonda da denk gelinmemiş olup, ortalama 2 km uzaklıktaki dağ kaynağının varlığı meydana çıkarılmıştır.²⁵¹

Büyük mekânın içerisinde farklı yerlerde dışa açılmış ışık menfezlerinin kenarlarında söve ve mil yatakları bulunmaktadır. Bu durum pencerelerin iç taraftan birer kapak ile kapatıldığını göstermektedir. Havuzun ve mekânın taş işçiliği göz önüne alındığında bu yapıların tamamlanmadan bırakıldığını anlaşılmaktadır. Zeminde ele geçirilen demir parçaları ve mermi kovanları, bu mekânın farklı dönemlerde farklı amaçlar doğrultusunda erzak veya malzeme deposu olarak kullanıldığını göstermektedir.²⁵²

1.2.8. Kef Kalesi

Urartu dilindeki ismi “Ziuquni Ülkesinin Haldi Kenti” anlamında olan bu kale,²⁵³ Bitlis’e bağlı Adilcevaz ilçenin 6 km kuzey tarafında olup, Van Gölü’nden 550 m yüksekte olan sarp ve volkanik bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kef Kalesi ilk olarak 1950 yıllarında yapılan araştırmalarda ismini duyurmuştur. 1956 yılında Van ve çevresinde incelemelerde bulunan Charles Burney, kalenin topografik haritasını çıkarmış ve savunulması kolay bir tepenin üzerinde kurulu olduğunu dile getirmiştir.²⁵⁴

Tepenin üzerine çıkmak neredeyse imkânsız olup, sadece kuzey taraftan yaklaşmak mümkündür. Kalenin höyük şeklinde olan kuzey tarafından güneye doğru alçalan geniş bir düzlüğe yuvarlanan kabartmalı bir taş, kalede önemli yapıların olabileceğine işaret etmektedir. Bu nedenle kazı ekibi çalışmalara bu taşın düşmüş olabileceği yer olarak tahmin edilen höyüğün güney yamacındaki alandan başlamıştır. İlk olarak A çukuru olarak adlandırılan alanda kazı çalışmalarına başlanılmış, ele geçirilen önemli buluntulardan sonra alan genişletilerek çalışmalara devam edilmiştir. Çukurda şiddetli yangın izlerine denk gelinmiştir.²⁵⁵ Bu alanda iki tane depo odası kazılmış, güneyde olan I nolu odada, üzerinde çivi yazısı bulunan pitoslar araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Odanın doğu tarafında ise bazalt blok ele geçirilmiştir. Bu bazalt bloğun üç tarafının kabartmalar ile süslü olduğu görülmüştür. Araştırmacılar taşın

²⁵¹ Afif Erzen, *a.g.m.*, s. 6-7.

²⁵² Afif Erzen, *a.g.m.*, s. 7.

²⁵³ Salvini, *a.g.e.*, s. 117.

²⁵⁴ Rıdvan Yiğit, *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi SBE., 2019, s. 38-39.

²⁵⁵ Yiğit, *a.g.e.*, s. 45.

daha yukarıdan bir yerden yuvarlanıp buraya düştüğünü düşünmektedirler. Yuvarlanmanın ve yangının etkisi ile üzerindeki süslemeler tahrip olmuş ve anlamı tam olarak anlaşılmamıştır. Ele geçirilen kabartmalı parçalarda karşılıklı iki aslan üzerinde duran kanatlı tanrı tasvirleri ve bunların arkasında paneller içinde büyük mızrak tasvirleri bulunmaktadır. Bunların üzerinde ise birkaç katlı bir yapının cephesini ifade eden pencere tasvirleri bulunmaktadır. Bu durum bize Urartuların çok sevdiği anlaşılan bina modeli tasvirinin bazalt bloğun dört tarafında olduğunu göstermektedir. Tanrı tasviri ve bina modeli tasvirinin dışında, model binanın saçak kısımlarında bir palmet²⁵⁶ motifinin iki tarafında duran ve kuyruklarından yakaladıkları tavşanları gagalarında tutan kartal tasvirleri de bulunmaktadır.²⁵⁷

Araştırmacılar, odanın batı tarafında küme veya dağınık halde taş parçalarına denk gelmişlerdir. Üzerlerinde yer alan tasvirler ilk bulunan bloğun üzerindeki tasvirler ile aynıdır. Bu taşların yine araştırmacılar tarafından B çukuru şeklinde isimlendirilen alandaki bir yapıdan yuvarlandıkları düşünülmektedir. A çukurunun kuzeyinde bulunan II nolu odada ele geçirilen bu bloklara ait parçalar bu duruma kanıt teşkil etmektedir. Blokların üzerini çeviren ve üzerinde çivi yazılı satırlar bulunan parçaların birçoğu 2 nolu odanın doğusunda ve batısında kabartmalı parçalar ile beraber ele geçirilmiştir. 2 nolu odanın bir bölümü açığa çıkarılmış ve burada pitoslara denk gelinmiştir. Bunların üzerinde de çivi yazısı bulunmaktadır. A çukurunun kuzey tarafında tepenin üzerinde 4 tane fil ayağı ortaya çıkarılmıştır. Buna benzer ayaklar Karmir-Blur Kalesi'nde Ruslar tarafından bulunmuştur. Kef Kalesi'nde benzerleri bulunan bu mimari öğelerin kalın sütunların alt kısımlarını oluşturduğu anlaşılmıştır.²⁵⁸

1965 yılı kazı sezonunda A ve B çukurlarında kazılara devam edilmiştir. Bu sezon sürdürülen kazı çalışmaları neticesinde kabartmalı bloklar ele geçirilmiştir. Böylece kabartmalı blok sayısı beşe yükselmiştir. A çukurunda ki açığa çıkarılan iki odanın da şiddetli yangına maruz kaldığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.²⁵⁹

²⁵⁶ Palmet, Antikçağ'da, cepheden işlenen palmiye bezemesi. Bkz; Tekçam, *a.g.e.*, s. 226.

²⁵⁷ Emin Bilgiç ve Baki Ögün, "1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 13-2, 1965, s. 102-103.

²⁵⁸ Bilgiç ve Ögün, *a.g.m.*, s. 103.

²⁵⁹ Emin Bilgiç ve Baki Ögün, "Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 14-1-2, 1967, s. 119.

Kef Kalesi'nde çalışılan alanlardan biri de saray yapısıdır. Saray olduğu düşünülen büyük bir mekâna ait olan depo odalarının batı tarafındaki üçüncü duvarları bulunmuş, 3 nolu odanın batı duvarında da ise bir giriş yerinin olduğu saptanmıştır. Araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda bu iki sıra halinde küp dizisi ortaya çıkarılmıştır. İki sırada 20 tane küp bulunmakta olup toplam sayıları 40 adettir. Açığa çıkarılan farklı bir depo odasında da üç dizi halinde küp sırasının başladığı tespit edilmiştir. Bunların 33 tanesi açığa çıkarılmıştır. Bunların dışında iki dizi pitos olduğu tespit edilmiş ancak bunlar açığa çıkarılamamıştır. Ele geçirilen küplerin hepsinin üzerinde çivi yazılı işaretler bulunmaktadır.²⁶⁰

1965 yılı kazı sezonunda ele geçirilen önemli buluntulardan biri kabartmalı bloklardır. Bu kabartmaların üzerinde karşılıklı duran kartallar, üç kuleli konak, iki aslan üzerinde duran iki tanrı ve bunların arkasında kuleleri teşkil eden paneller içinde mızraklar tasvir edilmiştir. Blokların üzerinde bulunan çivi yazılarından bu yapının II. Rusa tarafından inşa ettirildiği anlaşılmıştır. 1965 yılı kazı sezonunda devam ettirilen çalışmalar neticesinde 4 tane daha fil ayağı daha araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Araştırmacılar, bu fil ayaklarının sarayın üst katını veya terasını ayakta tutmuş olabileceği düşünmektedirler. Bunların kuzey tarafında üç tane oda ve kuzeybatısında bir giriş kısmı yine araştırmacılar tarafından açığa çıkarılmıştır. Fil ayaklarının bulunduğu alanın batısında kerpiçten yapılmış bir duvarın varlığı tespit edilmiş ve bir bölümü açığa çıkarılmıştır.²⁶¹

1967 yılı kazı sezonunda çalışmalar fil ayaklarının bulunduğu salonun batısı ve kuzeyindeki alanlarda devam ettirilmiştir. 1966 yılı ve daha önceki yıllarda ortaya çıkarılan krali yapının batıya doğru devam ettiği tespit edilmiştir. Fil ayaklarının bulunduğu büyük salonun batı duvarındaki kapının açıldığı oda merdiven odası olup, bu merdivenler sarayın ikinci katına ulaşım sağlamaktaydı. Merdivenin bulunduğu alanın kuzeyinde yer alan odanın içerisinde çok sayıda küpün ele geçirilmesi bu mekânın kiler odası olduğunu düşündürmektedir. Odanın içerisinde bol miktarda mutfak kapları ve in situ durumda küpler ele geçirilmiştir. Odanın güney duvarı ve kuzey duvarı üzerinde kapılar bulunmaktadır. Kuzey duvarındaki kapı bir koridora açılmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan koridor bir yandan sarayın diğer bölümlerine geçişi sağlayan

²⁶⁰ Bilgiç ve Öğün, “*Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965)*”, s. 120.

²⁶¹ Bilgiç ve Öğün, “*Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965)*”, s. 120.

geçide bağlanıyor, diğer taraftan batı yönünde yer alan ve daha batıda bulunan bir odaya açılıyordu.²⁶²

Devam eden çalışmalar neticesinde aynı oda içerisinde 8 tane fil ayağı ele geçirilmiştir. Bunlardan bazıları sağlam bir şekilde araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Odanın doğu duvarı üzerinde bulunan kapıdan başka, birisi batı duvarı üzerinde diğeri de kuzey duvarı üzerinde olan iki adet kapının varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Böylece odanın duvarlarındaki kapı sayısı üçe çıkmıştır. Çalışmalar sırasında araştırmacılar, duvarların üzerinde fresk kalıntılarının varlığını tespit etmişlerdir. Devam ettirilen çalışmalarda bu odanın güneyinde farklı bir odanın varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir.²⁶³

1972 yılı kazı sezonunda Kef Kalesi'nde saray alanında çalışmalara devam edilmiştir. Saray alanında bu yıla kadar 30 tane oda açığa çıkarılmış olup, toplam 140 tane odasının olduğu araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir.²⁶⁴ Bir plan elde edilebilmesi için sarayın batı tarafının güney ve kuzey sınırlarını belirleyen kalelerin açığa çıkarılması için araştırmacılar tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Bu alanda sarayın kerpiç duvarlarının yanlarına kaymış topraklar dozer ve greyder ile temizlenmiştir. Böylece açığa çıkarılan sarayın 30 tane odasının kuzey tarafını çeviren sur duvarı açığa çıkarılmış ve plana geçirilmiştir. Surların dış yüzlerinden temelde anakayaya oturtulmuş büyük blok taşlarla örüldüğü görülmüştür. Kazı alanında bu yıl iki tane yeni oda açığa çıkarılmıştır. Böylece açığa çıkarılan oda sayısı 32 olmuştur. Taş temeller üzerine kerpiçten inşa edilen bu odalarında içinin boşaltıldığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bu alandaki kazılarda küçük buluntulara hiç denk gelinmemiştir.²⁶⁵

1.3. TAHIL DEPOLARI

Kurulduktan sonra Doğu Anadolu coğrafyasında önemli değişikliklere imza atan Urartu Devleti, daha önce hayvancılık merkezli bir ekonomiye sahip olan bölgede tarım faaliyetlerini de yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Bu amaçla susuz kalan bölgelere su

²⁶² Emin Bilgiç ve Baki Ögün, "1967 Kef Kalesi Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 16-1, 1968, s. 45.

²⁶³ Bilgiç ve Ögün, *a.g.m.*, s. 46.

²⁶⁴ Serkan Erdoğan, "Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 36, Sayı 62, 2017, s. 35.

²⁶⁵ Emin Bilgiç ve Baki Ögün, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 21-1, 1974, s. 31-32.

ulaştırabilmek için birçok sulama kanalı ve barajlar inşa etmişlerdir. Böylece Urartu Devleti ile birlikte bölgede tarım daha yaygın şekilde yapılmaya başlanmıştır. Tarımın yaygınlaşması, tarım ürünlerinin depolanması, dağıtımı ve kullanımı gibi organizasyona yönelik faaliyetleri de beraberinde getirmiştir. Bu amaca yönelik Urartular'ın kalelerde tahıl depoları inşa ettiklerini yazıtlardan öğrenmekteyiz. Urartu Devleti'nin inşa ettiği hemen hemen her kalede tahıl depolarını görmek mümkündür. Nitekim Urartular'ın M.Ö. 7. yüzyıl kentleri C. Burney tarafından "Depo Kentleri" şeklinde tanımlanmıştır.²⁶⁶

1.3.1. Ayanis Kalesi Depo Yapıları

Van ilinin 38 km kuzey tarafında, aynı ismi taşıyan köye 500 m mesafede bulunan Ayanis Kalesi'ne bağlı dış kent alanının çevresinde tarımsal faaliyetler yapılabilmekteydi. Kalede gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında tarım ürünlerinin depolandığı depo odalarının varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiş ve elde edilen diğer bilgilerden de hareketle bu kalede bir tüketim ve denetim teşkilatının olduğu düşünülmüştür.²⁶⁷ Besin ürünlerinin depolandığı bu odalara araştırmacılar, batı tarafta bulunanlara batı depo odaları, doğu tarafta bulunanlara ise doğu depo odaları ismini vermişlerdir. Elde edilen bilgiler ışığında değerlendirmeler yapılmış ve depo odalarının tapınak deposu ve krali depo olarak iki bölümden oluştuğu ve bu amaçlar doğrultusunda kullanıldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Buldukları yerin eğimine göre inşa edilen depo yapılarının iki katlı olduğu düşünülmektedir.²⁶⁸

Depo yapılarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında, batı tarafta yer alan depo odalarında araştırmacılar tarafından ele geçirilen pitosların ağız kısımlarının mühürlenmiş olduğunu kanıtlayan bullalar bulunmuştur. Ele geçirilen çok sayıda bullanın üzerinde yer alan yazılar, pitosların kapasitesi hakkında ve Urartu Krallığı'nın kayıt sistemi hakkında mühim bilgiler vermektedir. Ele geçirilen bullardan birisinin üstünde "...*Artar ülkesinde Argiştı, arpa (?) ve buğday (?)* ..." ifadesi okunabilmiştir. Böylece Urartu Devleti'nin hâkimiyeti altında olan farklı bölgelerden vergi olarak hububat aldığını söyleyebiliriz. Batı depo odalarında araştırmacılar tarafından devam

²⁶⁶ Aylin Ümit Erdem, "Ayanis Verileri Işığında Urartu'da Tahıl Depolama", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi*, 2011, s. 83-84.

²⁶⁷ Asuman Kuru, *Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları ve Ele Geçen Buluntuların Mekânsal Dağılımı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE., 2009, s. 27.

²⁶⁸ Özgüner, *a.g.e.*, s. 98.

ettirilen çalışmalarda bir kanal ortaya çıkarılmıştır. Bu kanalın tahıl dağıtmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Açığa çıkarılan kanal ve çok sayıda bulla bulunması krali depo sisteminin varlığını göstermektedir.²⁶⁹ Batı depo odaları, tahıl deposu gibi kalenin ihtiyaçlarını karşılayan bir tüketime sahip olsa da, bunun ancak kıtlık ve savaş gibi durumlarda devreye girmiş olabileceği de düşünülmelidir.²⁷⁰

Doğu depo odalarında yapılan kazı çalışmalarında pitosların üzerinde çivi yazısı olmaması, bullaların bulunmaması ve depo odalarının tapınak ile alakalı bir konumda olması bu depoların tapınak deposu olduğunu düşündürmektedir. Ayanis Kalesi'ndeki depo alanlarında 200 tane pitos ele geçirilmiştir. Pitosların kapasitelerinin 800–1500 kg arasında olduğu hesaplanmıştır. Bundan yola çıkarak depo yapılarının kapasitelerinin 220.000 litre olabileceği düşünülmektedir.²⁷¹

1.3.2. Çavuştepe Kalesi Depo Yapıları

Van iline 26 km mesafede olan Boldağı'nın Gürpınar Ovası'ndaki burnu üzerine kurulmuş olan Çavuştepe Kalesi, ana kaya üzerine oturtulmuştur. Kale, II. Sarduri tarafından kurulmuş ve bu yüzden Sardurihinili ismi ile de anılmaktadır. Aşağı ve yukarı olmak üzere iki bölüme ayrılan Çavuştepe Kalesi'nin aşağı kalesinde yer alan İrmuşini Tapınağı'yla uç kale mimari eserleri arasında kalan yerde boyut bakımından büyük olan depo yapılarının olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Bu depo yapıları doğu-batı doğrultusunda inşa edilen kalenin aksine kuzey-güney yönlü olarak inşa edilmişlerdir. Kalede araştırmacılar tarafından yapılan ilk dönem kazı çalışmaları sırasında iki tane depo yapısı tespit edilmiştir. Her iki yapının içerisinde de araştırmacılar tarafından 100 tane pitos ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu pitoslar, sayıları ve kapasiteleri hesaplandığında kalenin tahıl kapasitesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu pitoslar karın hizalarına kadar toprağa gömülü halde bulunmuştur. Bazı pitosların üzerinde kapasiteleri ile ilgili bilgi veren çivi yazısının olduğu görülmüştür.²⁷²

Afif Erzen liderliğinde yürütülen birinci dönem kazılarında açığa çıkarılan depo yapılarının batı tarafta bulunana depo I, doğu tarafta olana depo II ismi, depo II odasının doğu tarafında kalan yapıya da depo III ismi verilmiştir. Rafet Çavuşoğlu başkanlığında

²⁶⁹ Özgüner, *a.g.e.*, s. 98-100.

²⁷⁰ Ümit Erdem, *a.g.m.*, s. 86.

²⁷¹ Özgüner, *a.g.e.*, s. 98–100.

²⁷² Özgüner, *a.g.e.*, s. 100-101.

başlayan ikinci dönem kazılarında yapının üç teras üzerine oturmuş olduğu anlaşılmıştır. Yapının kuzeydoğu taraftaki köşesinde orta kısma çıkmak amacıyla kullanıldığı anlaşılan bir merdiven açığa çıkarılmıştır. Depo III isimli yapının içinde 3 tane büyük boyutlu pitos ele geçirilmiştir. Bu pitosların içinden yanmış hatıl parçaları ve meyve çekirdekleri çıkmıştır. Orta bölmede de iki tane daha pitos ele geçirilmiştir. Depo III isimli yapının diğer depo yapılarından farklı olduğu, burasının depo yapılarından çıkarılan tahılların halka dağıtıldığı yer olduğu tahmin edilmektedir.²⁷³

Çavuştepe Kalesi ilk dönem kazıları esnasında kumtaşı bloklar üzerinde çivi yazılı depo kitabeleri araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen bu kitabelerde şunlar yazmaktadır;²⁷⁴

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.800 kapi (Ölçüsü vardır)

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.000 kapi (Ölçüsü vardır)

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 6.500 kapi (Ölçüsü vardır)

Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.400 kapi (Ölçüsü vardır)

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.000 kapi (Ölçüsü vardır)²⁷⁵

Argiştı oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 19.000 kapi (Ölçüsü vardır)²⁷⁶

Ele geçirilen bu yazıtlardan Çavuştepe Kalesi'nde büyük boyutlu depoların olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıtlar Çavuştepe Kalesi'nin krallığın depo kalesi olduğunu göstermektedir. Depo yapılarının M.Ö. 7. yüzyılda tadilat geçirmeden önce ahşap direklere sahip olmasından dolayı iki katlı oldukları düşünülmektedir. Ancak ahşap direklerin ikinci katı taşıyamayacağı düşünülürse, ikinci katın tadilattan sonra deponun ortasından örülen duvar ile sağlamlaştırıldıktan sonra inşa edildiği araştırmacılar tarafından tahmin edilmektedir.²⁷⁷

²⁷³ Özgüner, a.g.e., s. 101.

²⁷⁴ Özgüner, a.g.e., s. 100-102.

²⁷⁵ Ali M. Dinçol, "Urartäische Inschriften Aus Çavuştepe-Sardurihinili", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 21, 1978, s. 96-99.

²⁷⁶ Payne, a.g.e., s. 247.

²⁷⁷ Özgüner, a.g.e., s. 103.

2015-2016 yılları kazı sezonunda Çavuştepe Kalesi'nde çalışılan alanlardan ilki depo yapılarıdır. Depo I yapısında ilk dönem kazılarında kalan durumu görmek için biriken toprak tabakası kaldırılmış ve binanın batı duvarı boyunca uzanana bir boşluğun olduğu görülmüştür. Bu boş alanda pithos kalıntıları ele geçirilmiştir. Bu sebeple boş alanda pithos kalıntıları aranmak istenmiş ve L şeklinde bir sondaj açılmıştır. Sondaj çalışması neticesinde iki tane pithosun dip kısımlarına ulaşılmıştır. Bu alanın kuzey tarafında yapılan temizlik çalışmalarında ise 10 tane pithos ortaya çıkmıştır. Depo I yapısının kuzeyinde bir toprak bölüm bırakılmıştır. Odada bütünlüğü sağlamak için bu toprak bölüm kaldırılmış ve yanmış bir tabaka ile karşılaşılmıştır. 2016 yılında toprak bölümün kaldırılması sırasında bir döküntü tabakası kaldırılmış ve bunun çöken toprak dam olduğu düşünülmüştür. Toprak damın altında hasır kalıntıları ortaya çıkmış ve bunun altında ise bir taban açığa çıkmıştır. Kazı heyeti bu tabanı taban I şeklinde isimlendirmişlerdir. Devam eden çalışmalarda taban I'in altındaki tabakanın yeni bir tabanın üzerini örttüğü anlaşılmıştır. Taban II'nin altında da bir taban daha olduğu görülmüştür. Bu taban ve altındaki tabaka kaldırıldığında ise taban IV açığa çıkmıştır. Taban IV'ün üzerinde bir kil yığını bulunmaktadır. Bu kil yığınının altından küçük taşlar, pithos parçaları ve büyük hayvan kemikleri çıkmıştır. Bu alanda 6 tane de sütun kaidesi ele geçirilmiştir.²⁷⁸

Depo II alanındaki kazılarda, ilk dönem kazılarında 60 tane pithos açığa çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bu pithoslardan birinin içinden sütun kaidesi çıkmıştır. 2016 yılında depo I ve depo II yapılarının arasındaki duvarın kuzey ucunda kazı çalışmalarına devam edilmiştir. Amaç, iki depo yapısı arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmaktır. Duvarların birleşme yerinde bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluğun, depremde binanın kuzey duvarı çökse bile ara duvarın yıkılmaması için uygulandığı düşünülmektedir. Yine ilk dönem kazılarında açığa çıkarılmış olan ancak akıntı toprak ile üzeri kapanan depo III yapısı temizlenerek tekrar açığa çıkarılmıştır. Bu depo yapısı üç bölümden meydana gelmektedir. Çalışmalar sırasında üç tane depolama küpü ele geçirilmiştir. Bu küplerin karın hizalarından kesilmiş oldukları anlaşılmıştır. Çalışmalar neticesinde depo III yapısının teraslı bir bina olduğu ve üç mekândan oluştuğu anlaşılmıştır.²⁷⁹

²⁷⁸ Rafet Çavuşoğlu ve Diğerleri, "Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", 39. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 3. (187-199), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017, s. 188-191.

²⁷⁹ Çavuşoğlu ve Diğerleri, "Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", s. 191-193.

2016 yılı kazı sezonunda çalışma alanlarından biri de kuzey sur dibi odasıdır. Bu oda dış surun hemen dibinde bulunmaktadır. Odanın içindeki dolgu toprak temizlenince sert bir tabaka ile karşılaşmıştır. Bu tabakanın altında ise yumuşak ve nemli bir kültür toprağı ile karşılaşmıştır. Odanın güney duvarının en üst sırası sal taşlarından oluşmaktadır. Dolu toprağı tamamen kaldırılmasıyla odanın mimari özellikleri açığa çıkmıştır. Odanın, surlar inşa edilirken planlandığı düşünülmektedir. Odanın yumak bir plan gösterdiği kazı heyeti tarafından anlaşılmıştır. Odanın giriş kısmı kuzey tarafta bulunmaktadır. Odanın konumu ve ele geçirilen buluntular burasının özel bir mekân olduğunu düşündürmektedir. Çavuştepe Kalesi'ndeki çalışma alanlarından biriside yolun solunda tespit edilen su kanalı ve kaya teknesinin bulunduğu mekândır. Kanal doğudan batıya doğru uzanmakta ve tekne ile sonlanmaktadır. Teknenin kenarında iki tane delik bulunmaktadır. Bu alanın kült amaçlı bir işlevi olduğu düşünülmektedir. Çalışılan alanlarda buluntular arasında kemik ve metal objeler, bronz ve demirden ok ucu, cam boncuk, iki tane yazıtlı pithos, kuzey sur dibi odasında ezgi taşı parçaları, taş kulp parçası, hayvan kemiğı, obsidyen parçaları, bileme taşları, taş ve kemikten boncuklar, ağırşaklar, bronz külçe, kemik saç iğnesi, boğa başlı ritüel kap ve kadehler ele geçirilmiştir.²⁸⁰

1.3.3. Yukarı Anzaf Kalesi Depo Yapıları

Van-İran karayolunun güney tarafında bulunan Yukarı Anzaf Kalesi'nin Tuşpa şehrine uzaklığı 11 kilometredir. Bu kalenin Kral Menua tarafından tarımsal ürünleri depolamak amacıyla inşa ettirildiğı düşünülmektedir.²⁸¹ 1999 yılında araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında Yukarı Anzaf Kalesi'nde iki tane pitoslu depo odası tespit edilmiştir. Tespit edilen bu depo yapıları arkeologlar tarafından batıdan doğu tarafa doğru I ve II nolu oda şeklinde isimlendirilmişlerdir. Dikdörtgen bir yapı arz eden depo odası, kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Odanın güneydoğu köşesinde II nolu odaya açılan bir kapının varlığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Oda içerisinde 14 tane pitos ele geçirilmiştir. Bu pitosların hiçbirinde

²⁸⁰ Çavuşoğlu ve Diğerleri, "Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları", s. 193-195.

²⁸¹ Belli, a.g.e., s. 16.

işlevlerini ve kapasitelerini bildiren çivi yazısına denk gelinmemiştir. Ancak farklı şekillerde damga ve işaretler sayıca fazladır.²⁸²

I nolu depo yapısının doğu tarafında yeni bir oda açığa çıkarılmıştır. Bu odanın duvarları kerpiçten yapılmış ve üzeri sıvalıdır. Sıvanın üzerine beyaz ve mavi boya ile badana yapılmıştır. Odanın güneydoğu taraftaki köşesinde I nolu odaya girişi sağlayan bir kapı tespit edilmiştir. Odanın doğu duvarı üzerinde 4 tane niş olduğu tespit edilmiş ve bu nişlerin içinin beyaz boya ile boyalı olduğu görülmüştür. II nolu odanın güney duvarı üzerinde bir kapı girişi bulunmaktadır. Bu kapı güney taraftaki koridora açılmaktadır. Böylece anlaşılmıştır ki II nolu odanın hem I nolu oda ile hem de koridor ile bağlantılı bir özelliği vardır. II nolu depo odasında devam ettirilen çalışmalar neticesinde 16 tane pitos ele geçirilmiştir. Bu pitosların boyun kısmında çeşitli işaret ve damganın yanı sıra kapasitelerini bildiren çivi yazısı da bulunmaktadır. Pitosların içlerinin boş olmasının nedeni olarak, İskit saldırılarının bağ bozumundan önce yapıldığı düşünülmektedir.²⁸³

II nolu depo odasının hemen doğu tarafında III nolu depo odası ver almaktadır. Bu depo odasının da duvarları sıvalı ve beyaz boyayla badanalıdır. Odanın güney tarafında ve güneybatı tarafında iki tane ocak ele geçirilmiştir. Bu ocaklar odanın işlevi hakkında bilgiler vermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu odanın kapısı güney tarafta bulunmakta ve güney tarafta yer alan koridora açılmaktadır. III nolu oda, doğusunda yer alan 1.5 m kalınlığındaki kerpiç bir duvar ile IV nolu odadan ayrılmaktadır. Bu odada duvarların yükseklikleri eğimden dolayı farklılık göstermektedir. Bu odanın duvarları da kerpiç kullanılarak yapılmış, tabanda ise büyük boyutlu kalker taşlar kullanılmıştır. Odanın güney taraftaki duvarına 2.80 m mesafede farklı bir duvar yer almaktadır. Bu duvarın açığa çıkarılması ile ara bölmenin mutfak alanı olabileceği düşünülmektedir. Odanın batı taraftaki duvarındaysa bir tane niş bulunmaktadır. Diğer odalarda ele geçirilen nişlerde görüldüğü gibi bu nişinde içi beyaz boya ile boyanmıştır. Yine bu odanın güney duvarı üzerinde yer alan kapı açıklığı, odanın güney tarafta yer alan koridor ile bağlantılı olduğunu göstermektedir.²⁸⁴

²⁸² Oktay Belli ve Alparslan Ceylan, “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (275-286), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2001s. 276.

²⁸³ Belli ve Ceylan, “2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, s. 277-278.

²⁸⁴ Özgüner, a.g.e., s. 107-108.

IV nolu odanın doğusunda yeni bir odanın varlığı tespit edilmiştir. Bu oda, kuzey tarafındaki eğim nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuş haldedir. Odanın güneybatı duvarına bitişik 6 basamaklı bir merdiven yapısı açığa çıkarılmıştır. Merdivenin kuzey tarafında taş sıralı bir duvar tespit edilmiştir. Ancak bu duvarın işlevi henüz tam olarak anlaşılammamıştır. Kalenin koridorunda bulunan kapı açıklığının 6 km güney tarafında bulunan mekâna araştırmacılar payeli salon ismini vermişlerdir. Salonun kuzey kısmında ikişer sıra, güney kısmında ise üçer sıra pitos ele geçirilmiştir. Bu pitosların yarı yerlerine kadar toprağa gömülü oldukları görülmüştür. Bu pitosların diğer odalarda ele geçirilen pitoslardan daha küçük olduğu tespit edilmiştir.²⁸⁵ Toplam 30 tane olan pitosların arasında çanak çömleklerde bulunmuştur. Bu kapların pitosların içinden malzeme almak için kullanıldıkları düşünülmektedir.²⁸⁶

1.3.4. Yoncatepe Kalesi Depo Yapıları

Yoncatepe Kalesi, Van Kalesi'nin 15 km, Van şehrinin ise 9 km güneybatı tarafında bulunmaktadır. Kalenin yer aldığı tepenin güney tarafı bir uçurum gibi iken, batı, doğu ve kuzey tarafları çok yüksek değildir. Tepenin üzerinde bulunan saray yerleşmesi batı-doğu yönünde uzanıp, yaklaşık 2.650 metrekairelik bir alanı kaplamaktadır. Yapıların çoğunluğunun batı tarafa inşa edilmesinin sebebi, doğu tarafının dik yapıya sahip olmasıdır.²⁸⁷ Sarayın batı tarafında araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sırasında bir mimari kalıntıya rastlanılmıştır. Bu mimari kalıntı batı yönünde genişleyerek dikdörtgen planlı mimari bir yapı meydana çıkarmaktadır. Araştırmacılar tarafından E7 I ismi verilen bu oda içerisinde üç sıra halinde, omuzlarına kadar toprağa gömülü halde olan pitoslar ele geçirilmiştir. Ele geçirilen bu pitoslardan dolayı odanın bir depo olduğu düşünülmektedir. Pitosların etrafında çok sayıda testi ele geçirilmiştir. Bu yüzden pitosların içinde şarap ve yağ gibi sıvı maddelerin depolandığı düşünülmektedir. Pitoslu odanın kuzeydoğu tarafında yeni

²⁸⁵ Oktay Belli, “2005 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (413-428), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, s. 416-419.

²⁸⁶ Belli, “2006 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, s. 177.

²⁸⁷ Oktay Belli, “2007 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Kenti Kazıları”, 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (423-4448), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, s. 425.

bir oda daha bulunmuştur. Bu odanın avluya girişi sağlayan bir ön giriş odası olduğu tespit edilmiş olup, F7 III şeklinde isimlendirilmiştir.²⁸⁸

Avluya girişi sağlayan ön giriş odası bir kapı açıklığı ile büyük bir odaya bağlanmaktadır. Araştırmacılar tarafından açığa çıkarılan bu yeni odanın diğer odalara oranla çok daha geniş olduğu gözlemlenmiştir. Odanın doğu duvarına bitişik halde üç tane yan yana sıralanmış depo yapısı tespit edilmiştir. Kuzey tarafta yer alan odanın batı taraftaki duvarının üstünde bir açıklık olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Bu odanın güney ve doğu duvarlarının üstünde sekiler olduğu tespit edilmiştir. Bu sekiler kerpiçten yapılmış olup genişlikleri ortalama 40 santimetredir. Bu odanın yanında başka bir depo odası bulunmaktadır. Batı duvarının üzerinde kapı açıklığı bulunan odanın içinde kırılmış halde pitoslar ve in suti halde sepet ele geçirilmiştir.²⁸⁹

Güney tarafta bulunan oda kare planlı olup, duvarlarının genişliği farklılık göstermektedir. Batı duvarının üstünde kapı açıklığı bulunan odanın kapı boşluğunun güneyinde kumtaşı milinin olması, kapının içe doğru açıldığının tespit edilmesine yardımcı olmuştur. Odanın güney ve batı duvarları üzerine sekiler yapıldığı görülmüştür. Odanın içerisinde çok sayıda depolama kapları ve testilerin ele geçirilmesi bu odanın tamamen depo amaçlı kullanıldığını göstermiştir.²⁹⁰

Araştırmacılar tarafından devam ettirilen kazı çalışmalarında yeni bir oda bulunmuş ve bu odaya E6 I ismi verilmiştir. Odanın ortasında kare planlı bir sunak alanı tespit edilmiştir. Ateş kültü ile alakalı olduğu düşünülen bu sunak alanının varlığı depo yapısının önemini arttırmaktadır.²⁹¹ Sarayda yer alan büyük salonun kuzey tarafında bulunan kapı açıklığından kuzeydoğu depo odasına geçilmektedir. Bu odanın içerisine çeşitli yiyecek ve içecekler depolanmış olup, kapısının önüne farklı boyutlarda pitoslar yerleştirilmiştir. Giriş kapısından sonra doğu duvarı üzerinde kerpiçten oluşturulmuş bir seki yer almaktadır. Bu sekinin üstüne pitos bırakılmamış, yalnızca

²⁸⁸ Belli ve Kavaklı, *a.g.m.*, s. 370.

²⁸⁹ Oktay Belli ve Mete Tozkoparan, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (189-202), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 2004, s. 191-192.

²⁹⁰ Özgüner, *a.g.e.*, s.110-111.

²⁹¹ Belli ve Tozkoparan, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, s. 192.

köşesine bir tane pitos yerleştirilmiştir. Odanın batı taraftaki duvarı üzerinde bir niş yer almaktadır. Bu alanda sekilerin üzerine farklı boyutlarda pitoslar yerleştirilmiştir.²⁹²

Yoncatepe Kalesi'nde bulunan ve kuzeybatı tarafta yer alan depo odası kare planlıdır. Odanın kuzey, doğu ve batı duvarları üzerinde kerpiçten yapılmış sekiler yer almaktadır. Kazı çalışmaları esnasında sekilerin üzerinde ikişer sıra halinde pitoslar araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Sayıları 19 adet olan pitosların hepsi ısı yalıtımı sağlanması amacıyla ponza tabakasının içine yerleştirilmiştir. Pitosların içerisinde herhangi bir tahıl ele geçirilememiştir. Pitosların içinde tahıl olmayışı, içlerinde şarap ve susam yağı gibi sıvı maddelerin olduğunu düşündürmektedir.²⁹³

Urartu Devleti sınırları genişledikçe yeni kentler ve kaleler inşa etmişlerdir. Kazılar sırasında kalelerin yakın çevresinde bulunan sivil yerleşim alanlarında ele geçirilen buluntulardan bazı yerlerin devlet tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu yerleşimlere, sefer düzenlenen bölgelerden tehcir ettirilen insanlar yerleştirilmiş olmalıdır. Urartular hâkimiyet altına aldıkları her bölgeye kaleler inşa etmişlerdir. Urartular kuruldukları coğrafyanın bilincinde olup, coğrafi şartları inşa ettikleri mimari eserler ile kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Kaleler bunun en güzel örneğidir. Kaleler sadece askeri amaçlı kullanılmamış olup gerektiğinde halın sığındığı bir koranak, tarımsal ürünlerin saklanması için bir depo ve ticaret yollarını gözetleme gibi işlevleri bulunmaktadır. Urartular kaleleri kurarken özellikle ticaret yollarına hâkim noktaları, maden kaynaklarına yakın bölgeleri ve savunulması kolay olan bölgeleri tercih etmişlerdir. Urartular'ı ayakta tutan ve güçlü kılan yapmış oldukları kaleler olmalıdır. Önemli noktalardan biri de bazı kalelerin depo amaçlı inşa edilmiş olmasıdır. Urartular bölgede sadece hayvancılık yaparak tutunamayacaklarını anlamışlar ve tarımdan en iyi şekilde verim almaya çalışmışlardır. Tarlalardan topladıkları ürünleri de kalelerde depolamışlardır. Kazı yapan araştırmacılar tarafından ele geçirilen pithosların üzerindeki yazılar, depolama işleminin devlet kontrolünde olduğunu göstermektedir. Doğu Anadolu'nun şartları her ne kadar zor olsa da Urartular bu zorlu coğrafyaya ayak uydurmayı başarmışlar ve yaklaşık 250 yıl ayakta kalmışlardır.

²⁹² Oktay Belli ve Mete Tozkoparan, "2004 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (165-182), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 2005 s. 169.

²⁹³ Özgüner, a.g.e., s. 112.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNİ MİMARİ

2.1. TAPINAKLAR

Tarihöncesi çağlarda yaşamış birçok toplulukta olduğu gibi Urartular 'da da çok tanrılı inanç şekli görülmektedir. Urartular, inandıkları bu tanrıların hemen hemen hepsinin adına bir tapınak inşa etmişler ve tapınağın içinde tanrıların heykelini buldurmuşlardır.²⁹⁴ Urartulara ait tapınak yapılarında üç farklı plan olduğu kazı çalışmaları sonucunda anlaşılmıştır. Bunlar, kule tipli tapınaklar, standart planlı tapınaklar ve kare planlı tapınaklardır.²⁹⁵ Bu tapınakların 12 tanesi ön plana çıkmaktadır. Altın-tepe, Ayanis, Toprakkale, Anzavurtepe, Körzüt-kale, Yukarı Anzaf, Çavuş-tepe, Aşağı Kale, Yukarı Kale ve Kayalidere gibi tapınaklar Anadolu'da yer alırken; Bastam ve Werachram gibi tapınaklarda İran'ın batı bölgesinde yer almaktadır. Bu çalışmada ise, Yukarı Anzaf Kalesi Tapınağı, Ayanis Kalesi Tapınağı, Altın-tepe Kalesi Tapınağı, Çavuş-tepe Kalesi Tapınağı, Anzavurtepe Kaşesi Tapınağı ve Körzüt Kalesi Tapınağı ele alınmıştır.²⁹⁶

Devletin bağlı olduğu dini temsil eden ve tek odalı tanrı evi denilen bu tapınakların mimari özellikleri, dıştan ve içten kare planlı, köşeleri rizalitli, kalın duvarlı ve kule tipli yapılar şeklindedir. Tapınakların ölçüleri genellikle 14 m ile 10 m arasında, cellalar ise 5,5 ile 4,5 m arasında değişiklik göstermektedir. Cellaya girişler üç çerçeve söveli bir giriş ve devamında koridorla sağlanmaktadır.²⁹⁷ Cellanın içerisinde pencere bulunmamaktadır. Bu mekâna ışık girişi sadece koridorun sonundaki ahşap kapıların açılması ile sağlanmıştır. Genellikle cellanın arka duvarına yakın bir heykel kaidesi bulunmaktadır. Bu heykel muhtemelen tapınağın adandığı tanrıya ait heykelidir. Tapınakların çatısının piramidal ya da düz bir çatı ile örtüldüğü görülmektedir.²⁹⁸

Tapınakların önünde farklı şekilde planlanmış avlular ve dini merasimlerde kullanılmak çeşitli yapılar yer almaktadır. Toprakkale'de yapılan kazılar sonucunda

²⁹⁴ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBÜTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1998, s. 248.

²⁹⁵ Ünsal, *a.g.e.*, s. 199.

²⁹⁶ Hüseyin Toprak, *Altın-tepe Urartu Tapınağı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 2009, s. 20.

²⁹⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 20.

²⁹⁸ Çağatay Yücel, *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi SBE., 2010, s. 8-9.

kurban edilen hayvanların kanlarını akıtmak için yapılan sunak ve bir kanal ortaya çıkarılmıştır. Urartular'da taş ustalığı gelişmiş bir düzeye ulaşmış ve bu ustalıkları tapınak mimarisine de yansımıştır. Tapınaklar genellikle iki ve üç sıra taş işle yükseltilmiş ve bunların üzerine kerpiç duvarlar inşa edilmiştir. Urartular tapınakları inşa ederken taş işçiliğine büyük önem göstermişler ve taşların çıkıntılı olan taraflarını zımparalama yöntemi ile düzgünleştirmişlerdir. Planlamaları ölçülü olmuş ve rizalit çıkıntıları birbirlerine denk gelecek şekilde yapılmıştır. Urartu tapınaklarının dikkat çekici bir başka özelliği de, tapınaklarda yön birliğinin bulunmamasıdır. Her tapınağın girişi farklı bir yöne gelecek şekilde inşa edilmiştir. Urartular'ın inşa ettikleri bu tapınak mimarisinin Doğu Anadolu'ya nereden getirildiği bilinmemektedir. Tapınaklardaki benzerliğe bakılırsa hepsinin kökenin aynı olduğu düşünülmektedir. Gelişmiş düzeyde yapılan ilk tapınağı Patnos Anzavurtepe'de görmekteyiz. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda Urartulara ait ikinci tip bir tapınak modelinin olduğu ortaya çıkmıştır. Arinberd denilen bu tapınakların planı kare şeklinde olmayıp, dikdörtgen şeklindedir. Ele geçen yazıtlara göre bu tapınak Kral I. Arğişti tarafından inşa ettirilerek Tanrı İvarşa'ya adanmıştır.²⁹⁹

Urartu Krallığı ve Asur İmparatorluğu sık sık karşı karşıya gelse de iki devlet arasındaki kültürel ilişkilerin Urartular'ın henüz devlet olmadığı, farklı boylar halinde yaşadığı Nairi toplulukları döneminde başlamıştır. Urartular bir devlet haline gelince kültürel etkileşim özellikle Yukarı Dicle Bölgesi'nde artmış ve Urartulu krallar devletleşme sürecinde Asur İmparatorluğunu örnek almışlardır. Bu kültürel etkileşimi tapınak mimarisinde görmemiz mümkündür. Asur İmparatorluğunda sitadel alanının içine inşa edilen tapınak, Urartular'da da sitadel içine inşa edilmeye başlanmıştır. Ayrıca her iki topluluğunda baş tanrılarına yüklediği misyon hemen hemen aynıdır.³⁰⁰

2.1.1. Yukarı Anzaf Tapınağı

Aşağı ve Yukarı Anzaf yerleşimleri Urartulara başkentlik yapmış olan Tuşpa kentinin 11 m kuzeydoğu tarafında, Türkiye-İran karayolu ve demiryolunun hemen yanında yer almaktadır. Bu bölgedeki mimari kalıntılar 1991 yılında Oktay Belli başkanlığında başlatılan kazı çalışmaları sonucunda bulunmuştur. Bu bölgede deniz

²⁹⁹ Toprak, *a.g.e.*, s. 20-22.

³⁰⁰ Genç, *a.g.e.*, s. 436-443.

düzeyinden 1995 m yüksekte ve güney kesimde yer alan tapınak tanrı Haldi adına inşa ettirilmiştir.³⁰¹ (Ek 11)

Kare planlı olan tapınağın köşeleri rızalittlidir. Tapınağın taban kısmı, ana kayanın düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Köşe duvarları üzerine yazılmış olan inşa yazıtlarına bakılırsa Urartu tapınaklarının en eskisidir.³⁰² Tapınağın kuzey ve kuzeybatı duvarları, orta çağda bu bölgede yaşayan insanların ev olarak kullanmasından dolayı temellerine kadar tahrip edilmiş durumdadır.³⁰³ Tahribata uğrayan tapınağın sadece doğu duvarı sağlam kalabilmiştir. Doğru duvarının kuzey köşesinde bir yazı olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Metin 6 satırdan oluşmaktadır ve kaybolmaması için, duvarın doğu yüzünde iki kez, kuzey yüzünde ise bir kez tekrar edilmiştir. İlgili metnin tercümesi şöyledir.³⁰⁴

“Haldi'nin gücü sayesinde İspuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi.”³⁰⁵

Tapınağın doğu duvarını oluşturan blok duvar taşları arasında dikey olarak çakılı ve in situ durumda bulunan demirden yapılmış küçük bir murç yer almaktadır. Bu murcun baş kısmı mantar görünümündedir. Tapınağın batı kısmında bulunan avlu odalara ana kayanın oyulması yöntemi ile açılan uzun koridorlardan girilmektedir. Odaların bulunduğu alana doğru genişleyen koridor, kalker taş türünden oluşan kayalığın oyulması ile elde edilmiş olup, 9,5 m uzunluğundadır. Elde edilen bu koridordan doğuda tapınak mekânına geçişi sağlayan birinci kapının bronz levhalar ile kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır. Burada ki küçük odada bulunan ve Tanrı Haldi'ye adandığı düşünülen bronz ve demirden yapılmış olan çeşitli eşyaların bir yangın sırasında eriyerek şekillerinin değiştiği öne sürülmektedir.³⁰⁶

Kaya koridorundan doğru tarafa doğru gidildiğinde birbiriyle irtibatlı küçük mekânlardan sonra tapınağın batı avlusuna girişi sağlayan küçük bir odada ahşaptan

³⁰¹ Oktay Belli, “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I (441-468), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992, s. 444.

³⁰² Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri”, *Anadolu'nun Arkeoloji Atlası Arkeoatlas Dergisi*, KKTC, 2011, s. 447.

³⁰³ Belli, “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, s. 444-448.

³⁰⁴ Mehmet Cüneyt Ancın, *Urartu Dini Mimarisi; Kara Cellalı Tapınak Kompleksleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE., 2011, s. 33.

³⁰⁵ Payne, *a.g.e.*, s. 98.

³⁰⁶ Ancın, *a.g.e.*, s. 33-34.

yapılmış kapı ve direklerin yanması ile burada yer alan birçok bronz eşya ve silahlar eriyerek kül noktasına gelmişler ve daha sonra birbirine kaynamışlardır. Kaynamış olan bu eşyaların incelenmesi ile at koşum takımı, zırh, disk ve kalkana ait oldukları araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Cürufişan bronzların bazılarını da birbiri içine geçen bilezik biçimli adak halkaları oluşturmaktadır. Toplamda 8 parça olduğu anlaşılan bronz halkaların tapınak avlusuna girişi sağlayan kapıya bir zincir gibi asıldıkları düşünülmektedir. Temizlik çalışmaları sonucunda halkaların üzerinde çivi yazısı olduğu anlaşılmıştır. Halkaların ikisinde ikişer satır, diğer ikisinde üçer satır, bir tanesinde ise dört satır bulunmaktadır. Dört satırın yazılı olduğu halka diğer halkalara oranla daha çok tahrip olmuştur. Aynı içeriğe sahip olan yazıtlarda kısaca şunlar yer almaktadır.³⁰⁷

“Sarduri oğlu İspuini, İspuini oğlu Minua ve Minua oğlu İnuspua, Amusa Şehrinin ülkesini ele geçirdikleri zaman efendi Tanrı Haldi’ye sundular.”³⁰⁸

Bu yazıttan anlaşıldığı üzere Kral İspuini’nin oğlu Menua ve torunu İnuspua ile birlikte ortak yönetimlerinden söz edilmektedir. Bu yazıt sayesinde ilk defa Urartu Devleti’ndeki üçlü yönetimin siyasal süreci hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Tapınağın avlusunda bulunan ve tam sağlam olmayan bir bronz kalkanda önemli bulgulardan birisidir. Bu bronz kalkan Tanrı Haldi’ye adanmış olup, üzerinde betimlenen tanrıların, Mehr Kapı’sında anlatılan tanrıları yansıttığı anlaşılmaktadır. Anzaf Kalkanı üzerine betimlenen resimler Urartulu halkların tanrılarına yaptıkları tapınımı ispat etmektedir. Tanrıların şekilleri ve silahları hakkında bilgi veren kalkan parçası üzerinde bulunan tanrılar alayı Urartu dini için büyük önem arz etmektedir.³⁰⁹

2.1.2. Ayanis Kalesi Tapınağı

Ayanis Kalesi, Van şehrinin 32 km kuzey tarafında yer alan ve aynı ismi taşıyan köyün kuzeyinde bulunur ve Ağartı ismi ile de bilinmektedir.³¹⁰ Bu yerleşim yerinin ismi yazıtlarda, “Rusahinili Eiduru-Kai” şeklinde, yani “Süphan önünde yer alan Rusa’nın şehri” olarak geçmektedir.³¹¹ Üzerinde inşa edildiği tepe, doğudan batıya 400 m, kuzeyden güneye 150 m ölçülerindedir. Bu tepenin, Van Gölü’ne göre yükseltisi ise

³⁰⁷ Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı, 1992”, s. 417-429.

³⁰⁸ Payne, a.g.e., s. 59.

³⁰⁹ Ancın, a.g.e., s. 35-36.

³¹⁰ Ali Narçın, *Urartu Doğunun Güneşi*, Parola Yayınları, İstanbul, 2017, s. 72.

³¹¹ Ancın, a.g.e., s. 63.

250 metredir.³¹² II. Rusa döneminde inşa ettirilen kalelerden birisi olup, yerleşim alanı kayalık bir alan üzerinde yer almaktadır.³¹³ Ayanis Kalesi'nde kazı çalışmaları 1989 yılında başlatılmış olup, günümüzde de kazı çalışmalarına devam edilmektedir. Günümüze kadar yapılan kazı çalışmalarında Ayanis Kalesi'nin yalnızca %10'u açığa çıkarılabilmıştır.³¹⁴

1998 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi'nin tapınak bölümünde çalışmalara başlanılmıştır. Bir susi tapınağı olan ve tanrı Haldi adına inşa edilen tapınağın ön cephesini süsleyen yazıtlı ilk bazalt bloklar araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Yazıtlı bloklar cellaya giden koridorun her iki yanında bulunmaktadır. Tapınağın batıya bakan cephesinde büyük boyutlu ve Tanrı Haldi'ye ithaf edilmiş çiviler bulunmuştur.³¹⁵ 10 tane payenin taşıdığı ve yarı açık mekânlardan oluşan tapınak, kare planlıdır. Mekâna girişi, alanın kuzeydoğu köşesinde yer alan bir kapı sağlamaktadır. Bu kapının iki kenarında yer alan disklerin üstünde bulunan yazıda tapınağı II. Rusa'nın inşa ettirdiği ve tanrı Haldi'ye hediye ettiği yazmaktadır.³¹⁶ İlgili yazıtta şunlar yazmaktadır:

“Argiştı oğlu Rusa bu susi'yi kendisine efendi olan Tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Rusahinili Eidurukai Şehri'nde bir Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılamamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman, ataların atanmış tahtına çıktım... Bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından, Argiştı oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret Şurili Ülkesi ve Biainili Ülkesi için verilsin.”

“Rusa der ki: Haldi kapısı tarafından gerçekten güç olsun, gerçekten... olsun. Yeni yapılar olduğu zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa ve iki koyun, tanrı Teişeba'ya bir koyun, tanrı Şivini'ye bir koyun, tanrıça Arubaini'ye bir inek, tanrı Hutini'ye bir koyun, XXX'e bir koyun, Haldi silahlarına bir koyun, Haldi kapısına bir koyun, tanrı Eiduru'ya bir koyun, tanrıça Baba'ya bir koyun, tanrıça Adiya'ya bir koyun, tanrıça Sardi'ya bir koyun, tanrıça Inuani'ye bir koyun, tanrıça Aia'ya bir koyun, tanrıça Tuşpuni'ye bir koyun, tanrıça Inauni'ye ikinci kere bir koyun, Haldi kapısına iki koyun ve hanımefendi tanrıçalara iki koyun kurban edilsin.”

³¹² Altan Çilingiroğlu, “Van Ayanis Kalesi Kazıları”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (201-207), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1990, s. 201.

³¹³ Arslan, *a.g.e.*, s. 32.

³¹⁴ Mehmet Işıklı ve Diğerleri, “Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2015, Sayı 35, s. 80.

³¹⁵ Çilingiroğlu ve Sağlamtimur, “Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları, 1997”, s. 529.

³¹⁶ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri”, *Anadolu Arkeolojisi'ne Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar*, İstanbul 2006, s. 75.

“Rusa der ki: Tanrı Haldi, Haldi kapısını... Haldi kapısı tarafından... yapılması gerek. (Törenler) yapıldığı zaman tanrı Haldi’ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi’ye bir boğa ve tanrıça Arubaini’ye bir inek kurban edilsin. Haldi tapınağının... izlendiği zaman tanrı Haldi’ye bir oğlak kesilsin...

Rusa der ki: Buradan...

Rusa der ki: Görkemli silahları, Haldi kapısının saf silahlarını her kim alırsa, bir taş yerleştirsinler; kalkanı, silahları, ahşap objeleri veya boynuzları her kim... ederse... yapsınlar, çorak yeri yaksınlar. Saf olan şeyleri... binasına yerleştirsinler.

Rusa der ki: Rusa’nın evine her ne girdiyse ...Rusahinili Eidurukai Şehri’nde, Rusa’nın evinde hiç yenmeyen ...

Argiştı oğlu Rusa der ki: düşman ülkelerinden erkek, kadın ve büyükbaş hayvan getirdim. Aşşur ülkesi’nden, Targuni Ülkesi’nden, Etiuni Ülkesi’nden, Tablani Ülkesi’nden, Qainaru Ülkesi’nden, Hate Ülkesi’nden, Muški Ülkesi’nden ve Şiluhuni Ülkesi’nden. İnsan kullanarak o kaleyi ve yerleşmeyi yaptırdım. Kaleyi ... yaptım. O kaleyi ben planladım. Kimse ... etmesin. Bu buyrukların hiçbirine karşı koyulmasın.

Argiştı oğlu Rusa der ki: Tanrı Haldi bana mutluluk, savaşta güç ve erkeklik gücü verdi. Tanrı Haldi sayesinde bu işleri yapabildim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğü sayesinde Argiştı oğlu Rusa güçlü kral, büyük kral, Şurili Ülkesi’nin kralı, Biainili Ülkesi’nin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri’nin kahramanıdır.

Tanrı Haldi’nin buyruğu ile Argiştı oğlu Rusa der ki: Bu yerde bulunan (sonradan gelen) bir kral ... etmesin. Ben dedim ve ben yaptım.

Argiştı oğlu Rusa der ki: Haldi kapısındaki bu yazıtı her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse her kim saklarsa, her kim yerinden sökerse, her kim “ben yaptım” derse, ister Biainili Ülkesi’(nden) ister düşman ülkesi(nden olsun) veya her kim adımı tahrip ederse ve kendi adını koyarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar, onu, ismini, soyunu ve sopunu güneşin ışığından yoksun etsinler ...”³¹⁷

Tapınak içinde araştırmacılar tarafından açığa çıkarılan en önemli yapı cella yapısıdır. Cella 2,10 cm uzunluğunda bir koridor ile girilir. Koridorun bitiminde yer alan ve ahşap bir kapı ile girilen iç odanın tabanı alabaster taş plaklar ile kaplıdır.³¹⁸ İç duvarları çevreleyen bazalt taşların ön yüzü oyulmuş ve içleri birçok hayvan, bitki ve tanrı motifleri ile bezenmiştir.³¹⁹ Fakat yapılan bezemelerin ve tapınak duvarlarının birçoğu ortaçağ insanı tarafından tahrip edilmiştir. Büyük bir ihtimalle kalenin

³¹⁷ Payne, a.g.e., s. 295-297.

³¹⁸ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi”, *Kemalettin Köroğlu*, Erkan Konyar (Ed.), Urartu Doğuda Değişim (338-360), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.346.

³¹⁹ Altan Çilingiroğlu, “Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı”, *Arkeoatlas Tarih Öncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası, Doğa Koleji*, No 2011/1, KKTC 2011, s. 437.

kullanılmaması fırsat bilerek güney taraftaki duvarı tahrip edilmiş ve cellanın içine girilmiştir.³²⁰

Cella yapısının karşısında alabaster taşından yapılmış ve üzerinde çeşitli motiflerin yer aldığı bir platform bulunmaktadır. Tanrı tahtının veya heykelinin konulduğu sanılan platform doğu duvarına bitişik bir haldedir. Platformun üst yüzeyi çeşitli fantastik yaratıklar ile süslenmiş ve bu motifler taşın üstüne oyma yönetimi ile çizilerek işlenmiştir. Bu özelliğe diğer tapınaklarda rastlanılmaması sebebiyle, bu özellik Ayanis Kalesi Tapınağı'nın önemini arttırmaktadır. Cellanın kazıları esnasında araştırmacılar az sayıda hatıl kalıntısına denk gelmişlerdir. Hatıl kalıntılarının bulunamaması tahribatın boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Ahşap kapının eşik taşlarının dahi sökülmesi kapının tahribat sırasında zorlandığını kanıtlamaktadır. Ayanis Kalesi tapınağını günümüze ulaşan en önemli örneklerden birisi olmasını sağlayan ve diğer tapınaklardan ayıran özelliği ünik süslemelere ve uzun yazıtlara sahip olmasıdır. Cella içinde temizlik çalışmaları yapılırken kalkanlara, miğferlere ve bronz sadaklara denk gelinmiştir. Sadakların içinin ok ile değil de “gariz” ismi verilen bir tür tohum ile dolu olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür.³²¹

Tapınak içindeki çalışma alanlarından biri de depo yapılarıdır. Depo odalarında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda mızrak uçları, miğfer parçaları, demir çiviler ve bronz bir kalkana ait parçalar araştırmacılar tarafından ele geçirilmiştir. Urartu inancına bağlı gerçekleştirilen kutlamalar hakkında bizlere bilgi veren bu buluntuların ele geçirilmesi tapınak kompleksinin önemini ortaya koymaktadır.³²² Bunların dışında payenin kuzeyinde içinde yanmış tohumların bulunduğu hasır bir sepete ait izler de görülmüştür.³²³

Araştırmacılar tarafından devam ettirilen kazı çalışmaları sırasında 4 nolu mekân şeklinde isimlendirilen alanın kuzey duvarının altında bir kanal açığa çıkarılmıştır. Bu kanal kalenin artık sularının dışarı aktarılmasını sağlamaktadır. Bunun dışında aynı mekân içerisinde 9 tane bronz kalkan ve 4 tane bronz miğfer ele geçirilmiştir. bronz kalkanın üzerine boğa ve aslan motiflerinin kazıma yoluyla işlendiği ve üzerinin kalay

³²⁰ Çilingiroğlu ve Derin, “*Ayanis Kalesi Kazıları 1998*”, s. 398.

³²¹ Çilingiroğlu ve Derin, “*Ayanis Kalesi Kazıları 1998*”, s. 398-399.

³²² Ancin, *a.g.e.*, s. 68.

³²³ Çilingiroğlu, Abay ve Derin, *a.g.m.*, s. 288.

ile kaplandığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir³²⁴ Buluntuların hemen hemen hepsi Argiştî oğlu Rusa'nın ismini içeren adak yazıtına sahiptir. Yalnızca bir miğferin üzerinde bir çivi yazısı olup, II. Argiştî'ye ait olduğunu belirtmektedir.³²⁵ Açığa çıkarılan buluntulardan anlaşılacağı üzere tapınağın kuzey ve güney kısmında bulunan odalar tapınağa ait adak eşyalarının bırakıldığı odalar olmalıdır. 4 nolu mekânda bronz kalkanların ortaya çıkarılması, bu odanın daha çok kalkanların bırakıldığı oda olduğunu düşündürmektedir.³²⁶

2013 yılı kazı sezonunda tapınak alanındaki çalışmalara payeli salon ve çekirdek tapınak denilen alanda devam edilmiştir. Kazı heyeti payeli salonda yoğun bir yangın izi ile karşılaşmıştır. Bu alanda sağlam olan andezit taş parçalarını yerlerine yapıştırma ve duvarları sıvama işlemi yapılmıştır. Duvarlar toprak, su ve samandan oluşan bir karışım ile sıvanmıştır. Çekirdek tapınak denilen alanda da benzer çalışmalar yapılmıştır.³²⁷ 2014 yılı kazı sezonunda tapınak alanında yapılan çalışmaların temelini kerpiç mimarinin sıvanma işlemi oluşturmuştur. Doğu Anadolu'nun zorlu iklim şartlarına dayanamayan kerpiç duvarların iki üç yılda bir sıvanması gerekmektedir. Sıvama işleminden sonra yeşil kil ile perdahlama yöntemi uygulanmıştır.³²⁸ 2015 yılı kazı çalışmalarında tapınak alanında 32 tane su mermerinin varlığı tespit edilmiştir. Bunun dışında altın rozetler, bezemeli taşlar, kireçtaşından yapılmış koçbaşı heykeli, boncuk ve mozaik parçaları, çeşitli metal objeler gibi buluntular ele geçirilmiştir.³²⁹

2016 yılı kazı sezonunda A, B, C şeklinde isimlendirilen üç farklı alanda çalışmalar yürütülmüştür. A açmasındaki çalışmalarda Ortaçağ kalıntlarına denk gelinmiştir. Ortaçağ kalıntılarının kaldırılmasından sonra doğu-batı yönünde uzanan kerpiç hattı açığa çıkarılmıştır. Devam eden çalışmalarda kuzey-güney yönlü uzanan bir duvar tespit edilmiştir. Alanın zemin kısmında görülen iki farklı sıva mekânın tadilat gördüğünü açıklamaktadır. Bu alanda altın parçaları, su mermerleri, seramik parçaları, bullalar, bronz ve demir obje ve cüruflar ele geçirilmiştir. B açmasında yürütülen çalışmaların amacı kuzey-yönünde uzanan duvarı açığa çıkarmak ve payeli salona açılacak bir kapı girişi bulabilmektir. Bu alanda da Ortaçağ duvarlarına denk

³²⁴ Çilingiroğlu ve Sağlamtimur, “*Van-Ayanis Kalesi 2001 Yılı Çalışmaları*”, s. 465-466.

³²⁵ Çilingiroğlu, “*Ayanis Kalesi*”, s. 350.

³²⁶ Çilingiroğlu ve Sağlamtimur, “*Van-Ayanis Kalesi 2001 Yılı Çalışmaları*”, s. 465-466.

³²⁷ Çilingiroğlu ve Işıklı, “*2013 Yılı Ayanis Kalesi Koruma ve Onarım Çalışmaları*”, s. 232-235.

³²⁸ Işıklı ve Özdemir, “*2014 Yılı Ayanis Kalesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları*”, s. 276.

³²⁹ Işıklı, Öztürk ve Parıltı, “*Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, s. 589.

gelinmiştir. Mekânın güney tarafında yer alan kerpiçlerin podyumlu salonun doğu duvarına ait olduğu anlaşılmıştır. Bu alandaki çalışmalar sırasında altın parçaları, mozaik parçaları, bezemeli taş objeler ve bronz objeler ele geçirilmiştir. C açması şeklinde isimlendirilen alan tapınak cellasının doğu tarafında bulunmaktadır. Kazı heyeti bu alanda da Ortaçağ tabakasına ait mimari kalıntılar ile karşılaşmıştır. Devam eden çalışmalarda kerpiç duvar ve güney tarafta bir odaya açıldığı düşünülen kapı açıklığı açığa çıkarılmıştır. Bu mekânda kazı heyeti tarafından tespit edilen su mermeri bloklarının bir platforma ait olduğu anlaşılmıştır. Platforma ait kerpiç duvarın bitişiğinde tek sıra halinde dizilmiş 41 tane mozaik tespit edilmiştir. Platform alanında kireçtaşı halkalar, altın plakalar, metal boncuklar, yanmış kumaş kalıntısı ve bir tane altın rozet ele geçirilmiştir. Kazı çalışmalarına platformun güney duvarının diğer tarafında devam edilmiştir. Buradaki çalışmaların amacı bu alanın tapınak ile bağlantısını açığa çıkarmaktır. Bu mekânda da yoğun yangın izlerine denk gelinmiştir. Bu alanda ele geçirilen buluntular arasında, bulla, altın rozetler, kireçtaşı objeler, bezemeli su mermeri parçaları, yoğun boncuk buluntusu, oyma motifli taş kap ve altın parçaları bulunmaktadır.³³⁰

2017 kazı sezonunda tapınak alanındaki çalışmalara 2016 yılında bir kısmı açığa çıkarılan oda da devam edilmiştir. Odanın doğu taraftaki duvarında yoğun yangın izlerine denk gelinmiştir. Devam eden seviye inme çalışmalarında duvar olduğu düşünülen kerpiç kalıntılar ile karşılaşmıştır. Bu kerpiç hat takip edilerek mekânın batı duvarı meydana çıkarılmıştır. İlerleyen çalışmalarda mekânın kuzey duvarı da meydana çıkarılmıştır. Böylece mimari yapı açığa çıkarılmıştır. Bu oda da bulla parçaları, altın rozetler, altın parçaları, altın başlı çiviler, tanımlanamayan bronz parçaları, kemik parçaları, seramik parçaları, taş kap parçaları ve bezemeli su mermeri parçaları ele geçirilen buluntulardır. Kazı heyeti çalışmalara D açmasında devam etmiştir. D açması 2016 yılında çalışılan B açmasının kuzeyinde bulunmaktadır. Çalışmalara mekânın kuzeyinde başlanmıştır. Kuzeyden güneye doğru uzanan farklı bir toprak yapısı ile karşılaşmıştır. Daha sonra bu toprağın döküntü kerpiç olduğu anlaşılmıştır. Çalışmalar neticesinde meydana çıkarılan duvarın, doğu magazinlerin kuzeybatısına ve podyumlu

³³⁰ Işıklı, Aras ve Aras, “*Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, s. 264-268.

salonun kuzeydoğusuna ait ortak bir duvar olduğu kazı heyeti tarafından tespit edilmiştir.³³¹

2018 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi tapınak alanında E açmasında çalışmalara devam edilmiş, alan geniş olduğu için E-27 ve E-28 şeklinde isimlendirilen gridlere ayrılmıştır. E-28 giridinde Ortaçağ tabakası kaldırıldıktan sonra bir duvarın varlığı tespit edilmiştir. E-27 giridinde ise tapınağı çevreleyen doğu taraftaki duvarın doğuya yönüne dönüş yaptığı görülmüştür. Her iki duvarında yangına maruz kaldığı anlaşılmıştır. Kerpiç duvar üzerinde sıva ve mavi boya izlerine rastlanılmıştır. Daha sonra bu iki grid birleştirilmiş ve tek çalışma alanına dönüştürülmüştür. Bu alanda bronz parçalar, demir ok uçları, demir miğfer, bronz sadak ve kalkan parçaları ele geçirilmiştir. Mekânın batı tarafından metal buluntuların gelmesi üzerine seviye inme çalışmalarına bu alanda devam edilmiştir. Bu alanda da demir ok uçları, bronz sadak, kalkan parçaları ve bronz miğfer parçaları ele geçirilmiştir. Bundan sonraki çalışmalara C açmasının B-27 giridinde devam edilmiştir. B-27 gridi, podyumlu salonun kuzeydoğu tarafında bulunmaktadır. Alanda yapılan çalışmalarda Ortaçağ tabakası temizlendikten sonra bir yangın tabakası ile karşılaşılmıştır. Yangın 4,25 m derinliğe kadar devam etmiş ve bu seviyede yangına maruz kalmış zemin açığa çıkarılmıştır. Bu alanda buluntu olarak altın parçaları, bronz çivi, mozaik parçaları ele geçirilmiştir. Daha sonra kazı heyeti çalışmalarına A açmasının E-28 giridinde devam etmiştir. Bu alandaki çalışmaların amacı zemine ulaşabilmektir. 2017 yılında rastlanılan yanık kerpiç tabakasının zemin olmadığı anlaşılmış ve seviye inme çalışmalarına devam edilmiştir. Çalışmalara rağmen zemine ulaşamamıştır.³³²

2019 yılı kazı sezonunda Ayanis Kalesi Tapınağı'nın cella, podyumlu salon ve avlu bölümlerinde koruma ve onarım çalışmaları yapılmıştır. Bu doğrultuda akıntı toprak temizlendikten sonra yıkılan duvarlar tekrar örülmüştür.³³³

³³¹ Mehmet Işıklı, Şüheda Zor ve İbrahim Arslan, “*Van Ayanis Kalesi 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 40. *Kazı Sonuçları Toplantıları*, Cilt 2. (603-614), Çanakkale: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2018, s. 604-607.

³³² Mehmet Işıklı, Hazal Ocağ ve Buket Beşikçi, “*Van Ayanis Kalesi 2018 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 41. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3. (145-150), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Diyarbakır, 2019, s. 148.

³³³ Işıklı ve Sezer, “*Van Ayanis Kenti 2019-2020 Yılları Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları*”, s. 62-64.

2.1.3. Altıntepe Kalesi Tapınağı

Altıntepe Kalesi, Erzincan ilinde, ovadan 60 m yükseklikte ve üst çapı 200 m olan bir volkan konisi üzerinde yer almaktadır. Batıya açılan ticaret yollarının denetimi açısından stratejik bir öneme sahip olan bu kale, Urartu Krallığı'nın kuzeybatısında yer alır. Kale içerisinde yer alan en önemli yapı tapınaktır.³³⁴ (Ek 12)

Altıntepe Tapınağı Urartu standart planlı tapınakları içerisinde en büyük ölçülere sahip olanıdır. Ayrıca etrafının revaklarla çevrili olması yönünden diğer tapınak yapılarından ayrılmaktadır. Tapınağın temel duvarları üç sıra halinde örülmüş ve kaliteli bir şekilde işlenmiştir.³³⁵ Tapınağın üç çerçevesel bir girişi olup, bu girişin devamında kare plana sahip bir cella yer almaktadır. Cellaya giriş 1.50 m genişliğinde ve 3.80 m uzunluğunda bir koridor ve üç basamaklı bir merdiven ile sağlanmaktadır.³³⁶ Tapınak girişinin karşısında, cellanın arka duvarına dayalı halde tanrı heykelini taşıyan bir yükseltinin araştırmacılar tarafından kaide veya bir platform olabileceği düşünülmüştür.³³⁷ Cellanın içinde tunç ve demirden yapılmış ok, mızrak uçları, asa veya topuz başları, çanak çömlek ve işlenmiş ağaç plak gibi çok sayıda adak eşyası bulunmuştur.³³⁸ Urartu tapınakları içerisinde etrafı revaklarla çevrili tek örnek olma özelliğine sahip olan Altıntepe Tapınağı kaçak kazılar sonucunda tahribat yaşamıştır.³³⁹

Kazı ekibi ilerleyen çalışmalarda tapınağın giriş kısmında 2 tane taş basamağa rastlamıştır. Tanrı Haldi'nin kutsal silahı olarak kabul edilen mızrakları, çerçevesel dış girişin her iki yanına, hemen bitişiğine yerleştirilmiş ancak mızrakların durdukları yer alenen belirtilmemiştir.³⁴⁰

Tapınak alanında devam eden kazı çalışmaları sırasında tapınak avlusunun ölçüleri yeniden gözden geçirilmiştir.³⁴¹ Mehmet Karaosmanoğlu başkanlığında yapılan 2006 yılı kazı çalışmalarında temeli bir sıra taş ve üzeri kerpiçten yapılmış olan avlunun duvar kalınlıklarının kenarların hepsinde 2 m olmadığı tespit edilmiştir. Avlu duvarı ile

³³⁴ Toprak, *a.g.e.*, s. 22.

³³⁵ Ancın, *a.g.e.*, s. 55.

³³⁶ Ancın, *a.g.e.*, s. 55.

³³⁷ Toprak, *a.g.m.*, s. 27.

³³⁸ Tahsin Özgüç, "Altıntepe Urartu Mimarlık Eserleri" *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 07, 1963, s. 53.

³³⁹ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, *a.g.m.*, s. 128.

³⁴⁰ Mehmet Karaosmanoğlu, "Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* (69-75), Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, İstanbul, 2007, s. 70-71.

³⁴¹ Karaosmanoğlu ve Diğerleri, "Altıntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", s. 260.

birlikte revak meydana getiren sütun kaideleri farklı büyüklüklere sahip olup, 68 cm ile 72 cm arasında değişkenlik göstermektedir. Çok düzgün bir şekilde işlenen andezit kaidelerin, zemin altında kalan bölümleri mantar biçiminde ve kabaca işlenmiştir.³⁴² Avluyu içten içe saran revaklara ait sütun kaidelerinden batı kanatta ve arka kısımda olanların, ötekiler gibi kaba işlenen dip bölümlerinin toprak zemine gömülmeyip açıkta kaldığı görülmüştür.³⁴³

2.1.4. Çavuştepe Kalesi Tapınağı

Çavuştepe Kalesi, Van ile Hakkâri karayolunun üzerinde, Van merkeze 26 km mesafede olan Gürpınar ilçesinde yer almaktadır. Bol Dağı'nın batı ucunda bulunan kale, Van Gölü kıyısını takip eden yolun üzerinden Van merkeze 56 km iken, deniz düzeyinden 2225 m yüksekte bulunan Kurubaş geçidi üzerinden 26 km kadar mesafededir.³⁴⁴ Tapınak alanı kalenin aşağı kale olarak adlandırılan kısmında güney koridoru ile irtibatlı odaların doğusunda ve depo odalarının batı tarafında yer alır.³⁴⁵ Tapınak kare planlı olup cella bölümü 4.50x4.50 m ölçülerindedir.³⁴⁶ Yukarı kale tamamıyla dini amaçlarla yapılan kutsal bir alandır. Bu yüzden burada gösterişli bir Haldi Tapınağı inşa edilmiştir.³⁴⁷ Susi kapısının dış solundaki iki taş blok üzerindeki yazıttan bu tapınağın II. Sarduri tarafından yapıldığını anlıyoruz. Yazıtta şunlar kaydedilmiştir:

“Sarduri derki: Yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Ben orada tanrı Haldi'ye bir tapınak, ve ayrıca kusursuz bir şekilde bir kale yaptırđım. Gugunai Irmağından bir kanal açtım. Orada bahçeler, bağlar ve yeni bir şehir kurdum. Güçlü icraatlar yaptım “Sardurihinili” adını verdim. Sarduri derki: Böylece orada benim için binalarla yapılsın edilsin. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından Argiştı oğlu Sarduri'ye yaşam, büyüklük ve yetki olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle

³⁴² Karaosmanoğlu ve Diğerleri, “Altuntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, s. 498.

³⁴³ Karaosmanoğlu, “Altuntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları”, s. 71.

³⁴⁴ Aliye Ceren Kenber, Çavuştepe Kalesi ve Nekropolü'nde 2016-2019 Kazılarında Ele Geçen Çanak Çömleklerin Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2020, s. 9.

³⁴⁵ Rafet Çavuşoğlu ve Diğerleri, “Van/Çavuştepe Kalesinde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı”, 37. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (357-378), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, s. 357-363.

³⁴⁶ Kenber, a.g.e., s. 10.

³⁴⁷ M. Taner Tarhan, “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı”, Anadolu Araştırmaları, Cilt 18, Sayı 2, 2005, s. 116.

*Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır.*³⁴⁸

Tapınağın batı tarafı sütunlu bir yapı şeklinde örülmüştür. Cellanın batı tarafının dış yüzü önündeki iki kaidenin Urartu türüne ait olduğu bilinirken, dört tanesinin Urartular'da şimdiye kadar izi görülmeven özelliklere sahip olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Dikdörtgen bir biçim gösteren bu kaideler oldukça iyi işlenmiştir. Cellanın kuzey duvarı önünde bir koridor bulunmaktadır. Cellanın kuzey bölümünde doğu-batı yönünde uzanan koridorun kaplama taşları doğuda düzeltilerek elde edilen ana kaya, batıda ise kalın kerpiç blokaj üzerine oturtulmuştur. Cellanın doğusundaki avluya geçit veren ve doğu temenos duvarının güneydoğu ucu üzerinde bulunan kapı geçidi, tapınak avlusuna direkt geçişi sağlamaktadır. Cella kapı geçidinin çok tahrip görmüş kuzey kesiminde in-suti durumda bir söve yatağı bloğuna rastlanılmıştır.³⁴⁹

Tapınağın batı tarafında araştırmacılar tarafından yapılan sondaj çalışmaları sonucunda bir zemin kerpicine denk gelinmiştir. Bu kerpiç zeminin altında Urartu mıcırına ve bunun altında da taş blokaja rastlanılmıştır. Düzgün bir zemin elde etmek amacıyla irili ufaklı taşlar ve onun üzerinde ince çakıl taşlı mıcırla alanın üzeri kaplanmıştır. Tapınağın güneydoğu tarafındaki köşesinde yanmış tabaka, tuğla ve odun tabakasına ulaşılırken, kuzeybatı tarafta ise maden eritme ocakları araştırmacılar tarafından meydana çıkarılmıştır. Tapınağın kuzeybatısındaki mekânın içinde, havalandırma deliği bulunan ve maden izabesinde kullanıldığı anlaşılan bir fırın araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Aynı alanda havalandırma kanalı bulunan 2 adet ocak da ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın doğu avlusunda Ortaçağ'dan kalma bir tandır bulunmuştur. Araştırmacılar tarafından devam ettirilen çalışmalar neticesinde tapınağın doğu avlusunda, bir koridor ve bu koridor üzerinde Ortaçağ'dan kalma farklı büyüklükte silo çukurları ve tandırların varlığı tespit edilmiştir.³⁵⁰

Kazı çalışmaları sonucunda tapınağın güney tarafına doğru inen bir teras duvarı bulunmuştur. Tapınaktan güneye doğru ilerlendiğinde duvar üzerinde Ortaçağ'dan kalma iki adet tandır bulunmuştur. Tandırlardan birinde taş bloklar arasındaki boşluklar hava deliği olarak kullanılmıştır. Duvarın yanındaki alanda Ortaçağ'dan kalma bir

³⁴⁸ Payne, *a.g.e.*, s. 253.

³⁴⁹ Erzen, "Çavuştepe 1979 Kazıları", s. 23-24.

³⁵⁰ Erzen, "Çavuştepe Kazısı Çalışmaları", s. 156-158.

tandır bulunmuştur. Duvarın geri kalanı yüzeyden itibaren ortaya çıkarılmış ve bitiminde, duvarın 5.60 m boyutunda bir bastiyon yaparak doğuya doğru ilerlediği ve bu kısımda duvarın aşırma tekniği ile inşa edilmiş olduğu araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Böylelikle tapınak cellası ile teras arasındaki irtibatı ortaya çıkaran 17.50 metrelik bir taş duvar ortaya çıkarılmış ve doğu-batı istikametindeki teras duvarının batı köşesi de saptanmıştır.³⁵¹

Tapınağın kuzeydoğusunda devam eden kazı çalışmaları sonucunda mıcır tabakası ve zemine ulaşılmıştır. Temizlik işlemi yapıldıktan sonra tapınağın cephesinde bulunan alt taşların, yüzüne yerleştirilecek kaplama taşları için işlenerek yuva yapılmış olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. Tapınağın güney tarafındaki kazı çalışmalarının ilerlemesiyle kalın bir moloz tabakasına rastlanılmıştır. Burada yine Ortaçağ'dan kalma bir tandır bulunmuştur. Güney teras duvarında yapılan sondaj çalışmaları sonucunda yamaçta inşa edilmiş bulunan teras duvarlarının ilk temel taşlarının düzeltilmiş, ana kaya üzerine serilmiş bir çakıl tabakası üzerine konuldukları görülmüştür. Bu duvar inşa tekniğine Çavuştepe'de ilk defa rastlanılmıştır.³⁵²

Tapınağın batı tarafında bulunan sal taşlı döşemenin kuzey tarafa doğru son bulunduğu yerde sal taşlar ile döşeli bölümün 13 cm aşağısında olup üzerinde³⁵³ mavi fresko izleri bulunan düşük kerpiçler araştırmacılar tarafından ele geçmiştir. Bu fresko parçaları Urartu çağı tapınak cella ya da komplekslerinin freskolarla kaplı olduğunu göstermektedir.³⁵⁴ Kerpiç zeminin kuzeyinde kalan alanda ise daha aşağı seviyede farklı bir zemin ortaya çıkmaktadır. Bu zemin, kerpiç zeminin doğu sınırını oluşturmakla beraber, kuzeye doğru giden duvarın ortaya koyduğu mekânın tabanını da oluşturmaktadır. İlaveten bu zemin, ana kaya üzerine konulan blokaj taşlarının üzerinde bulunan ufak çakıl taşı ve mıcırdan oluşmuştur. Alanın doğusunu çevreleyen duvar, zeminin hemen üzerinde yer alan alt taş sırasının üstündeki kerpiç ve onun üzerinde bulunan ikinci taş sırasından meydana gelmiştir. Buna göre bu kerpiç duvarda, aradaki taş sırası hatıl görevi yapmaktadır. Üst tarafında yangın izleri gösteren bu duvarda, mavi freskolu kerpiç parçaları da saptanmıştır. Kerpiç zeminden başlayarak duvar 6.74 m

³⁵¹ Erzen, “Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, s. 156-158.

³⁵² Erzen, “1982 Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, s. 148.

³⁵³ Afif Erzen, “1985 Yılı Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I. (305-328), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1986, s. 306.

³⁵⁴ Erzen, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”, s. 4.

uzunlukta ilerlemekte ve sonra içe dönerek yarım daire şeklinde bir ocak yeri oluşturmaktadır. Kül ve hayvan kemikleri içeren bu ocak yeri 92 cm boyunda ve 65 cm enindedir. Kuzey tarafında ise 38 cm büyüklüğünde yuvarlak bir çukur bulunmuştur. İçinde hiçbir kalıntı parçası olmayan bu çukurun Ortaçağ'da silo olarak kullanılmış olduğu araştırmacılar tarafından düşünülmektedir. Tapınağın kuzeydoğu tarafındaki Ortaçağ'a ait kalıntıların kaldırılması amacıyla yapılan çalışmalar esnasında, tapınağa ait yapı taşlarının Ortaçağ'da inşa faaliyetlerinde kullanıldığı anlaşılmıştır.³⁵⁵

2.1.5. Anzavurtepe Tapınağı

Ağrı şehrinin Patnos ilçesinde bulunan Anzavurtepe Kale'si, Patnos'un yaklaşık 2 km kuzeybatı tarafında bulunan konik bir tepe üzerinde kurulmuş olup, içerisinde tapınakla bağlantılı mimari yapılar bulunmaktadır. (Ek 13) Anzavurtepe'nin bulunduğu yer Aşağı Murat Havzası ile Yukarı Aras Havzası'na kadar ulaşan sefer yollarının kesiştiği noktayı oluşturmaktadır.³⁵⁶ Anzavurtepe'nin güneyinde bulunan Giriktepe'deki Urartu saray kompleksini ortaya çıkaran kazılardan anlaşıldığına göre, Kral Menua özellikle Patnos ve çevresine daha çok önem vermiştir. Anzavurtepe Kalesi, Diauehi ve Etiu halklarına karşı girişilen askeri seferlerde bir üs olmasının yanı sıra buralardan gelebilecek saldırılara karşı bir savunma hattı olma özelliğine de sahiptir diyebiliriz. Stedalin çevresini saran sur duvarlarının kulelerle güçlendirildiği görülmektedir. Bağımsız bir şekilde yapılmış ve sur duvarları ile birbirine bağlanmış olan kule yapıları Urartu mimarisinin tek örneğini meydana getirmektedir.³⁵⁷

Tapınağın içinde duvarların üstünde bulunan yazıtlarda, burayı Kral Menua'nın inşa ettirdiği yazmaktadır. Yazıtta şunlar yazmaktadır:

*“Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua, Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua, Aludiri Şehri'nde bir Haldi kapısı yaptırdı ve bir kale kusursuz bir şekilde yaptırdı.”*³⁵⁸

Kazılar sırasında ortaya çıkarılan bronz aslan heykelciği ve diğer bronz eşyalar bu kentin Urartu Krallığı'nın erken dönemlerinde önemli merkez olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tapınak kapısı güney tarafa doğru açılmaktadır. Tapınağın Süphan Dağı'nı

³⁵⁵ Erzen, “1985 Yılı Çavuştepe Kazısı Çalışmaları“, s. 306.

³⁵⁶ Danışmaz, a.g.e., s. 79.

³⁵⁷ Ancın, a.g.e., s. 38-40.

³⁵⁸ Payne, a.g.e., s. 93.

görebilen bir konuma sahip olması ve giriş kapısının aynı tarafa bakması dikkat çekmiştir. Tapınak avlusunun içinde bulunan kompleksin ise irili ufaklı birçok odadan oluştuğu görülmüştür.³⁵⁹

Tapınağın inşasında ana malzeme olarak bazalt kullanılmıştır. Cella duvarları üzerinde kerpiç duvarlar yükselmektedir. Ele geçirilen renkli sıva parçaları tapınağın iç duvarlarındaki sıvaların fresklerle süslü olabileceğini düşündürmektedir. Deniz seviyesinden 1850 m yükseklikte bulunan tapınak kompleksinin yazıtında Menua tarafından inşa ettirildiği dile getirilmektedir. Kuzeydoğu-Güneydoğu konumlandırması ile yapılan tapınağın içinde kare planlı bir cella bulunmaktadır. Tapınağın açıldığı dörtgen plana sahip alanda ise dolgu toprağı içerisinde yer alan Urartu seramiği dışında bir şey bulunamamıştır.³⁶⁰ Tapınağın iç duvarlarında görülen boya izlerinden mavi ve kırmızı renkli fresklerle bezeli olduğu anlaşılmaktadır.³⁶¹ Eğimli bir alan üzerine inşa edilen tapınak, doğu ve batı taraftan payanda duvarları ile desteklenmiş ve bu sayede günümüze kadar ulaşmayı başarabilmiştir. Bu husus Urartulu taş ustalarının mimari alandaki yeteneklerini göstermesi sebebiyle önem arz etmektedir.³⁶²

Doğu tarafta inşa edilen payanda duvarının yanındaki odada, araştırmacılar tarafından tanrı Haldi'ye sunulduğu düşünülen birçok hediyelik eşya ele geçirilmiştir. Bu eşyalar arasında asa başı, firiten bir göz, rozet, bilezik, ok ve mızrak ucu bulunmaktadır. Renkli boyalar ile bezenmiş olan bu mekânın doğusunda yüzük ve mühür ele geçirilmiştir. Mekânın güney duvarında yer alan yazıtta Kral I. Argişti'nin, tapınağa sunulan adak eşyalarının korunması için bir oda yaptırdığından söz edilmektedir.³⁶³ Çevre birim yapılarından birisi olan bu yapının erken dönem mimari özelliklerini taşıyan bir yapı olduğu düşünülmektedir. Çevre birim yapıtlarına ait farklı duvarda da kurban sahnelerini gösteren bezemeler bulunmaktadır. İlaveten III. Sarduri tarafından yerleşim içerisinde erzak depolarının yaptırıldığı sur sistemi üzerinde yer alan iki farklı yazıtta belirtilmiştir.³⁶⁴

³⁵⁹ Ancın, *a.g.e.*, s. 39.

³⁶⁰ Ancın, *a.g.e.*, s. 39-40.

³⁶¹ Balkan, *a.g.m.*, s. 136.

³⁶² Ancın, *a.g.e.*, s. 40.

³⁶³ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 82.

³⁶⁴ Ancın, *a.g.e.*, s. 38-40.

2.1.6. Körzüt Tapınağı

Urartu literatüründe “Kordzot/Körzüt”, yerel halk tarafından ise “Arab-ı Zengi/Zengibar Kalesi” şeklinde isimlendirilen kale, Muradiye ilçesinin 8 km güneyinde Arapkale Tepe’nin kuzey-batı eteğinin uzantısında bir kayalık alan üzerinde kurulmuştur.³⁶⁵ Kale ilk kez 1957 yılında Charles Burney tarafından araştırılmıştır. Burney, Van çevresinde tespit etmiş olduğu Urartu kaleleri içerisinde Körzüt Kalesi’nin diğer kalelere göre daha çok dikkat çektiğini dile getirmiştir.³⁶⁶ Van Gölü’ne yakınlığı ve Tuşpa’dan kuzeye doğru giden yolların hâkimiyetine sahip önemli bir noktada yer almasına rağmen kale yeterince araştırılmamıştır. Kentin yakınlarında yer alan Uluşar Köyü’nde araştırmacılar tarafından ele geçirilen yazıtlardan kentin Kral Menua tarafından yaptırıldığı anlaşılmıştır. Körzüt Kalesi’nden 8 km uzaklıkta bulunan Karahan mevkiinde ele geçirilen ve Kral Menua’ya ait olan yazıtta ise kralın Arsuniu şehrinde Tanrı Haldi için kapılar yaptırdığından söz edilmektedir. Bu nedenle yazıtlarda geçen Arsuniu kentinin Körzüt olduğu düşünülmektedir.³⁶⁷

Araştırmacılar, Körzüt Kalesi’nin kuzey taraftan ve batı taraftan gelebilecek düşman saldırılarına karşı Muradiye Ovası’nda savunma amacıyla inşa edildiğini düşünmektedirler. Sitadel, ova seviyesinden 40-50 m yüksekte bulunan kayalık bir alan üzerine, Urartu savunma stratejisine uygun şekilde inşa edilmiştir. Günümüze kadar varlığını korumayı başaran sur duvarları sitadelin doğu ve kuzeydoğu tarafında bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz yazıtların tapınak alanına ait yazıtlar olduğu düşünülmektedir. Sitadelin güneydoğu tarafında bir yapı olduğu tespit edilmiştir. Bu alandaki kalıntılardan buranın tapınak alanı olduğu düşünülmüştür. Kalıntılar arasında cella duvarının izlerine rastlanmış olup, köşe rizalitinde kullanılan bazalt bloklara da denk gelinmiştir. Uluşar Köyü’nde bulunan 4 tane yazıttan üçünün tapınağın giriş kısmına ait olduğu anlaşılmıştır.³⁶⁸ Yazıtta şunlar geçmektedir:

Haldi'nin gücüyle İspuini oğlu Menua der ki: Haldi Kapısı'nın (yani tapınağının) temelini attığımda, Haldi Kapısı'nı inşa ettiğimde, Haldi önünde eğildim ve Tanrı Haldi'ye dua ettim. İrekua Ülkesi (sıraya?/hizaya)

³⁶⁵ Tarhan ve Sevin, *a.g.m.*, s. 285.

³⁶⁶ Erol Uslu, “Körzüt Kalesi Tapınak Alanı 2016 Yılı Kurtarma Kazısı”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 82, 2021, s. 126.

³⁶⁷ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 86.

³⁶⁸ Ancın, *a.g.e.*, s. 41-42.

geldi. İrekua topluluğuna karşı sefere çıktı. Luhiuni şehrini, İrekua topluluğunun Ülkesi'ni kuşattım.

Etiuni şehrini yok ettim. İspuini oğlu Menua der ki: Hiç kimsenin (önceden) kuşatmadığı İrekua topluluğunun Krali Luhiuni şehrini, Tanrı Haldi, İspuini oğlu Menua'ya verdi ve Luhiuni şehrini kuşattı. O yıl 50.000 yüz insanın haraç olarak verilmesi koşulu altında Etiuni Ülkesi'ni bıraktım. Kimilerini öldürdüm, kimilerini canlı aldım. 1733 at, 7616 büyükbaş hayvan, 15.320 küçükbaş hayvan, kralın aldıkları bunlardır. Fakat savaşçılarım aldıkları Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua İspuini oğlu Tuşpa şehrine Her zaman kral güçlü kadın (kraliçe?) Menua İspuini oğlu Luhiuni şehrini Tuşpa şehri ile(?) ... Kadınlar.... erkekler Aelia şehri Siad Ülkesi'nin Altuquia şehri³⁶⁹

2.2. AÇIK HAVA KUTSAL ALANLARI

2.2.1. Mehr Kapı Kutsal Alanı

Urartular'da dini mekân olarak tapınaklardan sonra açık hava tapınım mekânları gelmektedir. Bu alanlarda dikili taşlar ve kayalara oyulmuş simgesel tapınak kapıları önem arz etmektedir. Açık hava tapınım alanlarından en eski ve en önemlisi hiç şüphesiz Mehr Kapı'dır. Akköprü köyü ile Toprakkale'nin dik tepesi arasında yer alan Mehr Kapı üzerinde Urartu tanrılarının isimlerinin yazılı olması ve Urartu dini ile ilgili mühim bilgiler vermesi bakımından araştırmacılar için önemli bir kaynak mahiyetindedir. Üzerinde 94 satırlık bir yazıt bulunan yapının sağ alt tarafında kayalara oyulmuş bir teras yer almaktadır.³⁷⁰ (Ek 14)

Mehr Kapı, Urartu tanrılar âlemi hakkında önemli bilgiler verip, halk dilinde yalancı kapı, hazine kapısı veya kör kapı şeklinde isimlendirilmektedir.³⁷¹ Yapının üzerinde bulunan yazıtta 79 tane tanrı ismi ve bu tanrılar adına kurban edilecek hayvanların isimleri ve adetleri yazmaktadır.³⁷² 17–18 m yüksekliğe sahip olan yapıya, kayalara oyularak yapılmış olan basamaklar yardımıyla çıkılmaktadır. Bu basamaklar aşınmış olsa da birçoğu günümüze ulaşmayı başarmıştır. Gerçek bir kapı görünümüne sahip olan Mehr Kapısı'nın cephesi güneye doğru bakmaktadır. Urartu inancına göre bu tür kaya nişleri içinden tanrıların çıkacağına inanılırdı. Mehr Kapı İspuini ve oğlu

³⁶⁹ Payne, *a.g.e.*, s. 64.

³⁷⁰ Salvini, *a.g.e.*, s. 155.

³⁷¹ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 88.

³⁷² Mahmut Bilge Baştürk, *Dini ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE., 2006, s. 35.

Menua'nın ortak krallıkları döneminde Tanrı Haldi adına yaptırılmıştır.³⁷³ Mehr Kapı yazıtında geçen tanrı isimleri ve onlara sunulan hayvanlar şunlardır;

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar: Tanrı Haldi'nin, tanrı Teişeba'nın, tanrı Şivini'nin ve bütün tanrıların

Tanrı Haldi'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak;

Tanrı Haldi'ye 17 boğa ve 34 koyun;

Tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun;

Tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun;

Tanrı Hatuini'ye 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Şebitu'ya 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun;

Tanrı Anapsa'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Diduaini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Şelardi'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Quera'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı İrmuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

..... olan tanrıya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Alaptuşini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Şiniri'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun;

Tanrı Zuzumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun;

³⁷³ Betül İşleyen, *Açık Hava Tapınım Alanları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2020, s. 21.

Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Ura'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Arsibedini'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin İniraše'sine 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin Diruše'sine 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun;
Tanrı Teişeba'nın ordusuna 2 boğa ve 4 koyun;
Artu'arasi tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun;
Ardini Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
Qumenu Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
Tuşpa Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
Haldi Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;
Arsuniu Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin daşe'sine 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Şuba'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun;
Eridia Şehri'nin Teişeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun;
Uişini Şehri'nin Şivini kapısına 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Elia'a'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin kudretine 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Haldi'nin susi'sinin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Talapura'ya 1 boğa ve 2 koyun;
Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun;
Ülkelerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
Dağların(?) tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
Göllerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;
Kurbanların tanrısına 2 boğa ve 14 koyun;
..... 2 boğa ve 14 koyun;
bütün (diğer) tanrılara 4 boğa ve 18 koyun;

Tanrı Haldi'nin sığırlarına(?) 4 koyun;
Nişi[Jni Şehri'nin Ua kapısına 2 koyun;
Dağlara 10 koyun;
Tanrıça 'Arubaini'ye 1 inek ve 1 koyun;
Tanrıça Huba'ya 1 inek ve 1 koyun;
Tanrıça Tuşpu'ya 1 inek ve 1 koyun;
Tanrıça aui'ye 1 inek;
Tanrıça Aia'ya 1 inek;
Tanrıça Sardi'ye 1 inek;
Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun;
Tanrıça İphari'ye 2 koyun;
Tanrıça Barsia'ya 1 koyun;
Tanrıça Silia'ya 1 koyun;
Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun;
Tanrıça Adia'ya 1 koyun;
Tanrıça Uia'ya 1 koyun;
Ai tanrıçalarına 4 koyun;
Tanrıça Ardi'ye 2 koyun;
İnu tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun).

Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'ya yaşam verilsin!

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua der ki: ve bütün tanrılar, 3 boğa ve 30 koyun

Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni bağlar kurdular. Ayrıca tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar: Bağlar, olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Bağlar olduğu zaman, tanrı Haldi'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Asma (2x)''³⁷⁴

³⁷⁴ Payne, a.g.e., s. 42-46.

2.2.2. Analı Kız Kutsal Alanı

Van Kalesi'nin kuzeydoğusunda yer alan analı kız yazıtı, II. Sarduri tarafından M.Ö. VIII. yüzyılda inşa ettirilmiştir. Tamamı ana kaya üzerine inşa edilmiş olan bu yapıda iki adet niş ve tanrılara sunulan hayvanların kanlarının akıtılması için kanallar bulunmaktadır. (Ek 15) Nişlerden birisi büyük birisi küçük olup 6 m yüksekliğindeki kayaya işlenmiştir. Doğu niş 6,15 metre yüksekliğe, 2,60 m genişliğe ve 2,15 m derinliğe sahiptir. Batı niş ise 8,10 m yüksekliğe, 2,60 m genişliğe ve 2,30 m derinliğe sahiptir. Güneye doğru daha eğimli bir şekilde işlenmiştir. Doğu nişinin ortasında ana kayaya işlenmiş stel yuvası bulunmaktadır.³⁷⁵ Doğu nişinin önünde orta kısma denk gelen yerinde bir kaide yer almaktadır. Kaidenin üst kısmına stelin konulması amacıyla bir yuva açılmıştır. Kaidenin ön tarafında Kral II. Sarduri'nin ülkelere karşı giriştiği seferlerden, göçe zorladığı nüfuslardan, imar ve inşa faaliyetlerinden, elde ettiği ganimet ve asker sayısından söz edilmektedir.³⁷⁶

Kaideye oturtulan stelin dikkat çekici tarafı in situ durumda ele geçmesidir. Dört yanı yazıtlarla çevrili olan yazıt cumhuriyetin ilk yıllarında birden fazla parçaya ayrılmıştır. Van müzesinde sergilenen bu stelin üst kısmının, Surp Pagos Kilisesi'nin yapımında malzeme olarak kullanıldığı bilinmektedir. Batı nişinin sol tarafında Ermeni dilinde yazılmış bir yazıt bulunmaktadır.³⁷⁷ Tanrılara sunulan hayvanların kanlarının akıtılması için yapılan kanal 30 cm bir uzunluğa 20-25 cm arasında değişen bir genişliğe ve 55 santimetreye kadar ulaşan bir boyuta sahiptir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu kanalın drenaj kanalı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır.

Stel yazıtlarının ön yüzünde Sarduri'nin, Kulha ülkesine karşı çıktığı seferden, Huşa ülkesi kralı Habani ve halkını esir alıp kendi ülkesine getirdiğinden ve tüm bunları Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile yaptığını anlatır. Aynı yıl içerisinde Alibani ülkesine karşı çıkılan seferden, kaleleri yıkıp kentleri yaktığından, esir olarak aldığı kadın, erkek ve hayvan sayısından söz eder. Arka yüzünde Sarduri'nin tanrılara yalvarmasından ve tanrıların Sarduri'ye yol göstermesinden söz edilir. Bu durum bize Sarduri'nin stelleri yıllık olarak kullandığını ve alanın dini kimliği ve stellerin işlevi hakkında bilgi vermediğini gösterir. Doğu nişinin doğusunda 1,15 m yükseklikte, 8,50 m genişliğinde

³⁷⁵ Bülent Genç ve Erkan Konyar, "Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisine Dair Bir Değerlendirme", *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 22, 2019, s. 4.

³⁷⁶ İşleyen, *a.g.e.*, s. 15.

³⁷⁷ Genç ve Konyar, *a.g.m.*, s. 5-8.

dikdörtgen bir oyuk yer alır. Buraya yazıt ve kabartmaların konumlandırıldığı düşünülmektedir. Alanın önemli özelliklerinden biri büyük bir ihtimalle Mehr Kapı yazıtında adı geçen tanrılara adanacak kurbanların burada kesilmiş olmasıdır.³⁷⁸

2.2.3. Yeşilaliç Kutsal Alanı

Yeşilaliç Kutsal alanı Van'ın Özalp ilçesinde yer alan Yeşilaliç Köyü'nde yer alır. Yeşilaliç Köyü'nün 1 kilometre güney tarafında yer alan kutsal mekân ve kale Nazarabad Dağı'nın güney etekleri üzerinde konumlanmaktadır.³⁷⁹ Halk tarafından “Taş Kapı” olarak da adlandırılmış ve kutsal alan olarak algılandığı için tahrip görmeden günümüze kadar ulaşabilmiştir.³⁸⁰ (Ek 16) Mehr Kapı gibi bu yapının da yüzü güneye bakmaktadır. Mehr Kapı kutsal alanı ile benzerlik gösteren bu alanda kayaların oyulması yöntemi ile elde edilmiştir. 1.30 metre derinliğinde olan yapı dikdörtgen bir şekle sahip olup, iki tane basamağı bulunmaktadır. Mehr Kapı alanında olduğu gibi bu alanın önünde de küçük bir platform bulunmaktadır. Yeşilaliç 'ta farklı olarak göze çarpan şey nişin önündeki platform ve bu platformlara ulaşabilmek için yapılmış taş merdivenlerdir.³⁸¹

Ana kayaya oyulmuş kapı biçimli anıtsal bir kutsal nişin üst kısmında şunlar yazmaktadır;

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua tanrı Haldi'nin susi'sini Efendi tanrı Haldi'ye yaptırdılar. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, bir ferman çıkardı: Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye, bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani'ye bir inek, Haldi kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun.”³⁸²

Yukarıda değinilen iki kutsal mekânda Kral İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallığı zamanında yapılmıştır. Yeşilaliç kutsal alanı Mehr Kapı kutsal alanına göre 1 metre daha yüksekte bulunmaktadır. Bu kaya nişlerinin dikdörtgen bir şekle sahip olup, bu iki kral dönemiyle sınırlı kaldıkları görülmektedir. Yeşilaliç kutsal alanının ön

³⁷⁸ İşleyen, *a.g.e.*, s. 15-17.

³⁷⁹ Ünsal, *a.g.e.*, s. 195.

³⁸⁰ Yücel, *a.g.e.*, s. 37.

³⁸¹ Veli Sevin ve Oktay Belli, “Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, Anadolu Araştırmaları IV-V (367-393), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1976-1977, s. 368-369.

³⁸² Payne, *a.g.e.*, s. 46-47.

kısımında üçlü stel yuvarının varlığı tespit edilmiştir. Bu alanda bulunan mühür baskıları üzerinde de üçlü stellere yapılan dini ayinleri gösteren sahneler görülmektedir.³⁸³

2.2.4. Altıntepe Kutsal Alanı

Erzincan ili sınırları içerisinde bulunan Altıntepe Kalesi'nde ilk kazı çalışmaları 1959 yılında Tahsin Özgüç tarafından başlatılmıştır. Çalışmalar neticesinde tespit edilen alanlardan birisi de açık hava kutsal alanı olmuştur. Dış ön tarafında mezarlar, açık hava tapınağı ve depolar yer almaktadır. 27.20x30 m ölçülerinde olan tapınak, dikdörtgen planlı ve rizalitli bir yapıya sahiptir. Andezit taştan örülmüş olan duvarların kalınlığı yaklaşık 4.35 metredir. Devam eden kazı çalışmaları esnasında avlu alanında 20 tane kaide ele geçirilmiştir. Bu kaidelerin genişliği 70 cm, yükseklikleri ise 20 santimetredir. Tapınağın giriş bölümünde Meher Kapı ve Yeşilalıç kutsal alanlarında olduğu gibi 3 çerçeveli giriş bulunmaktadır. Giriş kısmından sonra ise kare planlı cella bulunmaktadır.³⁸⁴

Diğer açık hava kutsal alanlarında olduğu gibi burada da stellerin önünde libasyon törenleri gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Tapınım alanının güneydoğu duvarı I. mezarın kuzeydoğu duvarıdır. Kutsal alan, yerleşim yeri olan tepenin güneyinde 7.75 m genişliğinde ve 11.70 m uzunluğunda bir duvar ile sınırlandırılmıştır. Kutsal alan içerisinde 4 tane kaide üzerinde yükselen 4 adet stel bulunmaktadır. Bu steller 2.30 m yüksekliğinde ve 50 cm genişliğindedir. Üst tarafta 50 cm genişliğinde bir sunak alanı bulunmaktadır. Açık hava kutsal alanı I nolu mezar ile yan yana bulunduğu için ölü kültü ile ilişkilendirilmiştir. Steller üzerinde, kaidelerde ve sunakta herhangi bir yazıya denk gelinmemiştir. Alanda kesilen kurban kanlarının dışarı atılması için bir kanalın varlığına dair izlere de rastlanılmamıştır. Mezarlara yakın olmasından dolayı kutsallığının bu mezarlardan geldiği düşünülmektedir.³⁸⁵

2.3. MEZARLAR

Urartu Krallığı'nda kaya mezar yapımına ne zaman başlanıldığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat Menua döneminden itibaren anakayanın oyularak kaya mekânı oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Menua'nın şirşinisi şeklinde isimlendirilen alan anaya üzerine oyma yöntemi ile yapılmış olup, dikdörtgen bir plana

³⁸³ Albayrak, *a.g.e.*, s. 49-50.

³⁸⁴ İşleyen, *a.g.e.*, s. 17-18.

³⁸⁵ Yücel, *a.g.e.*, s. 35-36.

sahiptir. Mekâna ulaşım bir rampa ile sağlanmakta ve alana 2.80 m büyüklüğündeki bir açıklık ile girilmektedir.³⁸⁶ Mekânın giriş kısmının sağ tarafında bulunan kral Menua'ya ait yazıtın içeriğine dayanarak bu mekânın kurban edilecek hayvanların ahır olabileceği ileri sürülmektedir.³⁸⁷ Fakat ahır amacıyla böylesi işçilik gerektiren bir mekânın sitadelde bulunması görülmedik bir durumdur. Bir tarafı açık olan bu mekânın kış aylarında hayvanların kalması için uygun olmadığı da unutulmamalıdır.³⁸⁸

Tuşpa kalesinde yer alan kaya mezarlar Urartu Krallığı'ndan günümüze kadar ulaşmayı başarabilen yapı gruplarından birisidir. Çok odalı kaya mezarlara ilham kaynağı olan anıtsal mezarlar bir statü göstergesi olarak algılanmıştır. Bu sebepten ötürü Van Kalesi'nde bulunan mezarlar, ana odasının büyüklüğü ile Urartu Krallığı'ndaki kaya mezarların en güzel misallerini temsil ederler. Birçok araştırmacı tarafından araştırılan anıtsal mezarların kral ve ailesi için yaptırıldığı konusunda hemfikir olunmuştur.³⁸⁹ Fakat bu mezarlardan sadece Kral I. Argişti'ye ait mezar tam olarak tarihlendirilmiştir. Diğer kaya mezarların hangi Urartu kralı için oluşturulduğu bilgisi net değildir.³⁹⁰

2.3.1. Ölü Gömme Gelenekleri

Günümüze kadar Urartulara ait nekropol ve mezarlarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar neticesinde mezar tipleri ve ölü gömme gelenekleri hakkındaki detaylı bilgiler elde edilmiştir.³⁹¹ Krallığın yöneticilerine ait anıtsal kaya mezarlarının yanı sıra toprakların genişlemesiyle artan nüfusun ihtiyacına cevap verecek farklı mezar tipleri ve gömü anlayışları ortaya çıkmıştır.³⁹² Birçok antik toplulukta olduğu gibi Urartular da ölümden sonra yeni bir yaşamın başlayacağına inanmışlardır. Bu bağlamda Urartular mezarlarını adeta bir ev gibi düşünerek içlerini farklı değerlerde eşyalarla doldurmuşlardır.³⁹³ Ölen kişilerin yanına bırakılan mezar armağanları belirli bir

³⁸⁶ M. Taner Tarhan ve Veli Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1989*”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II* (429-456), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1991, s. 431.

³⁸⁷ Tarhan, *a.g.e.*, s. 320-322.

³⁸⁸ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 67-68.

³⁸⁹ Sevin, *a.g.e.*, s. 3.

³⁹⁰ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 67-68.

³⁹¹ Davut Yiğitpaşa, “Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (177–202), Sayı 25, 2010, s. 178.

³⁹² Erkan Konyar, “*Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri*”, Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar (ed.), *Urartu Doğuda Değişim* (206–231), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 147.

³⁹³ Yiğitpaşa, *a.g.m.*, s. 178.

standartta olmayıp, kişinin hayatta iken sahip olduğu sosyo-ekonomik statüsüne göre farklılık göstermektedir. Daha düşük statüye sahip kişilerin mezarlarında genellikle değersiz madenlerden yapılmış süs eşyalarına rastlanırken, toplumda yüksek statüye sahip kimselerin mezarlarında altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış süs eşyaları ele geçirilmiştir.³⁹⁴ Farklı formlardaki çanak çömlekler, bilezik, halhal, demir veya tunç elbise/süs iğneleri, demir veya tunçtan yüzükler, çeşitli taşlardan boncuk kolyeler, hemen hemen hepsi demirden yapılmış hançer ve bıçaklar, pektoraller³⁹⁵ ve madalyonlar başlıca mezar hediyeleridir.³⁹⁶ Ayrıca hemen hemen aynı ölçü ve işçilikle üretilmiş olan tunç kazan ve kaplar, çeşitli mobilya parçaları, at koşum takımları ve at arabası aksamı soylu kişilerin mezarlarında ele geçirilen hediyelerden bazılarıdır.³⁹⁷

Ölüye gösterilen sevgi, saygı ve bağlılık duygusu sonucunda ölünün ardından çeşitli uygulamalar içeren ölü ritüeli yapılmıştır. Ceset yıkanarak, süslenmiş, mumyalanmış, öte dünyaya gidişi kolaylaştırmak ve oradaki yaşantısını güzelleştirmek için mezara yiyecek, içecek, süs eşyası, silah ve av araçları bırakılmıştır.³⁹⁸

Urartular'ın ölülerini nasıl gömdüğü bilgisine arkeolojik buluntulardan ulaşılmaktadır. Urartu mezarlarında yapılan kazılar sonucunda iki tür ölü gömme geleneğinin olduğu araştırmalar tarafından tespit edilmiştir. Bunlar yakmadan gömme ve yakılarak gömme gelenekleridir.³⁹⁹ Ölülerin neden yakıldığına dair elimizde bilgi olmamakla beraber uzmanlar hijyenik nedenlerle veya başka yerde ölenlerin ülkelerine geri götürülebilme kolaylığından ötürü bu uygulamaya başvurulmuş olabileceğini belirtmektedir.⁴⁰⁰ Cesetleri yakma işleminin mezarlık alanı içerisinde yapıldığı ve yakılan kemiklerin toplanıp taş ile kırılarak küçük parçalar haline getirildiği araştırmacılar tarafından anlaşılmıştır. Küçülen kemiklerin ise bir urnenin içine konularak toprağa gömüldüğü ya da direk toprağa gömüldüğü tespit edilmiştir. Yakmadan gömme geleneğinde ise cesetler direk toprağa gömülmüştür. Ceset bir krala veya kral ailesinden birisine ait ise taş sandukaların içine konulmuştur. Kral ve ailesine

³⁹⁴ Konar, *a.g.e.*, s. 167; Salvini, *a.g.e.*, s. 169.

³⁹⁵ Altın, gümüş veya tunçtan yapılmış gerdanlık. Bkz. Salvini, *a.g.e.*, s. 169.

³⁹⁶ Konar, *a.g.e.*, s. 167; Salvini, *a.g.e.*, s. 169.

³⁹⁷ Konar, *a.g.e.*, s. 167.

³⁹⁸ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 103.

³⁹⁹ Girginer, *a.g.e.* s. 316.

⁴⁰⁰ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 104.

genellikle kaya mezarlar inşa edilmiştir. Bu mezarlara aşağıda detaylı olarak değinilmiştir. Halk mezarları daha basit formdadır.⁴⁰¹

Urartularda, ölünün gömüleceği mezarın türü ne olursa olsun gömü öncesi ve sonrasında bir ritüel gerçekleştirilmiştir.⁴⁰² Bilinen ritüellerden biri libasyon sunusudur. Bazı mezarlarda yer alan kabartmalar kurban edilmek üzere boğa ve keçi gibi hayvanların tercih edildiğini göstermektedir.⁴⁰³ Kurban kanı, şarap ve su kullanılarak yapılan libasyonların her türlü dini tören ve ölü gömme merasimlerinde kullanıldığı düşünülmektedir. Diğer bir ritüel ise ölü yemeğidir. Ölü yemeğinden önce yapıldığı düşünülen dua ve uygulamalar yazıtlara yansımadağı için bilinmemektedir. Yemeğin bir bölümü kaplar içinde mezarlara konulmuştur.⁴⁰⁴

2.3.2. Kral I. Argiştı Mezarı (Büyük Horhor)

Mezarın tarihlenmesi konusunda bazı tahminler yapılsa da Horhor Mezarı olarak bilinen mezarda I. Argiştı'ye ait yazı bulunmasından dolayı bu mezar tarihlendirilebilmiştir.⁴⁰⁵ (Ek 17) Günümüzde bu mezar alanına yukarıdan aşağıya doğru inen 1.50 m genişliğinde olan 25 basamaklı bir merdivenle ile ulaşılmaktadır. Basamakların üst tarafına 1.30x0.90 m ölçülerinde, 1.60 m yüksekliğinde bir hücrenin oyulmuş olduğu görülmüştür. Bu hücrenin korucu kulübesi olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Merdivenin yan duvarı boyunca bir yazıt uzanmaktadır. Bu yazıt Urartu Kralı I. Argiştı'nin yıllığı ile ilişkindir. Yıllıkta metnin başlangıç kısmının eksik olduğu fark edilmiştir. Bu yıllık Melikişvili'ye göre kralın 23 senelik icraatlarını anlatmaktadır. Yazıtın üst tarafında dikdörtgen şekilli düz bir pano yer almaktadır. Bu panonun ne işe yaradığı tam olarak bilinmese de, I. Argiştı'ye ait bir kabartma olabileceği fikirleri öne çıkmıştır. Fakat böyle bir kabartmanın olduğuna dair en ufak bir buluntuya denk gelinmemiştir. Panonun ne işe yaradığı yönünde ortaya atılan bir diğer fikir ise, yıllığın başlangıç kısmının madeni bir levhaya yazılı olarak burada durmuş olabileceğidir. Fakat pano üzerinde madeni levhayı sabitleyebilecek bir zıvana sistemine denk gelinmemiş ve Urartular'ın böyle levhalar kullandıkları konusunda hiçbir bulgu ele geçirilememiştir.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Yücel, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁰² Yücel, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁰³ Yücel, *a.g.e.*, s. 38.

⁴⁰⁴ Zorlu, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁴⁰⁵ Salvini, *a.g.e.*, s. 164.

⁴⁰⁶ Sevin, *a.g.e.*, s. 12-18.

Basmaklar yardımı ile inilen mezar anıtının önünde 7x4 m ölçülerinde bir avlu bulunmaktadır. Mezara giriş, 1 metre derinliğinde, 0.99 m genişliğinde ve 2 m yüksekliğinde olan bir eşik geçilerek sağlanmaktadır. Bu eşğin doğu yan duvarında 0.47x1.57 m ölçülerinde bir yazıt bulunmaktadır. Büyük bir tahrip görmüş olan bu yazıt Argiştı yıllığının VII. kolonudur. Batı yan duvarı üzerinde bulunan izler tek kanatlı ahşap bir kapı ve kilit düzenine aittir. Eşğin biraz gerisinde kapı kanadının hareket edebileceği 0.77 m derinliğinde bir eşik ardı boşluğu yer almaktadır. Van Kalesi'nde yer alan anıtsal mezarların ortak yönü, ağır bir kapı mili aracılığı ile açılıp kapanabilen tek kanatlı kapılardır.

Bu mezar, bir ana salon ile gerisinde yer alan iki oda ve yan taraflarda yer alan birer odadan oluşmaktadır. Ana salon, 10.40x6.00 m ölçülerinde ve 3.50 m yüksekliğindedir. Salonun genişliği ise 62 metrekaredir. Mezar odalarının duvarlarına belli aralıklarla niş yerleştirildiği görülmüştür. Bunun dışında nişlerin ve kapıların arasında kalan düz duvar yüzeylerine ortası delikli oyuklar açıldığı görülmüştür. Bu oyukların Akkadca *siqqatu*⁴⁰⁷ denilen tutamaklı levhalar ile ilgili olduğu ve mezar bırakılana çeşitli eşya ve sunuların asılması işine yaradıkları düşünülmektedir.⁴⁰⁸

Üzerinde II. Rusa'ya ait yazı olmasından dolayı Mazgirt Mezarı da tarihlendirilebilen mezarlar arsında yer almaktadır.⁴⁰⁹ Bu mezar yazıtlarında kralların faaliyetleri yazmaktadır. Urartu krallarının çoğunun Van Kalesi'ne gömüldüğü düşünülmektedir. Kralların doğum ve ölüm yerleri farklı olsa da Van Kalesi'ne gömülüyorlardı. Biz bu durumu diğer yerleşim yerlerinde kaya mezarlarına rastlanılmamasından anlıyoruz. Van Kalesi'nde bulunan mezarlar dışında Palu, Mazgirt, Kayalidere, Tatvan gibi yerleşim yerlerinde de Urartu dönemine tarihlendirebileceğimiz kaya mezarları bulunmaktadır.⁴¹⁰ Kuzeybatı İran'da da Urartu örnekleri ile uyuşan çok odalı kaya mezarlarına rastlanılmıştır. Başkent dışında yer alan çok odalı mezarların Urartu yöneticilerini taklit eden yerel yöneticilere veya Urartu prenseslerine ait olduğu düşünülmektedir. Ancak bu konuda bir buluntuya rastlanılmaması bu düşünceyi bir varsayımdan öteye götürmemektedir. Ulaşılması güç yerlere yapılan ve içine dar bir

⁴⁰⁷ *sikkatu/sikkatu/siqqatu* sözlükte “mandal, çivi, duvar konisi” ifadeleri ile açıklanmıştır. Bkz. CAD/S, s. 247

⁴⁰⁸ Sevin, *a.g.e.*, s. 12-26.

⁴⁰⁹ Salvini, *a.g.e.*, s. 168.

⁴¹⁰ Kemalettin Köroğlu, “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Sayı 127, 2008, s. 24.

kapı ile girilen bu mezarları plan ve konum özellikleri ile incelediğimiz zaman Urartu kaya mezarlarından farklı özelliklere sahip olduklarını görürüz. Van Kalesi içinde yer alan Horhor Mezarı, iç kale mezarı ve büyük platform bu farklılıkları göstermesi bakımından önemlidir.

2.3.3. Küçük Horhor Mezarı

Kral I. Arğişti mezarına inen merdivenlerin birkaç metre güneyinde farklı bir mezara inen merdivenler bulunmaktadır. Küçük Horhor Mezarı olarak isimlendirilen bu mezarın girişi güneye tarafa bakmaktadır. Daha basit bir şekilde yapılmıştır ve uzun bir salondan meydana gelir.⁴¹¹ Giriş kapısının genişliği 1 m olup, derinliği ve yüksekliği 1.60 metredir. Kapı girişinin bir kenarında Kral Menua'ya ait yazıt bulunmaktadır. Mezarın giriş yerinde kapı yuvalarının ve kapının kapanmasına yarayacak malzemelerin olmaması, alanın mezar olup olmadığı konusunda şüphe yaratmaktadır.⁴¹² Mezar odasından ve merdivenlerin konumundan dolayı I. Arğişti mezarından sonra yapıldığı düşünülmektedir. Doğu-batı yönünde yerleştirilen ve dikdörtgen şekilli olan mezarın uzunluğu, 12.67 m, genişliği ise 3 metredir. Mezarın kuzey duvarı üzerinde 4 tane niş yer almaktadır. Nişlerin genişliği 2.05 m ve 1.95 m arasında değişiklik gösterirken, derinlikleri de 2 m ile 1.87 m arasında değişiklik göstermektedir.⁴¹³

2.3.4. İç Kale/Kurucular Mezarı

Neft Kuyu Anıtı için açılan büyük tören avlusunun batı yüzüne sonradan açılmıştır. Mezarın yönü doğu tarafa doğru bakar ve bu özelliği ile diğer kaya mezarlarından farklıdır. Konum, işçilik ve yapısal özelliklerinden dolayı en erken mezarlardan birisi olduğu düşünülmektedir. (Ek 18) Bazı uzmanlar ise mezarın iki kral için hazırlandığını ve bu kralların I. Sarduri ve oğlu İşpuini olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁴ Bu mezar alanı iki salon, iki tane yan oda ve en geride yer alan ana gömü alanından meydana gelir. Yaklaşık 2.80 m genişlikte olan kapı açıklığı bozuk bir haldedir. Buradan geçildikten sonra büyük salon ile karşılaşılır. Bu salon 5.95x9.30 m ölçülerinde olup, yüksekliği 6 m, genişliği ise 55 metrekaredir. Geçidin taban kısmında 1.00x0.50x0.30 m ölçülerinde ve 15–20 cm derinliğinde bir çukurluğun olduğu

⁴¹¹ Salvini, *a.g.e.*, s. 166.

⁴¹² Kazım Serdar Girginer, *Urartu Dönemi Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi SBE., 1991, s. 15.

⁴¹³ Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa Arkeolojik Rehber*, s. 141-142.

⁴¹⁴ Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa Arkeolojik Rehber*, s. 131.

görülmüştür. Bu çukurluğun kapı söve mili yuvası olarak hazırlanmış olması düşünülmektedir. Üst tarafa gelmesi gereken mil yuvasının açılmadığı tespit edilmiştir. Bunlardan yola çıkılarak ana giriş kapısının bitirilmeden yarım bırakıldığı düşünülmektedir. Korniş fistolarının işlenmeden bırakılmış olması ve duvarlara çivi deliklerinin açılmamış olması bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir.

Ön salonun gerisinde yeni bir salon açılmıştır. Öndeki salonun amacına uygun olarak kullanılamaz hale gelmesi neticesinde zorunlu olarak ikinci bir salon açılmıştır. Giriş kapısı, 1.02x1.95x0.63x m ölçülerindedir. Eşiğin arkasında yer alan boşlukta tek kanatlı ahşap kapıya ait olduğu düşünülen donanım izleri tespit edilmiştir. Salonun ölçüleri 6.36x4.36 civarındadır. 3.86 m yüksekliğinde olan tavan düz ve bezemesiz olup, salonun genişliği ise 28 metrekaredir. Duvarlarda mezara bırakılan eşya ve sunuların asılması için çivi delikleri açılmıştır. İç salonunda iki tane yan odası vardır. Sağ tarafta yer alan oda 3.27x2.72 m ölçülerinde olup, batı tarafında bir platform yer almaktadır. Sol tarafta yer alan oda ise 3.48x2.75 m ölçülerinde olup, bu odanın doğu tarafında da bir platform bulunmaktadır. Bu iki mekânın daha özensiz yapılmış olmasından dolayı depolama için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Krali gömü odası solunun gerisinde bulunmaktadır. Bu alan 5.75x2.67 m ölçülerinde olup, yüksekliği de 2.80 metredir. Duvarlarda çivi deliklerinin olduğu görülmüştür. Sağdaki duvarın önünde bir platformun varlığı tespit edilmiştir. Üzeri düz bir tekne oluşturacak şekilde oyulmuştur.⁴¹⁵

2.3.5. Neft Kuyu Mezarı

Daha önce belirttiğimiz gibi Urartu kral mezarlarının en gösterişli olanları başkent Tuşpa'da yer almaktadır. Kurucular, Neft Kuyu ve I. Argiştı mezarları bunlara en güzel örneklerdir. En görkemli anıt ise Neft Kuyu Mezarı'dır. Tuşpa sitadelinin güney yüzünün ortasında bulunan anakayanın düzleştirilmesi ile elde edilen bu anıt uzak mesafeden bile dikkat çekmektedir. Güney tarafa bakan cephede bir avlu yer almaktadır. Bu avlunun boyutu 20x7 m, genişliği ise 140 metrekaredir. Bu avluya tünel gibi oyulmuş kıvrımlı basamaklar aracılığı ile ulaşılmaktadır. Mezar anıtının önünde ana kayaya oyularak elde edilmiş büyük bir tören alanı yer almaktadır. Erozyon sebebiyle ve Osmanlı Devleti zamanından kalma kerpiç ve taş örgüler ile kaplı olan bu

⁴¹⁵ Sevin, *a.g.e.*, s. 56-63.

açık alan, 1972–1973 yılı kazı sezonunda Afif Erzen başkanlığındaki kazı heyeti tarafından temizlenmiş ve cephenin ön tarafında sekilerin uzandığı görülmüştür.⁴¹⁶

Bu mezara anakayaya oyulmuş 6 basamaklı bir merdiven aracılığı ile ulaşılmaktadır. Bu mezar, bir salon ve salonun kuzeyinde iki, doğu tarafında ve batı tarafında yer alan birer odadan meydana gelmektedir.⁴¹⁷ Ana salon 12.45x7.24 m ölçülerinde olup, yüksekliği 7.50 m, genişliği ise 90 metrekaredir. Tavanı beşik tonoz şeklinde oyulmuştur. Tonozun bittiği alanda yan duvarların birleşmesi bir korniş ile sağlanmıştır. Ana salonun tabanı düz olup, duvarlarında çivi deliklerinin olduğu görülmüştür. Bu çivi deliklerinin mezara bırakılan giysi ve çeşitli eşyaların asılabilmesi için yapılmış olduğu düşünülmektedir. Ana salonun gerisinde bulunan iki oda, işçiliklerindeki özenden dolayı diğer odalardan ayrılmaktadırlar. Daha merkezi konumda olan odanın ana gömü odası olduğu düşünülmektedir. Giriş kapısı çerçeveli ve basamaklıdır. Bu oda 5.23x3.82 m boyutlarında olup, 4.07 m yüksekliğinde olup, tavan kısmı düzdür. Sol taraf yüzünde bir platform bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusundaki platformun, mezar sahibine ait sandukanın yerleştirildiği alan olduğu düşünülmektedir. Batı tarafta yer alan ikinci oda ise 3.69x4.04 m boyutlarındadır. Bu odanın kuzey ve batı duvarları üzerinde iki tane büyük niş yer almaktadır. Mezardaki diğer odalar ise özensiz işçilikleriyle diğer odalardan tamamen ayrılırlar.⁴¹⁸

Mezar odalarının tabanlarında şişe biçiminde çukurlukların açıldığı görülür. Bu durum gösteriyor ki mezar odalarına çok sayıda insan gömülmüştür. Kurucular mezarında yedi oda, Kayalidere ve Argiştı mezarlarında ise dört oda bulunmaktadır. Mezarlara girişten hemen sonra ana salon gelir ve bu salondan yan gömü odalarına geçiş kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Mezar odalarının iç duvarları umumiyetle sade olmakla birlikte, iç kale ve neft kuyu mezarlarında, üst örtüyü taşıyan ahşap kirişleri temsil ettiği ön görülen yarım yuvarlar dişli silmeler yapılmıştır.⁴¹⁹

2.3.6. Oda Mezarlar

Urartu coğrafyası engebeli bir yapıya sahip olduğundan arazinin müsait olmadığı yerlerde oda mezarlar taşlar ile örülerek yapılmıştır. Bu tip mezarların en güzel

⁴¹⁶ Sevin, *a.g.e.*, s. 39-44.

⁴¹⁷ Konyar, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa Arkeolojik Rehber*, s. 134-135.

⁴¹⁸ Sevin, *a.g.e.*, s. 47-55.

⁴¹⁹ Konyar, *a.g.m.*, s. 206-215.

örneklerini Erzincan yakınlarındaki Altıntepe’de görürüz. Altıntepe’de bulunan bu mezarlar tepenin güney sırtlarına inşa edilmişlerdir. I nolu mezar bir çukurun içine inşa edilmiş olup, 4.50 m genişliğinde ve 9,0 m uzunluğundadır. Bu mezar dikdörtgen planlı olup birbirine kısa koridorlar ile bağlanan üç tane dikdörtgen odadan oluşmaktadır.⁴²⁰ Tabanlar sıkıştırılmış toprak olup, diğer mezarlarda görüldüğü gibi bu mezarda da duvarlarda taş bloklar arasına niş yerleştirilmiştir. Bir diğer mezar olan II nolu mezarda üç odalı olmasına rağmen, odalar aynı çizgi üzerinde değildir. Mezar odaları yontulmuş taşlar ile yapılmıştır. Ölü hediyelerinin bulunduğu birinci oda hariç diğer iki odada çok sayıda niş kullanılmıştır. İkinci odada kapakları beşik gibi şekillendirilmiş ve tekne biçiminde olan bir lahit ele geçirilmiştir. III nolu mezar birinci mezarın güneybatısına inşa edilmiştir. Tek odalı mezara 0,90 m genişliğinde ve 2,40 m uzunluğunda olan dromos ile girilmektedir. Dromos ile girilen bir başka mezarda Tanıktepe mezarıdır. Bu mezar 6,30 m uzunluğunda ve 3,0 m yüksekliğindedir.⁴²¹

2.3.7. Urneler

Urne, yakma işleminden sonra ölünün kalıntılarının konulduğu kapları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Urneler mezar duvarlarına açılan nişlere ve kaya oyuklarına ya da üç tarafı taş levhalar ile çevrili olan yapay bir haznenin içine konularak üzeri toprakla örtülmüştür.⁴²² Bu kapların ağzı genellikle çanağın ter konulması ile örtülmüştür. Böylece içinde kül ve kemik kalıntıları bulunan urnelerin korunması amaçlanmıştır.⁴²³ Kazı çalışmaları sırasında uzamanlar Van kayalığında çok sayıda urnenin yan yana konulduğunu tespit etmiştir. Ancak urneler tek başına da konulabilirdi. Urnelerin boyun kısımlarında üç adet delik bulunmaktadır. Bunu ölü ruhunu serbest bırakmak amacıyla yaptıkları düşünülmektedir.⁴²⁴ (Ek 19)

Urartular devlet haline gelince farklı bölgelere birçok seferler düzenlemişler ve hâkimiyet altına aldıkları toplumlarında dinini benimsemişlerdir. Böylece Urartular’da çok tanrılı bir din anlayışı ortaya çıkmıştır. Özellikle Kral Menua ile tanrı Haldi kültü gelmiş ve Haldi baş tanrı ilan edilmiştir. Urartular hakimiyet altına aldıkları her bölgede

⁴²⁰ Albayrak, *a.g.e.*, s. 55.

⁴²¹ Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 93.

⁴²² Davut Yiğitpaşa, “Halk Mezarlığı ve Çanak Çömleği”, *İdil Dergisi*, Cilt 5, Sayı 21, 2016, s. 416.

⁴²³ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Gömütleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE., 1991, s. 19.

⁴²⁴ Konyar, *a.g.m.*, s. 225-226.

tanrı Haldi adına şehirler kurmuşlar, tapınaklar inşa ettirmişlerdir. Urartular tanrı Haldi'yi birleştirici güç olarak kullanmış olmalıdırlar. Çünkü hâkimiyet sahalarında birçok topluluk yaşamaktaydı ve Urartular bu farklı toplulukları dinin birleştirici gücünü kullanarak bir arada tutmak istemişlerdir. Urartular'da açık hava kutsal alanları da en az tapınaklar kadar önem arz eden yapılardan biridir. Kayaları kapı görünümünde yapmışlar ve bu kapıdan tanrıların geleceğine inanmışlardır. Urartular bu mekânlarda tanrıları adına kurbanlar sunarlar ve dini ayinleri gerçekleştirirlerdi. Dini mimari başlığı altında ele alınan diğer bir yapı grubu da mezarlardır. Özellikle sınırların genişlemesi ile farklı mezar türleri ortaya çıkmıştır. Burada önemli olan mezarların kişinin sosyal statüsüne göre yapılmasıdır. Kral veya kral soyundan gelenlerin mezarı oda şeklinde olup değerli hediyeler konulurken, sıradan halk mezarları daha özensiz olup, mezara konulan hediyelerde daha değersiz eşyalardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULAMA KANALLARI VE BARAJLAR

3.1. SULAMA KANALLARI

İklim şartların daha yaşanılır hale gelmesi ile insanlar özellikle su kaynaklarına yakın yerlere yerleşmeye başlamışlar ve böylelikle ilk köyler ortaya çıkmıştır. İlk yerleşimler Fırat ve Dicle nehirleri kenarlarına olmuş ve su kaynaklarına yakın yerlere yerleşme fikri uzun yıllar devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Anadolu'da yaşayan toplumlarda su kaynaklarına yakın yerleri yerleşim alanı olarak tercih etmişlerdir. Hititler Kızılırmak Nehri çevresine, Frigler Sakarya Havzasına ve Urartular ise Urmiye Gölü, Van Gölü ve Sevan Gölü arasında kalan bölgeyi yerleşim alanı seçmişlerdir.⁴²⁵ Bu üç büyük gölün ortasında kurulan Urartu Devleti coğrafyasında güçlü su kaynakları bulunmaktadır. Bunlar arasında; Aras, Kura, Murat ve Karasu Nehirleri yer almaktadır.⁴²⁶ Bu nehirler kar ve yağmur suları ile beslenmekte olup, bunların dışında birçok küçük akarsularda önemli su kaynağı mahiyetindedirler. Başkent Tuşpa'da bulunan Van Gölü, çevredeki akarsular tarafından beslenmekte olup, tuzlu ve sodalı bir yapıya sahiptir. Bu sebeple içme suyu ve sulama amaçlı kullanılamamaktadır. Kuzeybatı İran'da bulunan Urmiye Gölü, Van Gölü'nün ardından dünyanın ikinci büyük tuz gölüdür. Urmiye Gölü'de tuzlu olduğu için tarıma ve içmeye elverişli değildir. Urmiye Gölü 1975 yılında Milli Park ilan edilmiş olup, Ramsar Sözleşmesi tarafından korunan bir biyosfer rezervine sahip olması yönüyle de önem arz etmektedir. Urartu coğrafyasının üçüncü büyük gölü olan Sevan Gölü'nün suyu tatlı olmasına rağmen tarım için veya içme amaçlı kullanıldığına dair arkeolojik ve yazılı kanıt şimdilik mevcut değildir. Bu üç gölün suyundan faydalanamayan Urartular, içme suyu ve sulama için nehirlerden, akarsulardan ve yapmış oldukları sulama sistemlerinden faydalanmışlardır. Nehirler ve akarsuların yanı sıra, yeraltı kaynak suları, kar ve yağmur sularından da yararlanmışlardır.⁴²⁷

⁴²⁵ Veli Ünsal, "Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, 2012, s. 209.

⁴²⁶ Ali Çifçi ve Greaves A.M., "Urartian Irrigation Systems: A Critical Review", *ANES*, Sayı 50, 2013, s. 192-193.

⁴²⁷ Kazım Özkan, *Urartu Krallığı'nda Su Kullanımı ve Sulama Sistemleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Batman Üniversitesi LEE., 2022, s. 50-51.

Neolitik dönemden itibaren insanlar suyu kontrol altına almayı başarmışlardır. İlk başlarda suyun ana kaynağından faydalanan insanlar, daha sonra kanallar, barajlar, göletler, çeşmeler ve su kuyuları inşa ederek susuz alanlara da su taşımayı başarmışlardır. Tarihten günümüze böyle su sistemlerine ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle artan nüfus ile beraber suya duyulan ihtiyaç daha fazla artıyordu. Urartular'da kurdukları kentlere, bağlara ve bahçelere su getirebilmek amacıyla çeşitli su sistemi geliştirmişlerdir.⁴²⁸

Urartular Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafyasında kurulmuş olduklarından başa geçen krallar, bu zorlu coğrafya ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Stratejik noktalara kaleler inşa ettiren krallar, inşa sürecine başlamadan önce kalenin kurulacağı yerin ve buraya nasıl su getirileceğinin planlamasını hazırlamışlardır. Görüldüğü gibi Urartular'da sulama sistemlerinin inşası mecburi bir ihtiyaç olarak gelişme göstermiştir. İnşa edilen su kanalları, barajlar, göletler, sarnıçlar, çeşmeler ve su kuyuları sayesinde su olmayan yerlere de su taşınmıştır.⁴²⁹ M.Ö. II. binyılda Anadolu'nun doğusunda yaşayan halkların temel geçim kaynağı hayvancılıktı. M.Ö. 830 yılından itibaren ise tarımsal faaliyetler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durumun sebebi Urartulu kralların inşa ettirmiş olduğu su kanalları, barajlar ve göletler gibi sulama sistemleridir.⁴³⁰ Kurulan kentlerde yaşayan insanların geçimini sağlayabilmeleri için tarım şarttı ve buda su ile mümkün olabilirdi. Urartulu halkların yaşadığı bölgelerde doğal su kaynakları tarımsal alanları sulamak için yeterli değildi. Bu sebeple kanal, baraj ve göletler inşa ederek su olmayan bölgelere su taşımışlar ve bu icraatlarından yazılı kaynaklarda bahsetmişlerdir.⁴³¹ Urartular maden teknolojisinde önemli bir ilerleme kaydetmiş, demir ve bronzdan yaptıkları kaldıraç, balyoz, murç gibi aletler ile sulama sistemlerinin daha kolay ve daha çabuk yapılmasını sağlamışlardır.⁴³²

Farklı beylikler halinde yaşayan Urartulu halklar birleşmesiyle devletleşme süreci başlamış ve nüfus artışı yaşanmıştır. Seferlerde ele geçirilen topraklarda yaşayan nüfusun başkent Tuşpa ve diğer yerleşim yerlerine yerleştirilmesi ile de nüfus daha çok

⁴²⁸ Özkan, *a.g.e.*, s. 78.

⁴²⁹ Özkan, *a.g.e.*, s. 78.

⁴³⁰ Gökhan Kalmış, "Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Sistemleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 4, Sayı 13, 2017, s. 569.

⁴³¹ Özkan, *a.g.e.*, s. 78-79.

⁴³² Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9.

atmıştır. Artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak zorlaşmış ancak Urartu kralları bu durumu bir avantaja çevirerek getirilen insanları inşa faaliyetlerinde çalıştırmıştır. Böylece işgücü ihtiyacı da karşılanmıştır.⁴³³ Urartular'ın suyu kontrol altına almak için inşa ettiği yapılar arasında, su kanalları, su kanallarının zayıf olduğu yerlerde destek amaçlı inşa edilen destek duvarları, bentler, su kuyusu, sarnıç ve köprüler vardır. Bu yapıların inşa tekniklerinin en önemlilerinden biri ana kayanın oyulmasıdır. Kaleler inşa edilmeden önce ana kayanın oyulması ile elde edilen kanallarla atık su ve eriyen kar ve yağmur suyunun kalenin dışına atılması sağlanmıştır. Ana kayanın oyulması ile elde edilen yapılar kanallar, su kuyuları ve sarnıçlardır.⁴³⁴

Diğer bir inşa tekniği ise duvar örgü sistemidir. En sık kullanılan örgü yöntemi kıklobik yöntemdir. Büyük taşların hiçbir birleştirici madde kullanılmadan birbiri üzerine konulması ile elde duvar inşa edilmektedir. Kesme taş yönteminde ise daha düzgün taşlar ile duvarlar örülür. Kesme taş yöntemi su kuyularında ve sarnıçlarda kullanılmıştır.⁴³⁵ Urartular'ın kullanmış olduğu diğer bir inşa tekniği dolgu yöntemidir. Bu yöntem sadece barajlarda görülmektedir. Yapmış oldukları barajlarda genellikle iki ya da üç duvar kullanmışlardır. Arka arkaya inşa edilen duvarların arası toprak ve taş parçaları ile doldurularak hem su geçirmemesi sağlanmış hem de dayanıklılığı artmıştır. Urartular sulama sistemlerini inşa ederken çoğunlukla taş kullanmışlardır. Ancak kullanılan taşın türü bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Örneğin, Minua Kanalı bölgede yaygın olarak bulunan traverten taşlardan yapılmış, Pay Kanalı'na ait destek duvarında ise bazalt kullanıldığı tespit edilmiştir. Yerel malzeme kullanılmasının nedeni daha hızlı ve kolay yoldan inşa sürecini tamamlamaktır. Sulama sistemlerinin inşasında kullanılan malzemelerden biride künktür. Künk, pişmiş topraktan yapılan borulara verilen isimdir. Künkler genellikle iki amaç için kullanılmışlardır. Pişmiş topraktan yapılan künkler, bazı yerlerde atık su için kullanılırken bazı yerlerde de temiz su için kullanılmıştır. Bir ağzı geniş bir ağzı dar olarak yapılmış ve biç içe geçirilerek kullanılmışlardır. Toprak ve kilde sulama sistemlerinin inşasında kullanılmıştır. Destek duvarları ile kanal arasında kalan yerlerde ve baraj bent duvarları arasında killi toprak kullanılmıştır. Killi toprağın kullanılmasının amacı suyun sızmasını önlemektir.⁴³⁶

⁴³³ Özkan, *a.g.e.*, s. 80.

⁴³⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 312.

⁴³⁵ Kuvanç, *a.g.e.*, s. 159-160.

⁴³⁶ Özkan, *a.g.e.*, s. 294-319.

Urartular suyu günlük ihtiyaçlarda, tarım ve hayvancılıkta, ulaşım ve taşımacılıkta, savunmada ve ritüelde kullanmışlardır. Su, günümüzde en çok temel gereksinimleri karşılamak için kullanıldığı gibi Urartu Devleti'nde içme suyu, mutfak işleri, temizlik gibi temel gereksinimlerde kullanmışlardır. Bunların dışında kerpiç yapımında da su kullanılmıştır. İnsan yaşamının devam ettirilebilmesi için en önemli iki madde su ve gıdadır. Gıdanın elde edilebilmesi içinse tarım şarttır. Urartu Krallığı kurulduktan sonra krallar tarımın önemini kavramış ve tarımsal verimliliği arttırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bunların başında sulu tarıma geçilmesi vardır. Urartular üç büyük gölün ortasında olmasına rağmen bu göllerin suyundan sulama amaçlı yararlanamamıştır. Yerel su kaynakları da ihtiyacı karşılamayınca, su kanalları, barajlar, göletler, su kuyuları, sarnıçlar ve çeşmeler yaparak susuz arazilere su getirmişlerdir. Böylece tarımı yapılan ürünlerden daha iyi verim almışlardır.⁴³⁷

Urartu coğrafyasında tarım alanlarının kısıtlı olması, geçim kaynağı olarak hayvancılığı ön plana çıkarmıştır. Hayvancılık temel geçim kaynağını oluştururken Urartulu krallar tarıma da önem vererek geçim kaynaklarını çeşitlendirmeye çalışmışlardır. Kış aylarında iklim koşullarının elverişsizliğinden dolayı hayvancılık da tarım gibi yaz aylarında yapılmaktaydı. Hayvancılık faaliyetlerinde de su önemli bir yere sahip olmuştur. Kurak mevsimlerde göletlerden akıtılan su hem hayvan sürülerinin susuz kalmasını önlemiş hem de toprağın verimliliğini arttırmıştır. Sulama sistemleri ile verimliliği arttırılan tarımsal faaliyetler, hayvancılığın sürdürülebilir olmasını sağlamıştır. Tarlalarda yetiştirilen ürünler sadece insanlar için besin kaynağı olmamış, hayvanlar için yem üretiminde de kullanılmıştır. Sulama sistemleri ile sudan en iyi şekilde faydalanmasını bilen Urartular, sudan balık avlayarak beslenmesini de bilmişlerdir. Arkeolojik kazılarda ele geçirilen balık kemikleri, Urartuların balık tükettiğini kanıtlamaktadır. Urartular'ın akarsular ve göllerden ulaşım ve taşımacılık konusunda yararlanıp yararlanmadığı kesin olarak bilinmemektedir.⁴³⁸

Urartular'da su, temel gereksinimler ve sulama amaçlı kullanılmasının dışında savunmada da kullanılmıştır. Urartular kaleleri kurarken dikkat ettikleri konulardan birisi de savulmasının kolay olmasıdır. Bu amaçla kaleler genellikle ya yüksek dağlık alanlara ya da su kenarlarına kurulmuştur. Kalelerin su kenarlarına kurulması ile hem

⁴³⁷ Özgüner, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁴³⁸ Özkan, *a.g.e.*, s. 355-365.

içme suyu ihtiyacı kolay olarak karşılanacak hem de savunulması kolay olacaktı. Urartu coğrafyasının iklim özellikleri göz önüne alındığında Mart ayında kar erimeleri ve Nisan ayında yağan yağmurlar akarsuların debisini arttırmaktadır. Birçok akarsuyun bahar ayında taşkınlar olacak kadar sularının yükseldiği bilinmektedir. Böylelikle akarsu kenarlarına kurulan kalelerin savunulmasında suyun gücünden faydalandığı düşünülmektedir.⁴³⁹

Tarih boyunca suyun dini törenlerde de kullanıldığı bilinmektedir. Urartular'da her kalede bir kutsal alan bulunmaktaydı. Bu kutsal alanda kurban kanı dökülerek ritüel gerçekleştirilmekteydi. Ritüellerde kurban kanı dışında suyun da kullanıldığı düşünülmektedir. Bunun dışında Urartular suya kurbanlar sunarak bir ritüel gerçekleştirmekteydiler. Van'ın Erçiş ilçesinde bulunan Salmanağa Mahallesi'nde ele geçirilen stelde Dainalitini Nehri'ne bir boğanın kurban edilmesi anlatılmaktadır. Kurban edilecek boğanın nehre doğru yerleştirilmesi kanının nehir sularına karıştığı ritüele işaret etmektedir. Dainalitini Nehri'ne kurban sunulması Urartular'ın suya verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁴⁰ Urartular'da Quera isimli bir tanrıya su kaynaklarının ithaf edildiği ve kurbanlar kesildiği bilinmektedir. Quera ismi birkaç yazıtta geçmekte olup, tarımla bağlantılı bir yaşam, güç, neşe ve mutluluk kaynağı olarak Haldi ile eşit görülen bir tanrıdır.⁴⁴¹

3.1.1. Menua Kanalı

Van şehri için en önemli su kaynaklarından birisi olan Şamram Pınarı, Gürpınar kazasının 6 km güneybatı tarafında bulunan Yukarı Kaymaz Köyü'nde yer alan Artos Dağları'nın bir bölümü olan Başet Dağı'nın yamaçlarında bulunan bir kayalığın altındaki su kaynağından çıkmaktadır.⁴⁴² (Ek 20) Kaynaktan çıkan su saniyede 6–10 metreküptür. Bu su kaynağı üç kanal sistemi ile değerlendirilmiştir. Bu kanallardan birisi Menua Kanalı'dır. Gürpınar ovasından Van ovasına tatlı su taşıyan Menua Kanalı, geçtiği yerlerde tarım arazilerine hayat vermektedir. Kanal boyunca ortalama 500 hektar

⁴³⁹ Özkan, *a.g.e.*, s. 375-376.

⁴⁴⁰ Özkan, *a.g.e.*, s. 378-379.

⁴⁴¹ Arsen Bobokhyan, Alessandra Gilibert ve Pavol Hnila, "The Urartian God Quera And The Metamorphosis Of The "Vishap" Cult", Pavel S. Avetisyan, Roberto Dan ve Yervand H. Grekyan (ed.), *Over The Mountains And Far Away Studies In Near Eastern History And Archaeology Presented To Mirjo Salvini On The Occasion Of His 80th Birthday* (98-105), Oxford: Archaeopress Publishing, 2019, s. 99.

⁴⁴² Sabahattin Erdoğan, *Minua (Şamram) Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE., 2006, s. 19.

arazi sulanmaktadır. Bu kanal aynı zamanda bir aşk efsanesi ile de özdeşleştirilmiştir. Kanalın etrafında Kral Menua'nın kızı Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yaptırdığı asma bahçeleri, halk tarafından Asur Kraliçesi Semiramis'in asma bahçeleri ile özdeşleştirilmiş ve efsane olmuştur. Şamram ismi de verilen bu kanal kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde halk türkülerine de konu olan kanal efsanesi, “Edremit Van'a bakar içinden Şamram akar” dizeleri ile yaşatılmaktadır.⁴⁴³

Toprağa açılan bir kanal ile batı tarafa doğru çekilen su, Gürpınar Ovası'nın susuz kalan kısımlarına can suyu olmuştur. Kuzey tarafa doğru farklı bir kanal ile getirilen su ise, kuzeydoğu tarafa doğru Van şehrine taşınmıştır. Hızlı bir akım gücüne sahip olan bu su kanalı boyunca, Osmanlı Devleti zamanında 40'ın üzerinde su değirmeni inşa edilmiştir. Urartu dönemine ait su değirmenlerinin bulunup bulunmadığı henüz bilinmemektedir. Kanalın en önemli özelliklerinden birisi doğudan batı tarafa akarak Van Gölü'ne dökülen Hoşap Çayı'nın üzerinden geçirilmiş olmasıdır. Hoşap Çayı üzerindeki bu Urartu su aşırma kemerinin duvarları yıkıldığı için nasıl bir tasarıma sahip olduğu bilinmemektedir. Kemerin sadece temel kalıntıları görülmektedir. Günümüzde basit bir kemer üzerinden su karşı tarafa aktarılmaktadır. Su kemerinin 200 m kuzeydoğusunda 14 m yüksekliğindeki bir kayalığın güney yüzünde tespit edilen çivi yazısı, bu kanal ile ilgili ilk Urartu inşa yazıtını oluşturmaktadır. Kral Menua kanalın geçtiği farklı yerlere 14 çivi yazılı inşa kitabesi koydurmuştur. Kaybolan yazıt ile birlikte toplam 15 tane bulunmaktadır. Bu kadar çok kitabe koydurmasının sebebinin, inşa yazıtlarının insanlar veya diğer canlılar tarafından tahrip edilerek yok olmasına karşı alınan bir tedbir olduğu düşünülmektedir. Bu yazıtların bir kısmı doğa olayları ile tahrip olmuş, bir kısmı ise insanlar tarafından tahrip edilmiştir. 15 tane yazıtın içinden dördü 16 dizeden meydana gelmektedir. Öteki yazıtlar bunlardan kısa olup, kanalı inşa ettiren Menua'nın isminden söz ederler.⁴⁴⁴ 4 uzun yazıtta şunlar yazmaktadır:

İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı Menua Kanalı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkeleri'nin kralı, Tuşpa kentinin efendisidir.

⁴⁴³ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 12.

⁴⁴⁴ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 12-13.

*Menua derki: Kim bu yazıyı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına; “Bu kanalı ben açtım” derse o, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar tarafından mahvedilsin; güneş ışığından yoksun edilsin.*⁴⁴⁵

Bu kaya yazıtından sonra kaynak suyu, kayalık içine oyularak açılan bir kanal ile batı tarafa doğru akıtılmıştır. Sulama kanalının güney kenarlarından oyularak su akıtma savaklarının bazıları günümüze kadar sağlam olarak ulaşmayı başarmıştır. Kanalın kuzey tarafında bulunan Çayırbaşı ismindeki köy Kral Menua zamanında kurulmuştur. Kanalın yakın yakınlarında yer alan yerleşim merkezlerinin en büyüğü Çayırbaşı Köyü'dür. Gürpınar ovasında yetiştirilen tarım ürünlerinin bu köyde depolandığı düşünülmektedir. Diğer sulama kanallarında olduğu gibi Menua Kanalı'nda da, suyun aynı seviyede akıtılabilmesi için arazinin uygun olmayan yerlerinde destek duvarları inşa edilmiştir. Destek duvarlarının en yüksek olduğu iki yerden birisi Gülo Boğazı, diğeri de Kadem Bastı mevkiindedir. Kral Menua bu destek duvarlarının arasına inşa yazıtları koydurmuştur. Bu yazıtlar daha kısa olmakla beraber, Tanrı Haldi'ye atıf yapıldıktan sonra, kanalı yaptıranın Kral Menua olduğundan söz ederler.⁴⁴⁶

Su kaynağının çıktığı yerin denizden yüksekliği 1760 metredir. Yaklaşık olarak 2.5 m³ su taşıyan kanalın Van ovasına taşıdığı su kapasitesi 75 milyon metreküpten fazladır. Arazinin uygun olmayan yerlerinde destek duvarları inşa edilmesi için ihtiyaç duyulan taşlar, Edremit ve Harebedar yakınlarında bulunan taş ocaklarından sağlanmıştır. Taş ocaklarından alınan taşların sadece dış yüzü düzleştirilmiş olup, bu taşlar ile inşa edilen destek duvarları günümüze kadar varlığını korumuştur. Zengin kalker yataklarına sahip olan bu taş ocakları Van çevresinde en çok işletilen taş yataklarını oluşturmaktadır. Edremit'in kuzey tarafında ise Alniunu kenti ve taş atölyesi bulunmaktadır. Kanalın doğu kenarında Harebedar mevkiinde inşa edilmiş olan anıtsal planlı yapının taş ocaklarını denetlemek ve kanalın güvenliğini sağlamak için inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu anıtsal yapı kare planlı iken sonradan bir ek eklenerek dikdörtgen planlı bir yapı elde edilmiştir. Yapının planının değiştirilme sebebi henüz bilinmemektedir.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Payne, *a.g.e.*, s. 77.

⁴⁴⁶ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 13-14.

⁴⁴⁷ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 14.

Harebedar mevkiinde de kanal kalkerden oluşan bir kayalığın içine oyulmuştur. Kanalin yaklaşık olarak 23–25 kilometresi kaya içine oyularak açılmıştır. 2800 yıldan beri sağlam bir şekilde kullanılmaya devam eden Menua Kanalı'nın şiddetli depremler geçirmesine rağmen bozulmamasında, ana kaya içinden geçirilmesinin ve destek duvarlarının inşa edilmesinin önemli etkisi olmuştur. Harebedar mevkiinin kuzeybatı tarafında yer alan Kadem Bastı adıyla bilinen yerdeki 3 km uzunluğunda ve 2 km genişliğinde olan arazi, Van Gölü kıyılarına kadar yapay teraslar halinde düzenlenmiştir. 6 km²'lik bu araziye farklı yerlerden toprak getirilmiş ve destek duvarlarının üzerine kalın bir şekilde serilmiştir. Ayakla basılarak çığnenen topraklar ile teraslar elde edilmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti zamanından bu yana bölge halkı bu alana uğurlu yer, uğurlu ayak basılan yer anlamına gelen Kadem Bastı ismini vermektedir. Kanalin en yüksek destek duvarları da Harebedar mevkiinde yer almaktadır. Taşlar arasında birleştirici madde olarak kil tercih edilmiştir. Böylece duvarlar daha sağlam olmuştur. Kanalin geçtiği yerler taş ocaklarının yanı sıra kil yatağı bakımından da zenginliğe sahiptir. Ayrıca bölgede üzüm bağları ve meyve bahçeleri de bulunmaktadır. Kral Menua bu destek duvarlarının arasına da inşa kitabesi koydurmuştur. Bu yazıtların birinde ki metin diğerlerinden oldukça farklıdır.⁴⁴⁸ İki satır halindeki yazıttan şunlar okunabilmektedir:

“Bu bağ Menua'nın kızı Tariria'nındır. Adı Tariria Bağı'dır.”⁴⁴⁹

Van kalesinin güney tarafından Kadem Bastı mevkiine kadar olan verimli topraklarda Menua kanalı inşa edilmeden öncede bağ ve bahçelerin olduğu anlaşılmaktadır. Bağ ve bahçeler hakkındaki en eski bilgiler Kral İşpuni zamanından başlamaktadır. Hazine piri kapısında dört satır halindeki bir yazıda, “*Sarduri oğlu İşpuni, üzüm bağı ve meyve bahçesi kurdu*” denilmektedir.⁴⁵⁰

3.1.2. Ferhat Sulama Kanalı

Van bölgesinde araştırmacılar tarafından devam ettirilen araştırmalar neticesinde Ferhat Kanalı bulunmuştur. Bu sulama kanalı günümüzde de kullanılmaktadır. Balık Gölü'nden alınarak tarım arazilerini sulamak amacıyla yapılan Ferhat Kanalı'nın büyük bir onarım geçirmediği anlaşılmaktadır. Bu kanal halk tarafından Ferhat'ın dağları

⁴⁴⁸ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 14-16.

⁴⁴⁹ Payne, *a.g.e.*, s. 81.

⁴⁵⁰ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 16-17.

delerek açtığı su kanalı efsanesinin aynısı kabul edilmiştir. Kanalın inşa edilmesinin amacı Balık Gölü Deresi'sinin sulayamadığı Doğubayazıt ovasının kuzey tarafında kalan toprakların su ihtiyacını karşılamaktır. Ferhat Kanalı'nın iki önemli özelliği vardır. Birincisi arazinin kayalık olan yerlerinde kanalın, kayalıktan oyularak geçirilmesidir. İkinci özelliği ise kanalın geçtiği arazilerdeki çöküntü yerlerin yüksek destek duvarlarıyla örülmüş olmasıdır. Balık gölü Deresi'nin aktığı ovaya bakan güney tarafındaki destek duvarı doğu tarafa doğru ilerlemektedir. Destek duvarlarının inşasında kullanılan taşlar andezit taşı yataklarından sağlanmıştır. Duvarlardaki büyük taşlar bindirme tekniği ile yapılmıştır. Doğu tarafa doğru ilerleyen kanal, toprak içine kazılarak açılan bir yol izlemektedir. Kanal bazı yerleşim yerlerinin yakınından geçmektedir. Bunlara arasında Aktarla, Bezirhane, Sarıbiyık, Eskisu, Yolüstü mezrası, Karışeyh, Güllüce, Kuyucak ve Kervansaray gibi yerleşim merkezleri sayılabilir.⁴⁵¹

Balık Gölü etrafında sık bir yerleşmeye ait kalıntıların olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. Başka bir bölgede bu kadar sık bir yerleşme izine rastlanılmamıştır. Bölgedeki kalıntıların bir kısmının M.Ö. 2. binyıla, diğer kısmının ise M.Ö. 1. binyıla ait olduğu anlaşılmıştır. M.Ö. 2. binyıla ait mimarlık eserleri içerisinde kurgan çoğunluktadır. M.Ö. 1. binyıla ait kalelerin başında Balık Gölü Kalesi, Gürgüre Kalesi ve Ardıç Kalesi gelmektedir. Balık Gölü Kalesi ile Gürgüre Kalesi koruma kalesi mahiyetindedir. Ardıç Kalesi daha büyük olmakla beraber, çevresindeki tarım arazilerinden elde edilen ürünlerin depolandığı, ekonomik amaçlar doğrultusunda kullanılan bir kaledir. Kalenin sur duvarının eteklerinde 11 tane kaya işaretinin varlığı saptanmıştır. Bunlardan 4 tanesi V, 3 tanesi daire, iki tanesi geometrik şekilli 1 tanesi oluk ve 1 tanesi de U biçimlidir. Bu işaretlerden ve kalelerden anlaşıldığına göre Ferhat Kanalı 7. yüzyılda yapılmıştır.⁴⁵²

3.1.3. Mengene Sulama Kanalı

Mengene kanalı, Van'ın 95 km güneydoğusunda yer almaktadır. Mengene Dağı'ndan çıkan sular iki kanal yoluyla değerlendirilmiştir. Bu kanallardan birisi Mengene Kanalı'dır. Bu kanala en yakın yerleşim Yolmaçayır Köyü'dür. Köyün 3-3.5 km güneydoğusunda yer alan tepelerin eteklerinden geçirilen kanal, 85-90 yıldır

⁴⁵¹ Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, s. 26-29.

⁴⁵² Oktay Belli, "1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (163-198), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, s. 178-182.

kullanılmamaktadır. Mengene Kanalı'nın büyük bir çoğunluğu toprak içinden geçirilmiştir. En önemli özelliği kanalın geçtiği yerlerde arazinin uygun olmayan yerlerinde destek duvarlarının yapılmasıdır. Bunun yanı sıra kanal bazı yerlerde taşların içinden geçirilmiştir. Duvarların en yüksek olduğu kısım Yolmaçayır Köyü'nün 3 km kuzeydoğusundaki Dikilitaş Kayalığı ve çevresidir.⁴⁵³

Kanalın bazı bölümleri Dikilitaş Kayalığı'nın batı eteğinden geçirilmiştir. Burada demir murçlar ile kayalıkların pürüzleri giderilmiştir. Kanalın batı tarafını meydana getiren kayalık alanın bazı yerlerinin çatladığı görülmüştür. Toprak içine açılan kanalın, taş içine oyulan kanaldan daha derin ve geniş olduğu gözlemlenmiştir. Suyun hızla kayalıklara basınç uygulaması nedeniyle batı tarafa destek duvarları inşa edilmiştir. Duvarın yapımında alt dip kısımlarda büyük taşlar kullanılırken, duvar yükseldikçe daha küçük taşlar kullanılmıştır. Kayalığa oyulan kanalın uzunluğu 65 santimetredir. Ancak bu kayalığın bazı yerlerinin çatladığı ve kırıldığı görülmektedir. Mengene Kanalı'nın bir özelliği de kayalığın içine oyulan küçük bir tünel ile devam etmesidir. Yüzyıllar boyunca kanaldan su akıtılması sonucunda kanalın aşındığı görülmektedir. Urartular'ın suyu kanalın içinden mecbur kaldıkları için geçirdikleri anlaşılmaktadır. Çünkü kayalığın batı eteğinden geçirilen kanal doğu tarafa doğru 70-80° lik keskin bir dönüş yaptığı görülmektedir. Doğu tarafa dönüş yapan dirsekten sonra toprak içinde ilerleyen kanalın destek duvarlarının yıkıldığı görülmektedir. Destek duvarlarının yıkılan yerleri Osmanlı Devleti döneminde Horasan harcı kullanılarak onarılmıştır. Horasan harcı ile onarılan duvarların taşlarının, Urartu dönemi taşlarına göre daha küçük ve düzgün olduğu gözlemlenmiştir.⁴⁵⁴

Mengene Kanalı'nın destek duvarları ile güçlendirilmesinin sebebi, uzakta yer alan göletlere su taşınması ve geniş bir alanda yapılan tarımın su ihtiyacını karşılamasıdır. Yaklaşık 14-15 km uzunluğunda olan kanal Albayrak, Altılar, Yukarı Bedengöl ve Aşağı Bedengöl, göletlerine su taşımaktadır. Urartu Devleti zamanında

⁴⁵³ Oktay Belli, "2000 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (239-256), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, s. 243.

⁴⁵⁴ Belli, "2000 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması", s. 243-244.

dört gölet dolduran başka bir kanalın varlığına denk gelinmemiştir. Ayrıca Mengene Kanalı Urartu Devleti'nin en uzun dördüncü sulama kanalıdır.⁴⁵⁵

3.1.4. Orta Damla Kanalı

Van'a bağlı Erçiş ilçesinin 38 km kuzeydoğusunda yer alan Orta Damla Kanalı'nın suları, 1.5-2 m uzaklıkta kuzeydoğu tarafta bulunan Karbasan Köyü mezrasından çıkan kaynak sularının bir kanal ile getirilmesinden meydana gelmektedir. Kanal Patnos yakınlarına kadar uzanmakta ancak yeni yapılan Erçiş-Patnos karayolu kanalın bazı bölümlerini tahrip etmiştir. Padişah Deresi suları ile basık ve alçak tepelerin eteklerinde bulunan bağ, bahçe ve tarlaların sulanamaması üzerine Orta Damla Kanalı ile bu arazilere su ulaştırılmıştır.⁴⁵⁶

Orta Damla köy evlerinin kuzey tarafındaki kayalıklarda niş içine yazılmış bir çivi yazısı tespit edilmiştir. Bu yazıt kanalın hangi Urartu kralı döneminde yapıldığı hakkında bilgi vermektedir. Bu kaya yazıtı kanalın ortalama 35-40 m kuzeyinde bulunmaktadır. Yöre halkı tarafından bu niş hazine kapısı olarak isimlendirilmiştir. Bu yazıtta şunlar okunabilmektedir:⁴⁵⁷

“Tanrı Haldi'nin güçlülüğü sayesinde

Argiştı oğlu Sarduri bu kanalı açtı.

Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral,

büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı

Tuşpa kentinin efendisi...”

Yazıttan anlaşıldığına göre kanal II. Sarduri zamanında yapılmıştır. Ortalama 6.5-7 km uzunluğunda olan bu kanal 90-95 yıldır kullanılmamaktadır. Kaya yazıtının 75-80 m kuzeydoğusunda kayalık bir tepe üzerinde kale kalıntılarına rastlanılmıştır. Bu alan hazine tepe olarak isimlendirilmektedir. Kalenin duvarları büyük oranda tahrip olmuş ve sadece temel kalıntıları kalmıştır. Kalenin ortasında bulunan dikdörtgen planlı alan

⁴⁵⁵ Belli, “2000 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, s. 244.

⁴⁵⁶ Oktay Belli, “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (209-230), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, s. 213.

⁴⁵⁷ Belli, “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, s. 213-214.

sanki kalenin akropolüdür. Temelde kullanılan büyük andezit taşlar yakın çevrede bulunan andezit taşı yataklarından elde edilmiştir.⁴⁵⁸

Kalenin etrafında yoğun şekilde Urartu yerleşim kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir. Güneydoğu tarafta Liç Kalesi ve kalenin eteklerinde nekropol alanı bulunmaktadır. Güney tarafta da Zali Kalesi ve nekropolü bulunmaktadır. Bu nekropol alanlarında bölge halkı kaçak kazılar yapmış ve mezarlardan çıkan birçok farklı buluntuyu satmışlardır. Şuan Urartulara ait birçok buluntu, değerli eşya vs. Avrupa ve Amerika müzelerindedir.⁴⁵⁹

3.2. BARAJLAR

3.2.1. Keşiş Gölü Barajı

Urartu Devleti'nde halkın beslenme ihtiyacını karşılamak için tarımın yanı sıra bahçe tarımı da yapılmaktaydı. Demirden yapılan aletler ile yapılan bahçe tarımı ise düzenli bir sulama sistemi ile mümkün olabilmekteydi. Bu amaçla Urartular verimli arazilerini sulamak için çeşitli göl, baraj ve gölet yapmışlardır. Özellikle Van ovasının doğu tarafındaki arazileri sulayabilmek amacıyla Keşiş Göl Barajı'nı inşa etmişlerdir. Erek Dağı üzerinde bulunan bu baraj, deniz seviyesinden 3200 m yüksekliktedir. II. Rusa tarafından inşa ettirilen bu barajda toplanan su tutarının 20–25 milyon m³ olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁰

Keşiş Gölü Barajı'nın iki tane seti vardır. Güneybatıda yer alan setin önüne Osmanlı Devleti zamanında toprak yığılmış ve çalışmaz hale gelmiştir. Duvarların hepsi yıkılmamış olup, sağlam kalan duvarlar Urartu baraj duvarı inşa etme tekniği hakkında bilgi vermekte ve güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu set duvarının arka tarafı bir blokaj ile doldurulmuştur. Bunun hemen önüne ikinci bir set duvarı inşa edilmiştir. Bu setin orta kısmında yer alan savak kanalı bugünde sağlam durumdadır. Doni deresi olarak isimlendirilen baraj suyu Van Ovası'nın güneydoğu taraflarını sulamaktadır. Hızlı bir şekilde akan suyu depo edip kontrollü bir şekilde su dağıtımını yapmak

⁴⁵⁸ Belli, “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, s. 214-215.

⁴⁵⁹ Belli, “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, s. 215.

⁴⁶⁰ Oktay Belli, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, (313-331), T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara, 1988, s. 314.

amacıyla çeşitli göletler inşa edilmiştir. Gölün güneybatısındaki setin batı tarafında küçük bir kale bulunmuştur. Karakol niteliğinde olan bu kalenin barajın onarım-bakım ve güvenliği için inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kale duvarları tamamen tahrip olmuş ancak sur temel yuvaları bozulmamış durumdadır. Kale alanında kerpiç yığını arasında bol miktarda keramik parçası ele geçirilmiştir.⁴⁶¹

Gölün kuzey tarafına inşa edilen ikinci set ise 1891 yılında fazla su sebebi ile yıkılmış olup, Osmanlı Devleti zamanında tekrar onarılmıştır. 1950 yılında ise Van D.S.İ. tarafından onarılmış ve bugünkü şeklini almıştır. Bu alandan getirilen su ile Van Ovası'nın kuzeydoğusundaki susuz topraklar sulanmaktadır. Baraj suyu çorak dere veya değirmen dere ismi ile Van ovasına doğru akmaktadır. Hızla akan suyu depo etmek ve kontrollü bir şekilde sulama yapabilmek amacıyla Foruk Köyü yakınlarında bir gölet inşa edilmiştir. Bu göletin duvarları tamamen tahrip olmuş durumdadır. Göletin kuzey tarafında Romalılar tarafından inşa edildiği anlaşılan Faruk Bendi bulunmuştur. Faruk Bendi bölgede meydana gelen depremlerden etkilenmiş olmasına rağmen büyük bir kısmı sağlam durumdadır.⁴⁶²

3.2.2. Gelincik Barajı

1987 yılında Van bölgesinde yapılan detaylı araştırmalar neticesinde yeni baraj tespit edilmiştir. Bu baraja Gelincik Barajı ismi verilmiştir. Bu baraj Van'ın 140 km güneydoğusunda yer alan ve Türk-İran sınırında olan Hanasor Ovası üzerinde inşa edilmiştir. Barajdaki suların toplandığı alan çanak şeklindedir. Baraj sularının kaynağını kar ve yağmur suları ile Hanasor Çayı oluşturmaktadır. Gelincik ovasının batısında yer alan boğazın giriş kısmına bir duvar ile baraj seti oluşturulmuştur. Set duvarı Ortaçağ'da büyük bir onarımdan geçmiştir. Gelincik barajı günümüzde daha çok ot yetiştirme amacıyla kullanılmaktadır. Setin yıkık tarafı kapatılarak su birikmesi sağlanıyor ve daha sonra biriken su bırakılıyor. Böylece baraj arazisinde gür otlar yetişiyor. Bu otlarda hayvanların kış yiyeceğini karşılıyor. Urartular zamanında ise barajın suyu batı tarafa akıtılarak Zap Suyu'nun sulayamadığı alanlar sulanıyordu.⁴⁶³

Araştırmacılar tarafından barajın batı tarafında bir kalenin varlığı tespit edilmiştir. Bu kale barajın güvenliğini sağlayıp, aynı zamanda bakım-onarımını yapıyor ve su

⁴⁶¹ Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", s. 314-315.

⁴⁶² Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", s. 315.

⁴⁶³ Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin araştırılması", s. 316.

akıtma işlerini organize ediyordu. Kalenin yanı sıra birde yerleşim yeri bulunmuştur. Bu yerleşim yeri kalenin güney eteğine doğru yayılmıştır. Kale çok yüksek olmayan bir kayalık üzerinde inşa edilmiştir. Bir plan çerçevesinde yapılmamış olan kale duvarları, doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Ele geçirilen sırlı keramiklerden kalenin Ortaçağ'da da yerleşim alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kalenin güney eteğine yayılan yerleşim alanında da Ortaçağ'a ait konutlar olduğu tespit edilmiştir. Kale ve baraj set duvarı siyah bazalt taşı yataklarının işletilmesi neticesinde elde edilmiştir.⁴⁶⁴

3.2.3. Argıt Barajı

1988 yılında araştırmalara Van Gölü'nün kuzeyinde devam edilmiştir. Araştırmacılar tarafından bölgede devam ettirilen çalışmalar neticesinde yeni bir baraj bulunmuştur. Yeni keşfedilen bu baraj Muradiye ilçesinde bulunan Yukarı Argıt Köyü'nün yaklaşık 2.5-3 kilometre güneydoğu tarafında bulunan Gölçayırı Tepe isimli alandadır. Baraj sularını yağmur ve kar suyunun yanı sıra yakın çevredeki çok sayıda kaynak suları beslemektedir. Suların biriktiği alan 800-900 metrekarelik bir alanı içine almaktadır. Barajın beden duvarının inşası ve barajın planı Keşiş Göl Barajı ve Gelincik Barajı planı ile benzerlik göstermektedir. Urartuların baraj inşa etme tasarımlarındaki bu benzerliklerin arazinin doğal yapısından kaynaklandığı düşünülmektedir. Barajın gövde duvarı gölün kuzeyinde yer alan dar olan boğaz kısmına yapılmıştır. Gövde duvarının doğu ucu kayalık olan alan ile birleştirilmiştir. Bu tür bir inşa planının baraj gövde duvarına sağlamlık kazandırdığı düşünülmektedir. Duvarın ön ve arka yüzünün düz olamayan taşlar ile örülmüş olduğu araştırmacılar tarafından görülmüştür. İyi işlenmemiş bu taşlar arasında birleştirici madde olarak küçük taş ve çamur kullanılmıştır. Gövde duvarının doğu ve batı taraflarında büyük onarım çalışmaları yapıldığı anlaşılmaktadır. Doğu tarafına uygulanan onarım, bu baraj duvarını diğer Urartu baraj duvarlarından ayıran en önemli özelliğidir. Batı tarafa inşa edilen ek duvar ise, duvarın su biriken tarafına bakan güney yüzüne yapılmıştır. Suların getirdiği toprak ve su baskınlarından yeterince zarar gören gövde duvarına paralel olarak ikinci bir duvar inşa edilmiştir.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin araştırılması", s. 316-317.

⁴⁶⁵ Oktay Belli, "Van Bölgesi Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1988", VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (311-322), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 1989, s. 311-313.

Argıt Barajı'nın önemli bir özelliği vardır. Gövde duvarının su tarafındaki güney yüzüne ikinci bir duvar inşa edilmiştir. Yayvan yarım ay şeklinde kavisli olarak inşa edilen duvar, gövde duvarının kayalık ile birleşen 18 m'lik bir alanını içine almaktadır. Duvarın yarım ay şeklinde inşa edilme sebebinin duvarı suyun aşırı basıncından korumak olduğu düşünülmektedir. Barajda su akıtma işlemi yapan bir tane savak olduğu tespit edilmiştir. Savak, gövde duvarının altında yer almaktadır. Kuzey yüzdeki savak boşluğunun üzerindeki lento taşı in suti halde yerinde durmaktadır. Savağın kuzey tarafı sağlam olmasına karşı, güney tarafı halk tarafından çok açılıp kapatılması nedeniyle tahrip olmuş haldedir. Aşırı taşkınların da savağın tahrip olmasında büyük etkisi olmuştur.⁴⁶⁶

Bu barajın yanında da Urartu dönemine ait yapı kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir. Bu yapı kalıntılarının sadece temel duvarlarına ait izler gözle görülebilmektedir. Toprakla kaplı olan yapı kalıntılarının büyük bir kaleye ait olmadığı düşünülmektedir. Karakol veya çiftlik evi gibi bir yapıya ait oldukları tahmin edilmektedir. Argıt barajının hangi kral zamanında inşa ettirildiğine dair herhangi yazılı buluntuya denk gelinmemiştir. Kalıntıların arasında sadece çok az sayıda keramik parçası ele geçirilmiştir. Tarih belirten hiçbir buluntuya rastlanılmamasına rağmen bu barajın Keşiş Barajı ve Gelincik Barajı ile ortak özellikler sergilemesinden dolayı 7. yüzyılda inşa ettirilmiş olabileceği düşünülmektedir.⁴⁶⁷

Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafyasında sadece hayvancılık yaparak tutunamayacaklarını anlayan Urartular, tarımsal üretimi attırmak için ellerinden geleni yapmışlar ve çeşitli sulama kanalı ve barajlar inşa etmişlerdir. Ekilebilir alanlara yakın olan akarsulardan faydalanmışlar, su olmayan yerlere de sulama kanalları ve barajlar ile su taşıyarak ekilebilir arazilerin sayısını arttırmışlardır. Bana göre Urartular'ın en büyük mimari başarısı sulama kanallarını inşa etmeleridir. Çünkü sınırlar genişledikçe ve askerlerin sayısı arttıkça beslenme ihtiyacı da artıyordu. Bu da sadece hayvancılık yapılarak sağlanamazdı.

⁴⁶⁶ Belli, “*Van Bölgesi Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması*, 1988”, s. 314.

⁴⁶⁷ Belli, “*Van Bölgesi Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması*, 1988”, s. 315.

SONUÇ

Urartu Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi yapısı ve zorlu iklim koşullarına rağmen günümüzde dahi izleri görülen mimari yapılar inşa etmeyi başarmışlardır. Olumsuz şartların bilincinde olan Urartular doğru planlamalar yaparak olumsuz şartları kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Tuşpa merkezli başlayan imar faaliyetleri hâkimiyet altına alınan bölgelere doğru yayılmıştır. Merkezi otorite mimariye de etki etmiş, inşa edilen yapıların planları merkezden belirlenmiştir. Urartu mimari sanatında Asur etkisi görülmekle birlikte kendilerine has bir mimari geliştirmeyi başarmışlardır. Doğu Anadolu'da düşman saldırısına karşı koyan Urartu Devleti ele geçirdiği toprakları planlı bir şekilde yönetmeyi başarmıştır. Hâkimiyet altına alınan yeni bölgelerde kaleler inşa ederek hem merkeze bağlamışlar hem de yol güzergâhlarını denetim altına almışlardır. Mimari öğeler standart bir yapıda olup, iyi bir işçilikle inşa edilmişlerdir. Toplum içerisinde bulunan hiyerarşik durum yapıları yansıtmıştır. Yönetici sınıf ile halkın başka yerlerde yaşadıkları anlaşılmıştır. Bu durum mezarlara da yansımış olup, kral mezarları çok odalı ve daha iyi bir işçilik ile yapılırken halk mezarları özensiz bir şekilde yapılmıştır.

Urartu Krallığı'nın mimari ve kültürel anlamda bu denli gelişmesinde Asur İmparatorluğu ile kültürel etkileşimde bulunmasının etkisi büyük olmuştur. İki topluluk arasında ki etkileşim Urartular'ın arkaik çağı da denilen Nairi toplulukları döneminde başlamıştır. Urartular'ın bir devlet haline gelmesi ile kültürel etkileşimin ivme kazandığı anlaşılmaktadır. I. Sarduri döneminde inşa ettirilen Sardurburc yapısının üzerinde bulunan Asurca yazıt kültürel etkileşimin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Urartular yeni kentler kurarken Asur kent modelini örnek almışlardır. Asur İmparatorluğu'nda sitadel içine yapılan tapınak, depo yapıları, kabul salonu gibi yapıların Urartular'da da sitadel alanı içerisine yapılmaya başlandığı görülmektedir. Urartu ve Asur yapıları arasındaki farklılık ise Asur yapılarında platformların içerisinde odalara yer verilmeyişidir. Urartular yeni kentler kurarken Asur'da olduğu gibi kentlere ya kralların ismini vermişler ya da tanrıların ismini vermişlerdir. Yeni kurulan kentlerin etrafına bağ, bahçe kurma geleneğinin de Asur'dan örnek alındığı düşünülmektedir. Ancak Urartular'da bağ ve bahçe kurma işleri daha çok prestij meselesi gibi gözükmektedir. Urartular yeni kurdukları bağ ve bahçelerin su ihtiyacını karşılamak

inşa ettirdikleri çeşitli sulama kanalları ve barajları da Asur'dan etkilenererek inşa ettirdikleri düşünülmektedir.

Urartu mimari yapılarının başında kaleler gelmektedir. Krallar adına inşa edilen kalelerin yer seçiminde coğrafi şartlar ve ekonomik nedenler etkili olmuştur. Kalelerin yer seçiminde belirli kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Bunlardan ilki, savunulması kolay olan yerler tercih edilmiştir. Bu yüzden kalelerin genellikle bir tarafi uçurumdur, diğer tarafları da engebelidir. Çünkü kaleler yeri geldiğinde halkın da sığındığı mekânlardı. Kalelerin yer seçiminde göz önünde bulundurulan kriterlerden biri de su kaynaklarına yakın olmasıdır. Urartular suyu hem içme ve mutfak işlerinde hem de sulama amaçlı kullanmışlardır. Ayrıca suyu savunma aracı olarak da kullanmışlardır. Özellikle mart ve nisan ayında yağmur ve kar erimeleri ile coşan akarsulardan düşmanların geçmesi zordur. Diğer bir kriter tarım alanlarına yakın olmasıdır. Urartular, tarıma çok büyük önem vermişlerdir. Tarımsal üretimde verimliliği arttırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Tarlalarda yetiştirdikleri ürünleri ise kalelerde depolamışlardır. Bu sebeple tarım arazilerine yakın yerlere kaleler inşa etmişler ve ürünün bozulmasının da önüne geçmişlerdir. Kalelerin yer seçiminde ticaret yollarına hâkim konumda olmasına da dikkat edilmiştir. Urartular için ticaret hayvancılık ve tarımdan sonra ek bir gelir demektir. Bu sebeple ticaret yollarına hâkim olmaya özen göstermişlerdir. Bunların dışında kalelerin yer seçiminde kayalık alanlar tercih edilmiştir. Bunun sebebi kalelerin anakayaya oturtulması ve inşaatta kullanılacak taşlardan aynı bölgeden temin edilebilmesidir.

Urartular inşa ettikleri kelelerin çevresine de halkı yerleştirmişlerdir. Bu yerleşim yerlerine başka bölgelerden tehcir ettirilen insanlar yerleştirilmiş olmalıdır. Sivil yerleşimlerin bazısı daha düzgün bir plana sahip ve daha işçilikli iken, bazısı daha düzensiz ve plansızdır. Düzenli olan yerleşimler devlet tarafından yaptırılmış olmalıdır. Düzensiz yerleşimler halk kendi iradesi ile yapmış olmalıdır. Bunun dışında Urartu Devleti'ndeki sınıflaşma anlayışı sivil mimariye de yansımıştır. Bazı evlerde daha değerli buluntular ele geçirilmiş ve bu yüzden bu evlerde sosyal statüsü yüksek insanlar yaşamış olmalıdır. Bazı evlerde ise daha değersiz buluntular ele geçirilmiş ve bu evlerde de sosyal statüsü daha düşük insanlar yaşamış olmalıdır.

Diğer önemli yapı grubu ise tahıl depolarıdır. Urartular'ın tarım alanlarının yakınlıklarına kaleler inşa ettiğine yukarıda değinmiştik. Urartular yaşadıkları coğrafyada özellikle de sınırların genişlemeye başlamasıyla sadece hayvancılık yaparak tutunamayacaklarını anlamışlar ve hâkimiyet sahaları içinde yaşayan halkın beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilmek için tarımsal üretime ayrı bir önem vermişlerdir. Ancak Urartular'ın yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal faaliyetler için çok uygun değildir. Kış aylarının sert geçmesi ve uzun sürmesi, yaz aylarının ise kurak geçmesi tarımsal faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiştir. Urartular, bu sorun ile mücadele edebilmek için çeşitli sulama kanalları ve barajlar yaparak susuz bölgelere su taşımışlardır. Tarıma elverişsiz bölgelere bağ ve bahçeler kurarak tarıma elverişli getirmişlerdir. Urartu yazıtlarında çorak topraklara bağ ve bahçe kurulmasından bahsedilmektedir. Sınırların genişlemesi ve tarımsal üretimin artmaya başlaması ile Urartu Devleti, tarım alanlarının yakınlıklarına kaleler inşa ederek planlı bir depolama sistemi uygulamaya başlamıştır. Kazılar sırasında ele geçirilen pithosların üzerindeki yazılar devlet kontrolünde bir depolama sisteminin olduğunu göstermektedir. Depo yapıları ise başarılı bir tarım politikasının göstergesidir. Urartular'da krallığın ve halkın besin ürünlerinin bulunduğu depoların dışında tapınağa ait depolarda bulunmaktadır. Bu depolar, rahipler ve diğer din görevlilerinin ihtiyaçları ve tapınaktaki ayinlerde kullanılan olan ürünlerin saklanması için kullanılıyor olmalıdır.

Urartular Van merkezli yaşarken, devlet haline geldikten sonra sınırları genişlemiş ve çeşitli inanışlarda olan halklar egemenlik altına alınmıştır. Urartu Devleti bu halkların dini inanışlarına saygı göstermiş ve onların dinini de bünyesine almıştır. Çok tanrılı bir din anlayışı ortaya çıksa da Urartu kralları bütün halkı kutsal bir tanrı etrafında birleştirmek istemiştir. Bu da Kral Menua zamanında tanrı Haldi kültürünün gelmesi ile olmuştur. Bundan sonra Urartular her bölgede Haldi adına tapınak inşa etmeye başlamışlardır. Kalelerin merkezinde inşa edilen tapınaklar kare planlı, kare cellalı kule tipli olarak inşa edilmişlerdir. Tapınaklar, Urartu dini inançlarının yanı sıra mimari gelişmişlik düzeyleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Urartular, Asur'da olduğu gibi tapınakları sitadel alanının içinde ve en yüksek konumda inşa etmeye başlamışlardır. Söz konusu bu değişiklik Asur'dan etkilenerek yapılmış olmalıdır. Tapınakların sitadel alanının en yüksek yerine inşa edilmesinin sebebi de göksel inanış ile

alakalı olmalıdır. Ayrıca tapınak girişlerinin Süphan Dağı'na bakması tesadüf olmamalıdır.

Tapınakların dışında açık hava kutsal alanları önemli tapınma mekânlarıdır. Urartular karşılaştıkları sorunlardan kurtulmak için tanrıya ayrı bir değer vermişler ve bu değeri açık hava kutsal alanları ile somutlaştırmışlardır. Açık hava kutsal alanları kayalara oyularak meydana getirilmiştir. Bu yapıların boyutları farklılık gösterip içlerinde en önemlileri Mehr Kapı kutsal alanıdır. Mehr Kapı yazıtında 79 tane Urartu tanrısının ismi geçmektedir. Bu durum da önemini oldukça arttırmıştır. Açık hava kutsal alanlarının Hititler ve Frigler'de de olduğu bilinmektedir. Urartular'ın açık hava kutsal alanları konusunda başka bir uygarlıktan etkilenip etkilenmediği bilinmemektedir. Bilinen şu ki, bu alanlar tanrı ve tanrıçalara adaklar adamak ve sunular sunmak amacıyla yapılmışlardır. Urartular'da mezar mimarisi de önemli bir mimari grubu oluşturmaktadır. Urartular ölüme ve ölüm sonrası yaşama inandıkları için ölümlerini mezarlara gömme gereksinimi duymuşlardır. Urartu krallığında değişik mezar tipleri olduğu görülmektedir. Krallığın içinde farklı etnik grupların yer alması, insanların ekonomik durumu, yönetilen ve yöneten sınıfının olması, mezar yapılarındaki farklılıkların temel sebeplerindendir. Bu çeşitlilik ise işçilik konusundan, mezar tipinden ve mezar içine konulan hediyelerden anlaşılmaktadır. Urartular ölümden sonraki hayata inandıkları için mezarları oda biçiminde yapmışlar ve öbür dünyada da bu dünyadaki gibi yaşayacaklarını düşündükleri için günlük kullandıkları eşyalar ile gömülmüşlerdir. Urartu ölü gömme gelenekleriyle ilgili çivi yazılı belge olmadığından mezarlardan ve arkeolojik buluntulardan bilgiler edinilmektedir. Urartular'ın oda mezar geleneğinde Asur'dan etkilendiği ileri sürülse de bu konu hala açıklığa kavuşturulamamıştır.

Urartular'da diğer bir önemli yapı grubu sulama kanalları ve barajlardır. Urartular sınırların genişlemesiyle beraber, sadece hayvancılık yaparak tutunamayacaklarını anlamışlar ve tarıma yönelmişlerdir. Yaşadıkları coğrafyada kışlar sert ve uzun yazlar ise kurak ve kısa sürdüğü için tarıma elverişli değildir. Urartu kralları sulama kanalları ve barajlar inşa ederek, çorak arazilerde bağ ve bahçe kurarak ekilebilir alanları genişletmeye çalışmışlardır. Urartular suyu temel gereksinimler ve mutfaktaki kullanımların dışında sulama amaçlıda kullanmışlardır. Sulama sistemlerinden en önemlisi Şamram Kanalı'dır. Bu sulama kanalı bugünde kullanılmaktadır. Sulama kanalları yapılırken arazinin uygun olmadığı yerlerde kayalıkların içinden geçirilmiş,

zemini sağlam olmayan yerlerde ise destek duvarları ile desteklenmiştir. Sulama kanallarının yakın çevresinde genellikle yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtlardan kanalın hangi kral tarafından yaptırıldığını öğrenmek mümkündür. İnşa edilen bu sulama kanalları ve barajlar Urartu krallarının tarıma ne denli önem verdiğinin göstergesidir.

Sonuç olarak Urartular zorlu bir coğrafyada yaşasalar da, bütün olumsuzlukları kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır. Yaptıkları mimari yapılar ile adlarından söz ettirmeyi başarmışlardır. “Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Urartu Mimarisi (Van ve Çevresi)” başlıklı tez çalışmamızda Van ve çevresinde daha önce tespit edilmiş olan kaleler, tapınaklar, tahıl depoları, sivil yerleşimler, açık hava kutsal alanları, mezarlar, sulama kanalları ve barajlar arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Kibar, *Yeni Asur Sanatının Urartu Sanatına Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi LEE, 2021.
- Akdoğan, Muhammet, *Urartu Krallığı ve Van Gölü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2019.
- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBÜTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1998.
- Albayrak, Pınar, *Urartular'da Dini Yapılar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi SBE, 2014.
- Ancın, Mehmet Cüneyt, *Urartu Dini Mimarisi; Kara Cellalı Tapınak Kompleksleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE, 2011.
- Arslan, Gülay, *Demir Çağ'da Anadolu Kent Kapıları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi SBE, 2016.
- Bahar, Hasan, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya, 2013.
- Balkan, Kemal, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 05, 1960, 133.
- Başgelen, Nezih ve Aynur, Özfirat, "Erzurum'da Bir Demir Çağı Merkezi: Toprakkale", *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, 2011, 143.
- Baştürk, Mahmut Bilge, *Dini ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE, 2006.
- Belli, Oktay ve Alparslan Ceylan, "2000 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (275-286), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, 276.
- Belli, Oktay ve Alparslan Ceylan, "2001 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı II (393-404)*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, 395.
- Belli, Oktay ve Alparslan Ceylan, "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", *26. Kazı Sonuçları Toplantısı I (175-188)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 2004, 177.

- Belli, Oktay ve Ersin Kavaklı, “1998 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (435-448), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1999, 435.
- Belli, Oktay ve Ersin Kavaklı, “1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (369-384), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 2000, 372.
- Belli, Oktay ve Mete Tozkoparan, “2002 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (351-364), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, 353.
- Belli, Oktay ve Mete Tozkoparan, “2003 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (189-202), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Konya, 2004, 191-192.
- Belli, Oktay ve Mete Tozkoparan, “2004 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (165-182), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 2005, 169.
- Belli, Oktay, “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, (441-468), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992, 444.
- Belli, Oktay, “1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2 (163-198), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, 178-182.
- Belli, Oktay, “2000 Yılı Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (239-256), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, 243.
- Belli, Oktay, “2000 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (265-274), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2001, 266.

- Belli, Oktay, “2001 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, 24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (385-392), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, 387.
- Belli, Oktay, “2005 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (413-428), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, 416-419.
- Belli, Oktay, “2005 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (209-230), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, 213.
- Belli, Oktay, “2006 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı I (171-192), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kocaeli, 2007, 174-175.
- Belli, Oktay, “2007 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Kenti Kazıları”, 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (423-448), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, 424.
- Belli, Oktay, “2007 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Kenti Kazıları”, 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1. (423-4448), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, 425.
- Belli, Oktay, “2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı”, 30. Kazı Sonuçları Toplantısı I (449-470), Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, 452-453.
- Belli, Oktay, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri”, Anadolu’nun Arkeoloji Atlası Arkeoatlas Dergisi, KKTC, 2011, 447.
- Belli, Oktay, “Van Bölgesi Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, 1988”, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (311-322), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 1989, 311-313.
- Belli, Oktay, “Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması”, VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (313-331), T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara, 1988, 314.

- Belli, Oktay, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.
- Belli, Oktay, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997.
- Belli, Oktay, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1997.
- Bilgiç, Emin ve Ögün, Baki, "1964 Adilcevaz Kazıları Hakkında", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 13-2, 1965, 102-103.
- Bilgiç, Emin ve Ögün, Baki, "1967 Kef Kalesi Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 16-1, 1968, 45.
- Bilgiç, Emin ve Ögün, Baki, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 21-1, 1974, 31-32.
- Bilgiç, Emin ve Ögün, Baki, "Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 14-1-2, 1967, 119.
- Bobokhyan, Arsen, *Alessandra Gilibert ve Pavol Hnila, "The Urartian God Quera And The Metamorphosis Of The "Vishap" Cult"*, Pavel S. Avetisyan, Roberto Dan ve Yervand H. Grekyan (ed.), *Over The Mountains And Far Away Studies In Near Eastern History And Archaeology Presented To Mirjo Salvini On The Occasion Of His 80th Birtday (98-105)*, Oxford: Archaeopress Publishing, 2019, 99.
- Boysal, Yusuf, "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", *Bellekten*, Sayı 25, 1961, 200-201.
- Caner, Eyüp, *Ayanis Kalesi Mimarisinde Teknik ve Statik Özellikler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2018.
- Ceylan, Nezahat, "Urartular'ın İran'daki Krali Kenti: Bastam", *Belgü*, Sayı 2, 2015, 2.
- Çavuşoğlu, Rafet vd, "*Van Çavuştepe Kalesi 2015-2016 Yılı Çalışmaları*", *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3 (187-199), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017, 188-191.

- Çavuşoğlu, Rafet vd, “*Van/Çavuştepe Kalesinde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı*”, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (357-378), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, 357-363.
- Çavuşoğlu, Rafet, Bilcan Gökce, ve Erol Uslu, “*Van Çavuştepe Kalesi’nde Arkeolojik Kazılar: 2014 Yılı*”, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1 (357-364), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, 358-360.
- Çevik, Nevzat, *Urartu Kaya Gömütleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 1991.
- Çifçi, Ali ve Greaves A.M., “Urartian Irrigation Systems: A Critical Review”, *ANES*, Sayı 50, 2013, 192-193.
- Çiftçi, Murat, *Urartu Çivi Yazılı Belgelerinde Savaş ve Propaganda Metinleri ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi TAE, 2021.
- Çilingiroğlu, Altan ve Atilla Batmaz, “*Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları*”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantıları*, Cilt 1. (175-189), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Muğla, 2013, 176.
- Çilingiroğlu, Altan ve Zafer Derin, “*Ayanis Kalesi Kazıları 1998*”, 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (397-408), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1999, 400-401.
- Çilingiroğlu, Altan ve Zafer Derin, “*Ayanis Kalesi Kazıları-1996*”, XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (591-606), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, 592-593.
- Çilingiroğlu, Altan ve Işıklı, Mehmet, “*2013 Yılı Ayanis Kalesi Koruma ve Onarım Çalışmaları*”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3 (231-244), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Gaziantep, 2014, 231-232.
- Çilingiroğlu, Altan ve Gülriz Kozbe, “*Ayanis Kalesi Kazısı, 1992*”, XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı I* (445-456), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, 445.

- Çilingiroğlu, Altan ve Haluk Sağlamtemir, “*Van-Ayanis Kalesi Kazıları 1995*”, XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I* (363-378), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996, 363-364.
- Çilingiroğlu, Altan ve Haluk Sağlamtimur, “*Van-Ayanis Kalesi 2001 Yılı alışmaları*”, 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı* Cilt 1. (465-472), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, 466-467.
- Çilingiroğlu, Altan ve Haluk Sağlamtimur, “*Van-Ayanis Urartu Kalesi Kazıları, 1997*”, XX. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, (527-540), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Tarsus, 1998, 530-531.
- Çilingiroğlu, Altan ve Aylin, . Erdem, “*Ayanis Kalesi Kazıları, 2005*”, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (123-136), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2006, 128-129.
- Çilingiroğlu, Altan ve . Erdem, Aylin, “*Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008*”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (1-26), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Denizli, 2009, 6-7.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı*”, *Arkeoatlas Tarih ncesinden Demir ağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, Doğa Koleji, No: 2011/1, KKTC 2011, 437.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994*”, XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı I* (363-379), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, 363.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Ayanis Kalesi*”, Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.), *Urartu Doğuda Değişim* (338-360), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 346.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Ayanis Urartu Tapınağının Mülkleri*”, *Anadolu Arkeolojisi’ne Katkılar* 65. Yaşında Abdullah Yaylalı’ya Sunulan Yazılar, İstanbul, 2006, 75.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları, 1990-1991*”, XIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı I* (431-440), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1992, 31-32.

- Çilingiroğlu, Altan, “*Van Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994*”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (363-378)*, T.C. Kùltür Bakanlığı Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Ankara, 1995, 364-365.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Van Ayanis Kalesi Kazıları*”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (201-207)*, T.C. Kùltür Bakanlığı Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Ankara, 1990, 201.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Van Ayanis Kalesi Kazısı, 1993-1994*”, “*Van-Ayanis Kalesi Kazıları, 1997*”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, (527-540)*, T.C. Kùltür Bakanlığı Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Tarsus, 1998, 368-369.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Van-Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları*” *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I (201-208)*, T.C. Kùltür Bakanlığı Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Ankara, 1990, 201-203.
- Çilingiroğlu, Altan, “*Van-Ayanis Kalesi 2002 Yılı Kazısı*”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (413-420)*, T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Ankara, 2003, 413.
- Çilingiroğlu, Altan, Eşref Abay ve Zafer Derin, “*1999-2000 Yılları, Van Ayanis Urartu Kalesi Kazıları*”, *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2. (287-296)*, Ankara: T.C. Kùltür Bakanlığı Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, 2001, 291-292.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kùltür Vakfı, İzmir, 1997.
- Danışmaz, Harun, *Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- Desti, Marc, *Anadolu Uygarlıkları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, 115.
- Dinç, Mehmet, *Çavuştepe Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2021, 40.
- Dinçol, Ali M., “*Urartaeische Inschriften Aus Çavuştepe-Sardurihinili*”, *Anadolu (95-104)*, Sayı 21, 1978, 96-99.

- Erdoğan, Sabahattin, “Minua (Şamram) Kanalı ve Tarirra Bahçesi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, 2017, 23.
- Erdoğan, Sabahattin, *Minua (Şamram) Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2006.
- Erdoğan, Serkan, “Kefkalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 36, Sayı 62, 2017, 35.
- Erzen, Afif ve Diğerleri, “Toprakkale ve Çavuştepe Kazıları Raporu 1962”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Sayı 12-1, 19-20.
- Erzen, Afif, “1982 Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* (147-151), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1983, 147;
- Erzen, Afif, “1985 Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (305-328), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1986, 305-306.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe 1979 Kazıları”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı* (23-25), T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1980, 23-25.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe 1983 Kazısı Çalışmaları”, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (197-212), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İzmir, 1984, 197.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe Kazısı 1974 Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, Sayı 23-2, 45-46.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe Kazısı 1976 Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1981, Sayı 25-1, 40.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe Kazısı 1977 Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1982, Sayı 25-2, 66.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe Kazısı Çalışmaları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı* (155-164), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1982, 156-157.

- Erzen, Afif, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4, 1976, 15-22.
- Erzen, Afif, “Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 6, 1979, 6.
- Erzen, Afif, “Van Bölgesi 1964 Kazı Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1964, 98.
- Erzen, Afif, “Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969, Sayı 17-2, 77.
- Erzen, Afif, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 22, 1965, 142.
- Erzen, Afif, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı 23, 1966, 55-56.
- Erzen, Afif, “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sayı 14-1-2, Ankara 1967, 141.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Genç, Bülent ve Konyar, Erkan, “Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisine Dair Bir Değerlendirme”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 22, 2019, 4.
- Genç, Bülent, *Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi SBE, 2015.
- Girginer, Kazım Serdar, *Urartu Dönemi Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi SBE, 1991.
- Günay, Ömer, *Tarih Öncesi Dönemlerde Doğu Anadolu'daki Doğal Su Kaynaklarının Toplumsal ve Kültürel Hayata Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi SBE, 2022.
- Gürler Akgün, Rıza, *Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi SBE, 2009, 139.

- Işıklı, Mehmet ve Diğerleri, “Van Ayanis Urartu Kalesi Kazılarında Yeni Dönem”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2015, Sayı 35, 80.
- Işıklı, Mehmet ve Mehmet Ali Özdemir, “2014 Yılı Ayanis Kalesi Koruma, Onarım ve Kazı Çalışmaları”, *37. Kazı Sonuçları Toplantıları*, Cilt 2 (275-286), Erzurum: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2015, 279-280.
- Işıklı, Mehmet ve Vedat Sezer, “Van Ayanis Kenti 2019-2020 Yılları Kazı, Koruma ve Onarım Çalışmaları”, *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, Cilt 3 (61-67), T.C. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2022, 65.
- Işıklı, Mehmet, Oğuz Aras ve Ayşegül Akın Aras, “Van Ayanis Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *39. Kazı Sonuçları Toplantıları*, Cilt 3 (263-273), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017, 268.
- Işıklı, Mehmet, Hazal Ocak ve Buket Beşikçi, “Van Ayanis Kalesi 2018 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3 (145-150), Diyarbakır: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2019, 148.
- Işıklı, Mehmet, Gülşah Öztürk ve Umut Parıltı, “Van Ayanis Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *38. Kazı Sonuçları Toplantıları*, Cilt 2 (587-595), Edirne: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2016, 590-592.
- Işıklı, Mehmet, Şüheda Zor ve İbrahim Arslan, “Van Ayanis Kalesi 2017 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *40. Kazı Sonuçları Toplantıları*, Cilt 2. (603-614), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2018, 604-607.
- İşleyen, Betül, *Açık Hava Tapınım Alanları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2020.
- Kalmış, Gökhan, “Erzurum ve Çevresinde Tespit Edilen Urartu Sulama Sistemleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 4, Sayı 13, 2017, 569.

- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Kazısı 2003*”, 26. *Kazı sonuçları Toplantısı 1* (127-138), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Konya, 2005, 128.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2004 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (183-190), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Antalya, 2005, 184.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2005 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (259-270), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Çanakkale, 2006, 260-261.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2006 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (497-514), Kocaeli: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, 2007, 500.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2009 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (164-177), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, İstanbul, 2010, 164-165.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2010 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3. (303-317), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Malatya, 2011, 305.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2011 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (137-146), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Çorum, 2012, 137-138.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2013 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (137-152), T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı Kùltür Varlıkları ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù, Gaziantep, 2014, 138-140.

- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2014 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları*”, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (129-146), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Erzurum, 2015, 131-132.
- Karaosmanoğlu, Mehmet vd, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2015 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları*”, 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (233-246), Edirne: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2016, 234-237.
- Karaosmanoğlu, Mehmet ve Halim Korucu, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 35, 2015, 47.
- Karaosmanoğlu, Mehmet ve Mehmet Ali Yılmaz, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2016 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları*”, 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 3. (387-389), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Bursa, 2017, 388-389.
- Karaosmanoğlu, Mehmet ve Mehmet Ali Yılmaz, “*Altıntepe 2017 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları*”, 40. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (617-625), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Çanakkale, 2018, 618-622.
- Karaosmanoğlu, Mehmet, “*Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları*”, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* (69-75), Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, İstanbul, 2007, 70-71.
- Karaosmanoğlu, Mehmet, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2007 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları*”, 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1. (119-138), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2008, 122-123.
- Karaosmanoğlu, Mehmet, “*Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım alışmaları*”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2. (17-34), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Denizli, 2009, 20-21.

- Karaosmanoğlu, Mehmet, “*Erzincan Altın-tepe Kalesi*”, Kemalettin Koroğlu, Erkan Konyar (ed), *Urartu Doğuda Değişim* (366-373), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 370-371.
- Karaosmanoğlu, Mehmet, Halim Korucu ve Mehmet Ali Yılmaz, “*Altın-tepe Urartu Kalesi (2012) Kazı ve Onarım Çalışmaları*”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2015, Sayı 34, 117.
- Katar, Ömer, *Urartu Dış Kentleri Bağlamında Anzavurtepe ve Adilcevaz Kef Kalelerinin Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi LEE, 2021.
- Kenber, Aliye Ceren, *Çavuş-tepe Kalesi ve Nekropolü’nde 2016-2019 Kazılarında Ele Geçen Çanak Çömleklerin Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2020.
- Konyar, Erkan, “*Urartu’da Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri*”, Kemalettin Koroğlu, Erkan Konyar (ed.), *Urartu Doğuda Değişim* (206–231), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 147.
- Konyar, Erkan, *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE, 2004.
- Konyar, Erkan, *Yüksek Yaylanın Başkenti Van-Tuşpa Arkeolojik Rehber*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2018.
- Korucu, Halim, *Erzincan Altın-tepe Urartu Kalesi İle Yakın Çevre Yerleşmeleri Tunç ve Demir Çağlar Seramiği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2012.
- Koroğlu, Kemalettin, “*Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni*”, *Arkeoloji ve Sanat*, Sayı 127, 2008, 24.
- Koroğlu, Kemalettin ve Erkan Konyar, *Urartu Doğu’da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Köse, Sefa, *Ayanis Kale/Kentinin Sanal Ortamda Üç Boyutlu Yapılandırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2021.

- Kuru, Asuman, *Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları ve Ele Geçen Buluntuların Mekânsal Dağılımı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE, 2009.
- Kuşman, Naime, *Çavuştepe Kalesi'nin Malzeme Teknik ve Mimari açıdan Günümüz Çavuştepe Köyü'ne Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2019.
- Kuvañç, Rıfat, *Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2017.
- Narçın, Ali, *Urartu Doğunun Güneşi*, Parola Yayınları, İstanbul, 2017.
- Ocak, Hazal, *II. Rusa Dönemi Kalelerinde Görülen Mimari Süslemeler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2019.
- Okur, Hayrunnisa, "Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular", *TOD*, Sayı 29, 2017, 329-330.
- Özgüç, Tahsin, "Altın-tepe Kazıları", *Belle-ten*, Cilt 25, Sayı 98, 1961, 253.
- Özgüç, Tahsin, "Altın-tepe Urartu Mimarlık Eserleri" *Anadolu*, Sayı 07, 1963, 53.
- Özgüner, Erdal, *Urartu Krallığı'nın Van Gölü Havzası'ndaki Tarımsal Faaliyetleri ve Ürünlerinin Depolanması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2019.
- Özkan, Kazım, *Urartu Krallığı'nda Su Kullanımı ve Sulama Sistemleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Batman Üniversitesi LEE, 2022.
- Payne, Margaret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Pınarcık, Pınar, *Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2012.
- Saltuk, Secda, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Salvini, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sevin, Veli ve Oktay Belli, "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *Anadolu Araştırmaları IV-V (367-393)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1976-1977, 368-369.

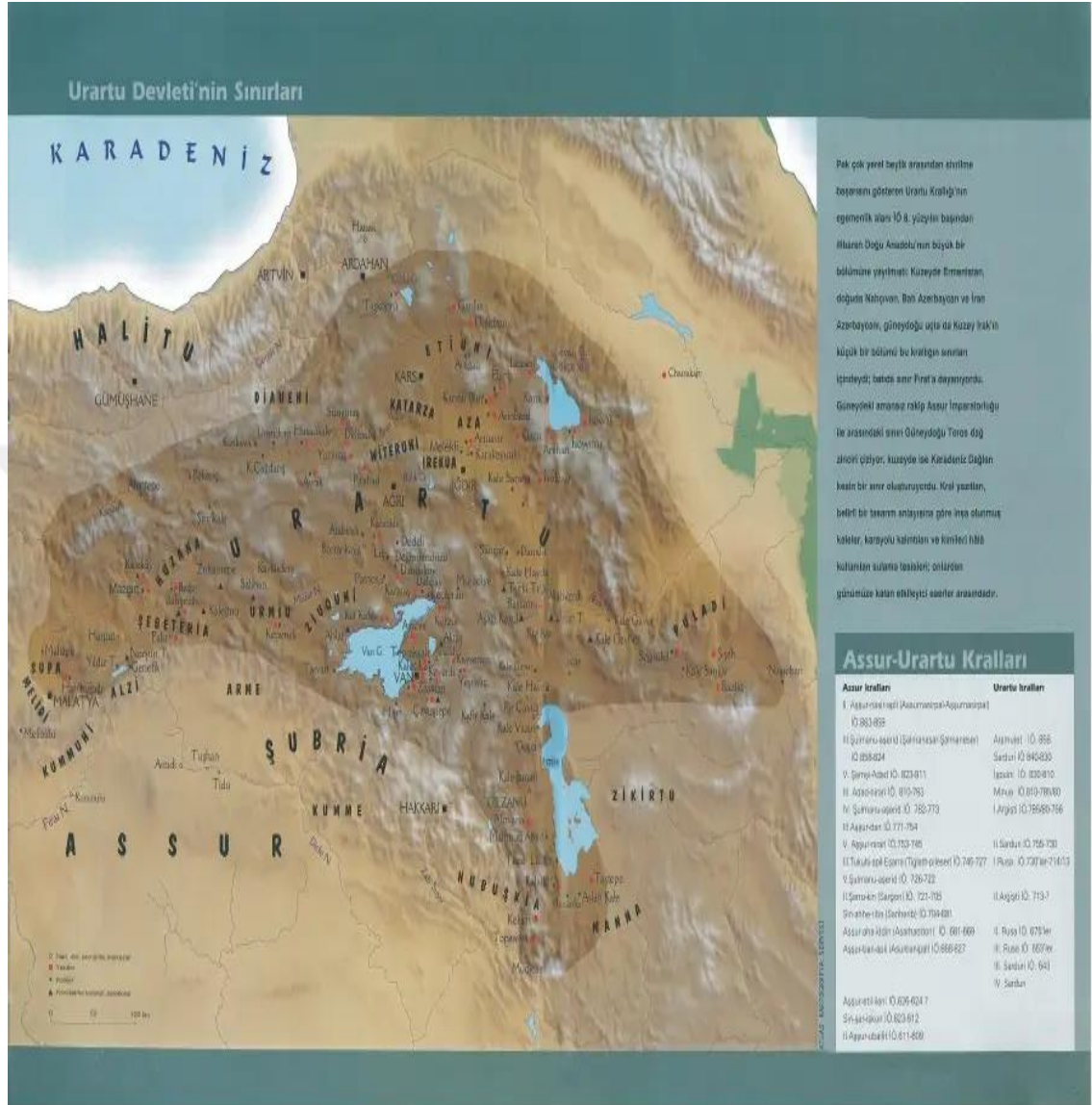
- Sevin, Veli, “*Urartu Devleti*”, *Arkeoatlas*, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, Cilt 4, İstanbul, 2005, 118-123.
- Sevin, Veli, *Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altın-tepe Halk Mezarlığı*, Ege Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sevin, Veli, *Yeni Assur Sanatı I Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Sivas, Hakan, *Urartu ile İlgili Assur Kaynakları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE, 1991.
- Sivi, Ümit, *Van/Çavuş-tepe Kalesi 2014 ve 2015 Yılları Urartu Dönemi Çanak Çömlekleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2018.
- Şenel, Hasan, *Urartu Yazıtları ile Tasvir Sanatında Kale ve Tapınaklar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2019.
- Tan, Armağan, *Urartu Krallığının Kuruluşu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi SBE, 2010.
- Tanrıverdi, İlter, *Urartu Ordusu ve Savunması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi SBE, 2012.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin, “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I)”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4, 1976, 285-286.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin, “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II)”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 4, 1976, 347-349.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1991*”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, (407-429), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, 408-409.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1988*”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, (355-375), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Antalya, 1990, 361.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1989*”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, (429-456), T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1991, 431.

- Tarhan, M. Taner, “*Başkent Tuşpa*”, Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar (ed.). Urartu Doğuda Değişim, (288-335) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 296.
- Tarhan, M. Taner, “Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili’nin Gizemli Yapısı Kral Kültü Tapınağı”, *Anadolu Araştırmaları*, Cilt 18, Sayı 2, 2005, 116.
- Tarhan, M. Taner, “*Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1987*”, *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, (369-432), T.C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, Ankara, 1989, 374-378.
- Taş, Songül, *Hoşap Kalesi Bezemeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2011.
- Tekçam, Tamay, *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Basımevi, İstanbul, 2022.
- Tırış, Tuğçe, *Ayanis Kalesi’nde IX Nolu Alan’da Ortaya Çıkarılan Çanak Çömlek Deposunun Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi SBE, 2019.
- Topaloğlu, Yasin, *Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2006.
- Toprak, Hüseyin, *Altıntepe Urartu Tapınağı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi SBE, 2009.
- Uslu, Erol, “Körzüt Kalesi Tapınak Alanı 2016 Yılı Kurtarma Kazısı”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı 82, 2021, 125.
- Uslu, Erol, “Körzüt Kalesi Tapınak Alanı 2016 Yılı Kurtarma Kazısı”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* (125-135), Sayı 82, 2021, 126.
- Ümit Erdem, Aylin, “Ayanis Verileri Işığında Urartu’da Tahıl Depolama”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* (83–93), 2011, s. 83-84.
- Ünsal, Veli, “Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, 2012, 209.
- Ünsal, Veli, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni Hitit ve Urartu*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.
- Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınevi, İstanbul, 2003.

- Yermukhamedova, Aizhan, *Urartu Devleti'nin Siyasi ve Askeri Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi SBE, 2005.
- Yıldırım, Engin, *Argiştı I Dönemi Seferleri ve İnşa Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE, 2019.
- Yiğit, Rıdvan, *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bitlis Eren Üniversitesi SBE, Bitlis 2019.
- Yiğitpaşa, Davut, “Halk Mezarlığı ve Çanak Çömleği”, *İdil Dergisi*, Cilt 5, Sayı 21, 2016, 416.
- Yiğitpaşa, Davut, “Urartu Ölü Gömme Gelenekleri ve Ölümle İlgili Ritüeller”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* (177–202), Sayı 25, 2010, 178.
- Yücel, Çağatay, *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi SBE, 2010.

EKLER

Ek 1: Urartu Devleti'nin Sınırları⁴⁶⁸

Sevin, V., "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas 4: Doğu'nun Demir Çağı, Kralları'nın Coğrafyası*, Ed. N. Karul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2005: 62-131.

⁴⁶⁸ Veli Sevin, "Urartu Devleti", *Arkeo Atlas 4: Doğu'nun Demir Çağı, Kralları'nın Coğrafyası*, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık, Cilt 4, 2005, s. 118-123.

Ek 2: Kral Arame Dönemi Siyasi Haritası⁴⁶⁹

Ek 3: I. Sarduri Dönemi Siyasi Haritası⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular>

⁴⁷⁰ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular>

Ek 4: İşhuini ve Menua Dönemi Siyasi Haritası⁴⁷¹

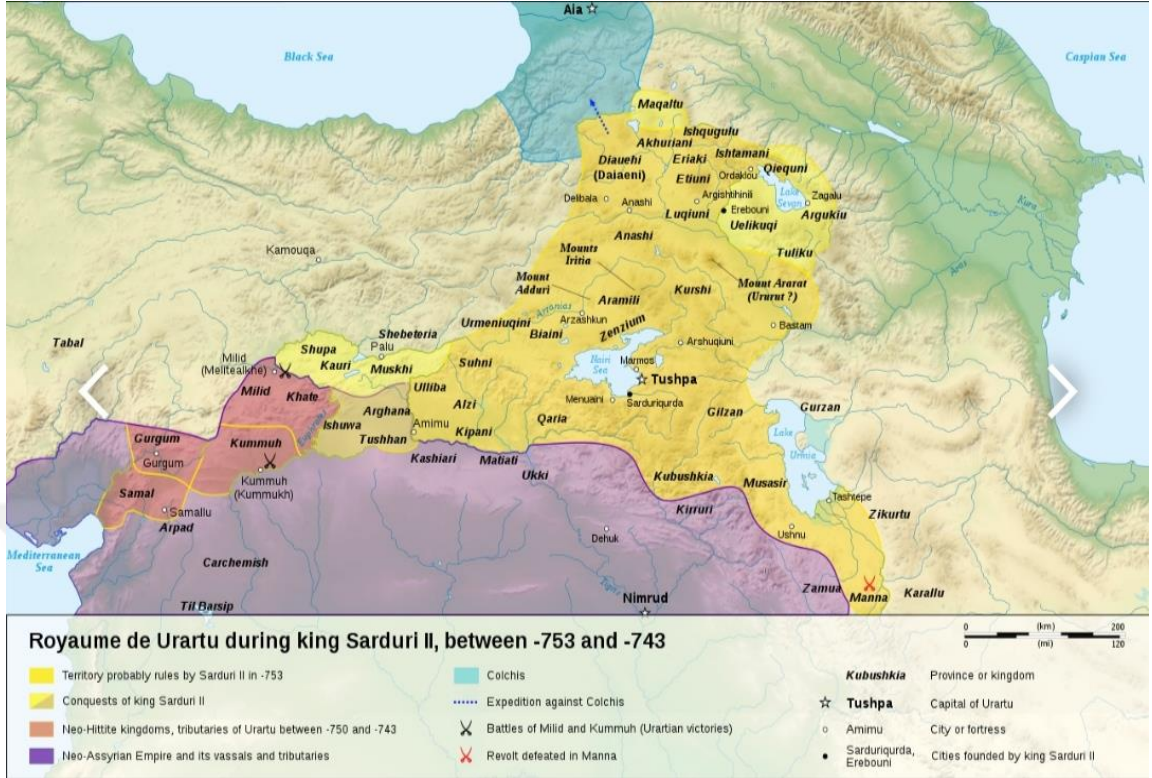
Ek 5: I. Argiştı Dönemi Siyasi Haritası⁴⁷²

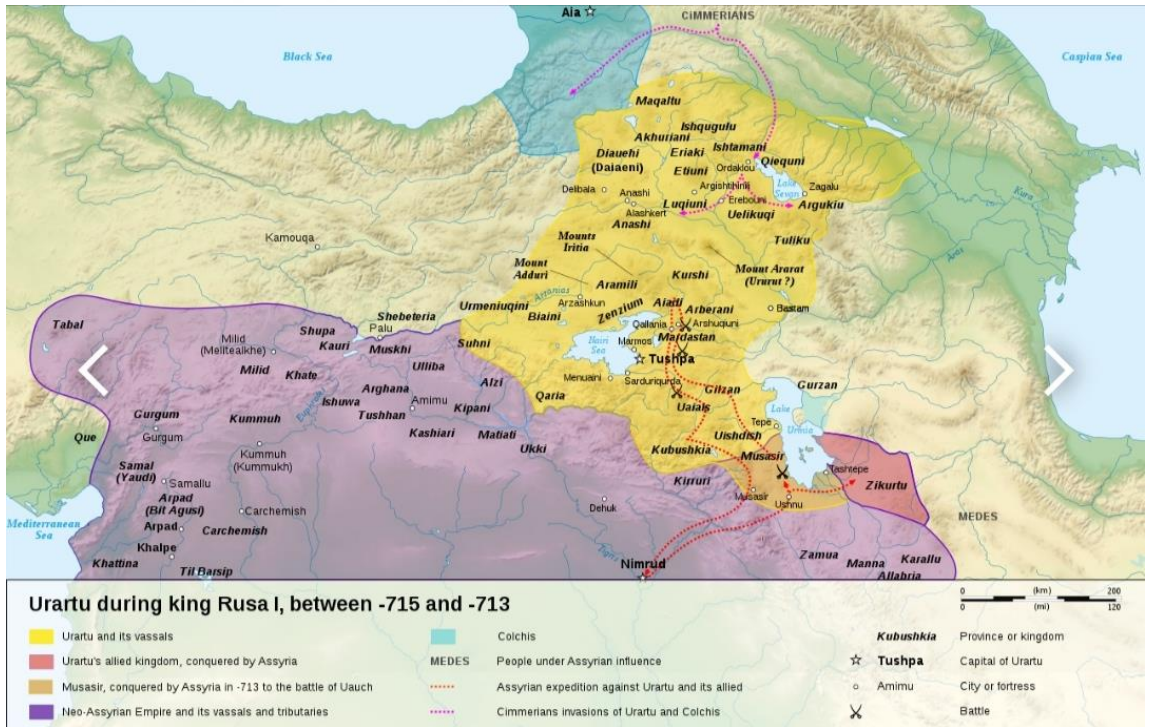
⁴⁷¹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular>

⁴⁷² <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular>

Ek 6: II. Sarduri Dönemi Siyasi Haritası⁴⁷³

Ek 7: I. Rusa Dönemi Siyasi Haritası⁴⁷⁴

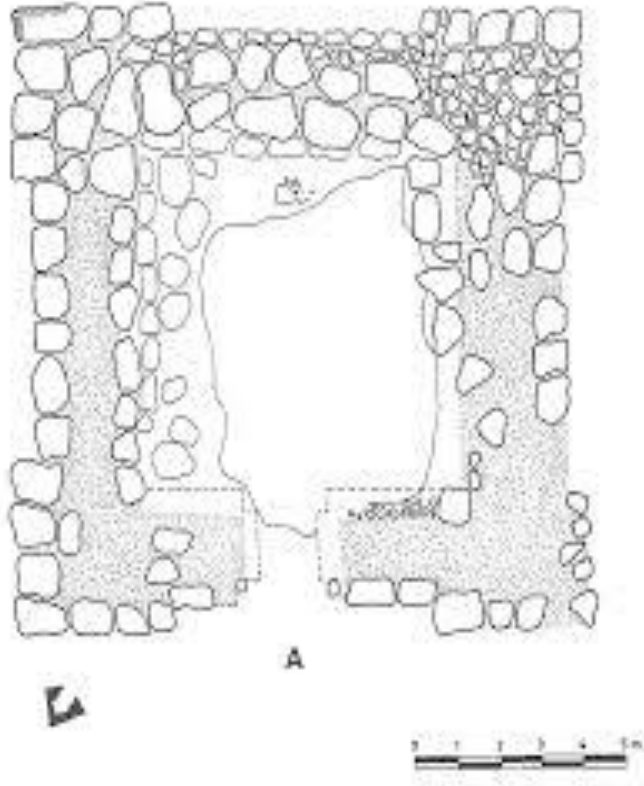
⁴⁷³ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular>

⁴⁷⁴ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Urartular>

Ek 10: Çavuştepe Kalesi Kuzeyden Görünüm⁴⁷⁷

Ek 11: Yukarı Anzaf Tapınak Alanı⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ Sevin, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁷⁸ İşleyen, *a.g.e.*, s. 62.

Ek 12: Altıntepe Haldi Tapınağı⁴⁷⁹

Ek 13: Anzavurtepe Kalesi⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ Mehmet Karaosmanoğlu ve Halim Korucu, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, Atatürk Üniversitesi Güzeli Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 35, 2015, s. 47.

⁴⁸⁰ Danışmaz, *a.g.e.*, s. 79.

Ek 14: Meher Kapı Kutsal Alanı⁴⁸¹

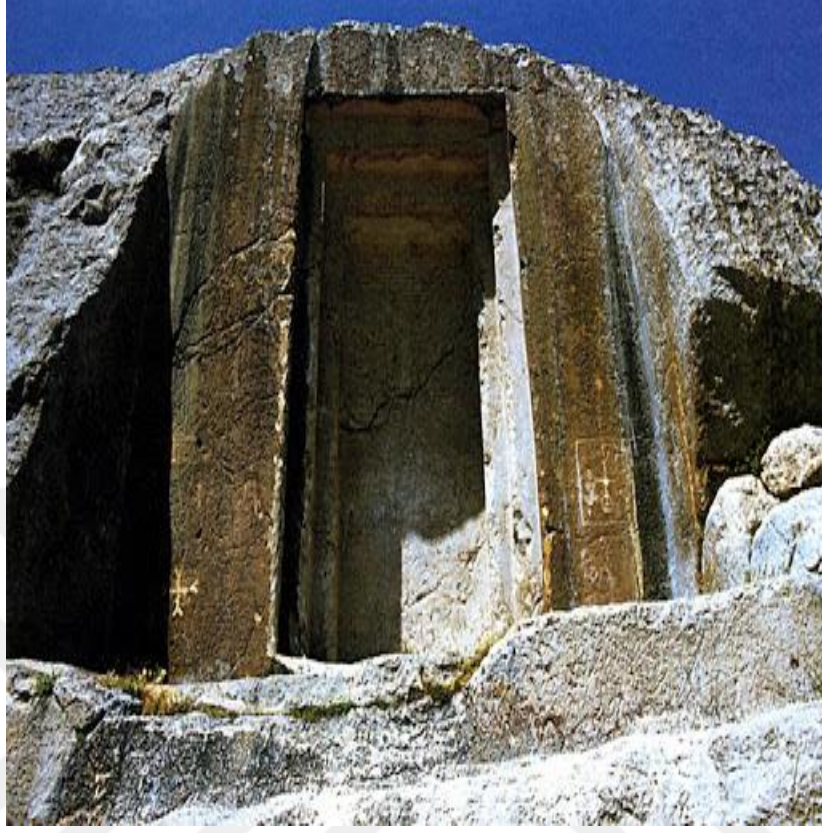
Ek 15: Analı Kız Kutsal Alanı Genel Görünümü⁴⁸²

⁴⁸¹ Payne, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁸² Genç ve Konyar, *a.g.m.*, s. 12.

Ek 16: Yeşilalıç Kutsal Alanı⁴⁸³

Ek 17: Büyük Horhor Mağarası I. Argiști Yıllığı⁴⁸⁴

⁴⁸³ İşleyen, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁸⁴ Sevin, *a.g.e.*, s. 16.

Ek 18: Van İç Kale Mezarı⁴⁸⁵

⁴⁸⁵ Konyar, *a.g.m.*, s. 207.

Ek 19: Van Altıntepe Urne Gümü⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ Konyar, *a.g.m.*, s. 225.

Ek 20: Şamram Pınarı Kaynağı⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Sabahattin Erdoğan, “Minua (Şamram) Kanalı ve Tariria Bahçesi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 36, 2017, s. 23.